

Rund 1902.
Enstad-
tre världar

EN STUDIE
I SUNT FÖRNUFT
OCH
KULTURMÖNSTER

Brita Hardenby

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41553210_0012

En stad— tre världar

EN STUDIE
I SUNT FÖRNUFT
OCH
KULTURMÖNSTER

Brita Hardenby

Liber Lund

Skrifter från
Folklivsarkivet
i Lund nr 23

Omslag och typografi: Ingvar Bylund
© 1981 Brita Hardenby
ISBN 91-40-04799-7
Infotryck ab 1981

Förord

"Vart vill du *egentligen* komma?" Den frågan har Brita Egardt som min handledare låtit gå som ett slags omkväde genom hela avhandlingsarbetet. Och det är jag henne uppriktigt tacksam för.

Jag började med en omsorgsfullt utarbetad plan. Det hjälpte inte stort när arbetet väl var igång. Var värld för sig har haft en förmåga att liksom sluta sig omkring mig och stänga helheten ute. "Vart vill du *egentligen* komma?" har fungerat som en livlina då jag svävat ut i de olika världsrymderna.

Uppriktigt tacksam är jag också mot alla som släppt in mig i de olika världarna. Alla som generöst gett mig information genom att prata med mig, öppna arkiv för mig osv. Mot Bengt Blom som hjälpt mig med fotografierna.

På etnologiska institutionen har personal och seminariedeltagare skapat en varm och trivsamt atmosfär som gynnat nyorientering och verkat inspirerande och engagerande. Jonas Frykman har granskat delar av manuskriptet, gett bra litteraturtips och ägnat tid åt spännande teordiskussioner. För avsnittet om religion har jag haft mycket god hjälp av Anders Gustavssons utmärkta information.

När till sist allt skulle slutgiltigt sättas i tryck har det känts betryggande med Birgitta Dahlmans outtröttliga noggrannhet vid utskrivningen och att veta att Ingrid Nygren med falkblick jagat fel i korrekturet.

Till sist vill jag ge min familj en varm eloge för ett oändligt tålamod och en aldrig svikande uppmuntran.

Brita Hardenby

Innehåll

1. INLEDNING	9
Allmän orientering och teoretiska utgångspunkter	9
Sunt förnuft	11
Världar	11
Kulturmönster	13
Paradigm	16
Teori och verklighet	19
Kultur och kulturmönster enligt Peter L. Berger	22
Exemplifiering	26
Introduktionen av "vårt moderna samhälle" i svensk etnologi. Kortfattad översikt	28
Målsättning, uppläggning och material	29
2. HÖGANÄS I VÄSBY FÖRSAMLING I MALMÖHUS LÄN	33
Väsby en lantbruksförsamling?	35
Väsbybonden som flexibel producent	37
Enskifte och sociala förändringar	38
Kontakt med utbölingar	42
Religiös utveckling	44
Hur såg väsbyborna på Höganäs?	45
Hur såg landshövdingen på Höganäs?	52
3. DEN OFFENTLIGA SEKTORN	55
1863–1890 Grufvan och grannarna	56
Sammanfattning och kommentarer	62
1891–1918 Bruksförsamlingen och municipalsamhället	63
Sammanfattning och kommentarer	69
1919–1935 Kommunen och samhället	73
Bolaget och de kommunala instanserna	74

Bolagets folk och övriga samhällsmedlemmar	75
Allmänheten — fullmäktige	77
Stadsbildningen	79
Sammanfattning och kommentarer	80
1936–1965 Staden	81
Planer och förverkliganden	81
Stadsfullmäktige internt	84
Sammanfattning och kommentarer	85
← 1965 → Offentliga sektorn	86
Offentliga sektorn i historiskt perspektiv	92
 4. SMÅFÖRETAGARNAS VÄRLD	 95
Historisk utveckling	95
Omfattningen	95
Verksamhetens art	97
Hantverket	102
Vad är hantverk och vad är en hantverkare?	102
Vi och de andra i Fabriks- och Hantverksföreningen	105
Integration och avspärning	116
Hantverkaren i verkligheten	121
Organisationerna	121
Den enskilde hantverkaren	125
Hantverket i sammandrag	132
Detaljhandeln	136
Hur fri är småföretagaren	141
 5. INDUSTRINS VÄRLD	 146
Socialisationsperioden	148
Vad arbetet gällde	149
Rekrytering av arbetskraft	152
En industrikultur institutionaliseras	155
Kontantlön	158
Våld	158
Ordningsregler	161
Praktisk handledning och faderskap	163
Kvinnor	169
Byggnation och samhällsplanering	174
Sammanfattning och kommentarer	180
Omvärderingarnas tid	182
Brukssamhället blir dyrt och tungrott	182
Egnahemslån	184
Andra former för ändrade ansvarsområden	186

Sammanfattning och kommentarer	188
Brister i kontrollens verkningsgrad	188
Sammanfattning och kommentarer	191
Olika grad av integration	192
Heterogena och homogena yrkesuppgifter	193
Löner	194
Arbetstider	195
Övervakning	196
Trygghet	197
Arbestrivsel och kamratskap	198
Engagemang inom arbetarrörelsen	198
Sammanfattning och kommentarer	202
Rättning i leden inom industrins värld	204
Mekaniseringen	205
 6. SYNTES	 213
Höganäs i Väsby församling i Malmöhus län	213
Kvalitativ förändring och den skenbara kontinuiteten	
Den offentliga sektorn	216
Delkulturernas relativa autonomi och kulturmönstrens centrerande och avskärmande effekt	
Småföretagarnas värld	220
Internaliseringsmomentet, paradigmeffekt och strukturalism	
Internaliseringsmomentet	220
Paradigmeffekt	221
Den strukturala aspekten	224
Industrins värld	225
Socialisation och institutionalisering	225
Inför ett nytt kulturmönster	227
 NOTER	 229
SUMMARY	237
KÄLLOR OCH LITTERATUR	245
FÖRKORTNINGAR	252

I. Inledning

Sverige har länge bedömts som ett föregångsland på många områden, främst kanske beträffande en generell välfärdsökning men också i fråga om jämställdhetsförhållanden. Den materiella välfärden anses fördelad så att slum inte finns, jämlikheten mellan män och kvinnor anses vara större här än på de flesta andra håll i världen osv.

Just nu har välfärdssamhället trots allt råkat i gungning. Näringslivet befinner sig av allt att döma i en krissituation och välfärden är i fara.

I det läget tycks det vara viktigt att hitta en syndabock. Vem eller vilka är skyldiga till det prekära läget?

Den frågan besvarar på sätt och vis C. Wright Mills då han påstår att alla individer i viss mån påverkar den historiska utvecklingen. Att de mänskliga biografierna ingår som delar i den historiska helheten. Genom att leva, påpekar han, bidrar varje människa om också i ringa mån till utformningen av samhället och dess historias förlopp, precis som man själv skapas av samhället och dess historiska drivkrafter (Mills 1971 s 12).

Människan som på så sätt både ansvarig och oansvarig skapare av sitt samhälle, av sin kultur, är huvudtemat i den här avhandlingen. Genom att följa utvecklingen inom ett industrisamhälle har jag velat undersöka hur det som människor sett som förnuftigt och riktigt påverkat kulturutvecklingen och hur denna kulturutveckling i sin tur påverkat människors bedömning av vad som är förnuftigt och riktigt.

ALLMÄN ORIENTERING OCH TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Vad sunt förnuft är det säger oss sunda förnuftet och att det är vettigt att rätta sig efter sunda förnuftet det vet vi eftersom det grundar sig på det som vi vet är vettigt.

Det är med utgångspunkt från att vi i allmänhet på det här sättet betraktar sunt förnuft som en självklarhet som jag velat följa upp suntförnufttänkandet och dess konsekvenser för och beroende av kulturutvecklingen under ett senare skede i vår svenska kulturhistoria.

Det rör sig med andra ord om studiet av en kunskapsskapande process. Vi lär så länge vi lever heter det. Om sunda förnuftet grundar sig på det som vi vet är riktigt är det därför tydligt att det, trots självklarheten, ständigt undergår en förändring beroende på de ständigt förnyade kunskaperna.

Vi betraktar oss som moderna människor. Vi talar om vårt moderna samhälle och menar med det lite grumligt det industrikapitalistiska västerländska samhället. I vårt moderna samhälle anser vi i allmänhet att den kunskapsmassa som vårt sunda förnuft grundar sig på bygger på "verkliga" fakta och inte på någon form av mysticism likt den mänskorna i det gamla bondesamhället med sina övernaturliga väsen hade att förlita sig på.

Det faktum att vi faktiskt vet en hel del idag som man tidigare inte kände till både vad den yttre världen – världsalltet, geografin osv – och den inre – den psykologiska, biokemiska osv – beträffar har naturligtvis påverkat vad vi ser som förnuftigt. Det där är saker som vi är medvetna om. Men vi vet också att alla inte har samma suntförnufttänkande. Vi är exempelvis medvetna om att man inom olika politiska partier har olika uppfattning om vad som är sunt förnuft och att man inom samtliga partier trots det ser det som självklart att det är just det sunda förnuftet man stöder sig på.

Det är tydligt att sunt förnuft inte i första hand baserar sig på dessa "faktiska" kunskaper som gör att vi gärna betraktar oss som "upplysta" människor. Det är också tydligt att självklarheten i sunt förnuft inte är så självklar.

I sunt förnuft ingår kunskapen om vår identitet och om våra möjligheter att behärska verkligheten, dvs påverka samhällsutvecklingen och våra egna individuella livsöden. Den kunskapen är viktig för vad vi på senare tid har börjat kalla livskvalitet. Stig Lindholm har definierat livskvalitet med att det innebär att två grundläggande mänskliga behov tillfredsställs, nämligen vårt behov av identitet – att vara delaktig, att tillhöra – och vårt behov av mening i våra liv (Lindholm 1979 s 13).

Det är framför allt den sidan av suntförnufttänkandet som jag har velat studera i relation till den stora samhällsomvandling som ägt rum under 1800- och speciellt 1900-talet sedd i mikroperspektiv inom den lilla industriorten Höganäs. Det har jag gjort genom att följa upp hur sunda förnuftet artikulerat sig under utvecklingens gång.

SUNT FÖRNUFT

I den rensningsaktion från omdömesförmörkande fördomar som upplysningstidens vetenskapsmän och författare såg som sin uppgift att verkställa utgick man från föreställningen om ett mänskligt förnuft som i alla tider och i alla kulturer tänktes vara lika. Med naturvetenskapen som förebild ville man skingra de metafysiska grumligheter som ansågs stötta ståndssamhället och den absolutistiska staten genom att sprida ett vetande baserat på sinnenas vittnesbörd och logik. Med det allmänna förnuftet som grund skulle, efter sanering, som den naturligaste sak i världen ekonomisk, politisk och personlig frihet komma att råda i det mänskliga samhället (Habermas 1976).

Förnuft var människans kännetecken och bestod av logiskt och rationellt tänkande. Sunt förnuft hörde till naturen, den mänskliga naturen.

Så uppfattades sunt förnuft den gången. Idag är uppfattningen en annan.

För att ännu en gång låta naturvetenskapen komma till tals i sammanhanget kan det vara lämpligt att låta Konrad Lorenz tolka en senare tids uppfattning om innebörden av sunt förnuft. Enligt Lorenz är det begreppstänkandet och det därmed sammanhängande syntaktiska språket (Chomsky 1973, 1978) samt den kumulerbara traditionen som skiljer mänskligt förnuft från de andra djurarternas och dessa för det mänskliga förnuftet unika möjligheter gör i sin tur det mänskliga förnuftet till en kulturbetingad världsbildsapparat. Sociala och kulturella faktorer är medbestämmande över världsbildsapparaten och dess funktion och därmed också över vad vi betraktar som sant, riktigt, säkert och verkligt.

Stommen i den av människan konstruerade världsbilden utgörs av det traderade, det ärvda vetandet men eftersom vi är omedvetna om merparten av det ärvda vetandet upplevs detta som en "andra natur" (Lorenz 1974 s 212 ff).

Sunt förnuft bör alltså i första hand betraktas som ett kulturfenomen och det är som sådant sunt förnuft kommer att behandlas i fortsättningen.

VÄRLDAR

Konrad Lorenz är evolutionist och ser kulturutvecklingen i analogi med utvecklingen i naturen. Genom slump och nödvändighet har en mångfald arter uppkommit inom växt- och djurlivet och på samma sätt har

också en mångfald kulturer utvecklats. Gemensamt för kulturer och arter är att de strävar efter att behålla sin särart.

Trots denna strävan till artbevarande har utvecklingen gått från enkla mot allt mer sammansatta system. Den utvecklingen är emellertid ingen kontinuerlig process utan sker genom vad Lorenz kallar fulguration, dvs nyskapande. Det rör sig om en process "som genom sammanförande av tidigare existerande undersystem åstadkommer nya och tidigare helt enkelt nonexisterande egenskaper och aktiviteter hos en organisk helhet" (Lorenz 1974 s 212). Här rör det sig enligt Lorenz om någonting som kan liknas vid en uppfinning. De tidigare komponenterna utgör nu tillsammans delkomponenter i någonting som tidigare inte fanns till.

Genom fulguration blev exempelvis människan människa. Genom fulguration, dvs integration av flera kulturer till en, har också den etappvisa kulturutvecklingen skett.

Lorenz likhetstecken mellan naturens utveckling och kulturutveckling ter sig för mig i djärvaste laget, ev beroende på att jag inte behärskar de naturvetenskapliga grundkunskaper som han stöder sina jämförelser på. Med sin jämförelse mellan natur och kultur har han å andra sidan gett en mycket åskådlig och klar bild av dels kulturernas "artbevarande" funktion och dels den diskontinuerliga kulturutvecklingen – två fenomen som jag däremot, i likhet med Lorenz, ser som både viktiga och påtagliga.

Inom ramen för dessa kulturer eller världar, vilket man nu vill kalla dem, avgörs alltså vad som är sunt förnuft och vad som inte är det.

Jag blev uppmärksam på det kulturbetingade sunda förnuftet i samband med en undersökning som jag gjorde för några år sedan betr kulturella skillnader mellan två arbetargrupper inom samma industriföretag och på samma ort. Under arbetets gång blev jag alltmer fundersam över vad som utgjorde reglerna för suntförnufttänkandet och hur de reglerna egentligen kom till.

Det gällde den gången gruvarbetare och bruksarbetare i Höganäs som, enligt den lokala berättartraditionen, legat i ständig fejd med varandra. Jag fann att historierna om fientlighet var betydligt överdrivna medan däremot skillnaden i kultur var större än väntat (Hardenby 1974 b).

De båda arbetargrupperna levde under samma tidsepok, på samma plats och hade i stort sett samma sociala status. Som individer stod alla i grupperna upptagna som numrerade arbetare i det av företaget förda mantalsregistret, de hade samma bostadsstandard, bodde samlade kring sina respektive arbetsplatser och hade att se fram emot en likartad ålderdom, där åtminstone bostad och eldbrand var tryggad. Ändå var de

båda grupperna främmande för varandra och förstod varandra inte, visste mycket lite om varandra och ville just heller inget veta.

Inom resp grupp hade man olika uppfattning om vad som var väsentligheter, vad som var viktigt och värt att sträva efter. Det som var sunt förnuft i den ena gruppen var ibland rena dumheterna i den andra. Speciellt tydligt blev det här då de båda grupperna kring sekelskiftet stod inför ett ställningstagande där problem och valsituation, för en utomstående, kunde förefalla vara desamma för båda parter.

Medlemmarna i vardera gruppen hade med andra ord olika uppfattning om verkligheten och såg därmed problemen olika. Denna skillnad visade sig ha samband med olikheter i arbetsförhållandena och tog sig bl a uttryck i olika vi-begrepp. För gruvarbetare betydde *vi* "vi i gruvan" med en geografisk begränsning till arbetare i ortens gruvor. För bruksarbetare hade *vi* snarare betydelsen "vi arbetare" utan geografisk begränsning.

De olika vi-begreppen gjorde gruvarbetarnas värld till en sluten värld medan bruksarbetarnas värld var betydligt mera öppen och mottaglig för impulser utifrån samtidigt som man där motiverades till ett mera utåtriktat agerande.

Gränsdragningen mellan *vi* och *de andra* visade sig vad de ovan nämnda arbetargrupperna beträffar vara utomordentligt betydelsefull och jag har använt den gränsdragningen som analysredskap i avhandlingsarbetet.

Vi och *de andra* har varit utgångspunkt för valet av studieobjekt i det fortsatta arbetet som geografiskt kom att omfatta hela orten. På planeringsstadiet utgjorde i första hand två vi-grupperingar studieobjekt nämligen "vi på Övre" — vi inom industrins värld — och "vi på Nedre" — vi inom småföretagarnas värld. Övre var en samhällstyp motsvarande Åke Dauns Reymersholme (Daun 1974), ett samhälle uppbyggt kring en industri, medan Nedre var en nyetablering av den gamla borgerliga stadstypen, uppförd av handelsmän och hantverkare. Tillsammans kom Övre och Nedre att bilda en stad och det är i det sammanhanget som en tredje självständig värld blir synlig nämligen den offentliga sektorn.

KULTURMÖNSTER

Att beteckna Övre och Nedre som olika "världar" kan i och för sig ge en visuell bild av vad det hela rörde sig om. Intuitivt kan man kanske förstå. Men det förklarar inte hur sunt förnuft kunde utvecklas olika inom de olika "världarna". Jag sökte därför en teori som kunde förklara

de olika tankemallarna. Ruth Benedicts kulturmönster förklarar en del, en viktig del.

Då Ruth Benedict på 1930-talet presenterade sina teorier om kulturmönster tog hon avstånd från den neopositivism som då var en ny-modighet. "Inom modern vetenskap påstår man att det hela endast är lika med summan av alla sina delar." I stället skall man, ansåg Benedict, se det hela som en enhet, ett resultat av delarnas inbördes relationer och det speciella sätt varpå de är arrangerade sinsemellan. Kultur skall ses som ett mer eller mindre fast och harmoniskt tanke- och handlingsmönster. Mönstren är utformade av människor och tenderar att skapa en fullständig och odelbar kulturell helhet. Individernas interaktion skapar seder och bruk och dessa i sin tur skapar reglerna för värderingar och beteenden inom kulturmönstrets ram (Benedict 1949).

Genom kulturmönstret och sedvänjan förses vi med en lins genom vilken vi ser omvärlden. Utan den linsen skulle vi över huvud taget inte kunna se alls. Och linsen går i arv från generation till generation.

Genom kulturmönstret silas oväsentligheter bort och till oväsentligheter hör de flesta nyheter. Men mönstret är i viss mån tänjbart och kan därför släppa igenom vissa nyheter som då passas in i den "riktiga" ordningen.

Ruth Benedict har studerat primitiva kulturer i New Mexico och på Amerikas nordvästra kust. Vilka egenheter de olika kulturerna än föredde visade det sig att samhällsmedlemmarna själva alltid fann dem helt självklara och naturliga, ett förhållande som man förklarade med att just deras institutioner företrädde det "slutgiltiga och universella" sunda förnuftet.

Benedict är en typisk representant för funktionalismen och ser helheten inom kulturmönstrets ram som en levande organism där de olika delarna bildar ett fungerande helt.

Kulturmönsterteorin ger en god föreställning om styrkan och resistensen i de regler och normer för attityder och tänkande som kulturmönstret föreskriver och som ter sig som självklara för de individer som anammat dem. Benedicts teorier förklarar klyftorna mellan kulturer och kulturernas relativa autonomi. De förklarar svårigheten att förstå hur man resonerar inom ramen för andra kulturmönster än det egna. Kulturmönstret står för ordning och reda. Det har en normerande effekt på tankestrukturen i sin helhet inom mönstrets ram, en normerande effekt som grundar sig på den gemensamma, den kognitiva kunskapen om vad som är rätt och vad som är fel. Kulturmönstret skapar trygghet genom förvisningen om att följer man reglerna då handlar man rätt, tänker rätt, tycker rätt.

Men kulturmönsterteorin ger ingen förklaring till hur förändring

sker.

Pierre Bourdieu har även han studerat primitiva samhällen men gått ned på mikronivå. Man skulle kunna säga att han satt kulturorganismerna under förstoringsglas och att han då upptäckt att organismerna bestod av massor av småorganismer. Att varje individ utgjorde en organism inom helhetens ram och han fann att vanor och beteenden visst inte följer några enhetliga regler. På mikronivå kunde han se kulturmönstrets bräcklighet.

All teori har, enligt Bourdieu, sitt ursprung i praxis, i fysiska upplevelser. Våra fysiska, praktiska erfarenheter ligger till grund för vanan. Vanan objektiveras och upplevs som något faktiskt. Vi vet om den och vi minns.

Men vanan är inte bestämmande för vårt agerande. Vi rättar oss efter vanan eller struntar i den. Sed är en allmänt legitimerad vana och i kraft av den kollektiva legitimeringen har den en normerande effekt. Det är ofta fördelaktigt att upprepa sedens handlingsmönster inte minst med tanke på omgivningens förväntningar. Men i realiteten skapar varje incitament nya erfarenheter och den enhetlighet i handlingsmönstret som vi anser oss kunna observera inom olika kulturmönster har mycket liten motsvarighet i praktiken på mikroplanet.

Vanan bygger på praktiska erfarenheter. Den påverkar i objektiverat tillstånd vårt agerande efter att ha internaliserats i medvetandet. Nya incitament skapar hela tiden nya erfarenheter som utgör grund för vana och den äldre vanan skjuts allt längre tillbaka i medvetandet medan de nya erfarenheterna träder i förgrunden. Eller som Karl Marx uttrycker det: "Det är inte mänskornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande." (Marx 1943 s 7)

Vårt omedvetna, våra vanor bestämmer inte vårt handlande. Vårt omedvetna står i stället i ett dialektiskt förhållande till de nya medvetandestrukturer som vi skapar. Vi handlar på inget sätt automatiskt i enlighet med vårt omedvetna men vi påverkas av det i vårt handlande liksom vårt omedvetna i sin tur påverkas av våra senaste erfarenheter.

För att belysa det omedvetnas betydelse citerar Bourdieu E. Durkheim:

"... in each of us, in varying proportions, there is part of yesterday's man; it is yesterday's man who inevitably predominates in us, since the present amounts to little compared with the long past in the course of which we were formed and from which we result. Yet we do not sense this man of the past, because he is inveterate in us; he makes up the unconscious part of ourselves. Consequently we are

led to take no account of him, any more than we take account of his legitimate demands. Conversely, we are very much aware of the most recent attainments of civilization, because, being recent, they have not yet had time to settle into our unconscious.”¹

Men det är nödvändigt, hävdar Bourdieu, att förkasta alla teorier som uttryckligen eller underförstått behandlar praktiker som en mekanisk reaktion helt och fullt förutbestämd av tidigare förhållanden och reducerbara till en mekanisk funktion av tidigare etablerade mönster, modeller, roller eller vad man nu vill kalla dem.

Att förkasta mekaniska teorier betyder å andra sidan på intet sätt att man skall förstå denna vår valmöjlighet så att vi med någon sorts skapares fria och medvetna viljekraft efter en bedömning av situationen för varje ögonblick målmedvetet kan styra utvecklingen som vi vill utan hänsyn till det förflutna (Bourdieu 1977).

PARADIGM

Kulturmönstrets funktion är att bevara status quo, att fixera begreppen. Inom ramen av ett fungerande kulturmönster verkar allting självklart. De olika komponenterna i samhällslivet griper gnisselfritt in i varandra i en friktionsfri värld. Alla delarna behövs, allt har en uppgift att fylla.

Men att den världen är en fiktion klargör Bourdieu. Det individuella agerandet upphör så att säga aldrig att gnissla och kulturmönstret vilar i själva verket på en osäker och vacklande grund. Divergerande tankar och handlingsimpulser är ständigt aktuella på det individuella planet och kulturmönstrets uppgift är att hålla tillfälligheterna i schack.

Kulturmönstrets funktion som en till största delen omedveten kollektiv ordningsmakt, ett samvete om man så vill, är att hindra förändring. Den gnisselfria världen är en statisk värld. Kulturmönstret har, som Lorenz skulle kallat det, en artbevarande funktion. Hur denna artbevarande funktion i sig själv utgör nyckel till en diskontinuerlig förändring förklarar Thomas Kuhns paradigmatteorier.

Hade jag först kommit i kontakt med Kuhns paradigm genom att läsa den bok där han framför sina teorier — i svensk översättning *De vetenskapliga revolutionernas struktur* — är det kanske mindre troligt att jag genast funnit det naturligt att applicera paradigmatteorierna på suntförnufttänkandet. Nu presenterades de i stället för mig av Birgitta Oden i en artikel i *Scandia* 1975 där hon använder sig av paradigmbegreppet för att belysa ”Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning” (Oden 1975).

Den praktiska tillämpningen och vissa formuleringar i Birgitta Odéns artikel, som t ex "... genombrottet för en ny tankeskola måste analyseras i två etapper; dels i formuleringen av nya tankemönster — vilket skulle kunna kallas innovationsfasen — dels i spridningen och accepteringen av nya tankemönster — vilket skulle kunna kallas diffusionsfasen", förde mina tankar till suntförnufttänkandet även om innehållet i texten helt rörde vetenskap och jag såg paradigm som ett lämpligt begrepp för att förstå de regler och normer som utgjorde tankemallar och verkade bestämmande för vad som borde ses som sunt förnuft i den tankeskola som det praktiska livet utgjorde.

Längre fram läste jag Kuhns eget verk (Kuhn 1979) och den tolkning av verket som Stig Lindholm gett i *Vetenskap, verklighet och paradigm* (Lindholm 1979). Min version av paradigmbegreppet blir därför en blandning av Kuhns egen presentation samt Odéns, Lindholms och mina tydningar:

Paradigm står enligt Kuhn för den samlade uppsättningen av föreställningar, teorier, värderingar, metoder och tekniker som accepteras av en grupp forskare och fungerar som ämnesmatris eller övergripande modell för gruppens vetenskapliga arbete.

Under inflytande av ett segrande paradigm bedrivs inom ett vetenskapsområde ett fruktbart och produktivt arbete. Det råder en period av s k normalvetenskap.

Inom ramen för paradigmet ser man de aspekter på verkligheten som föreskrivs som självklara och riktiga, de metoder som rekommenderas som effektiva och en kumulativ tillväxt av kunskap sker. Nyheter offras för precision och nya infallsvinklar undviks till förmån för detaljerade förklaringar.

Under den intensiva forskningen uppenbarar sig anomalier — avvikelser från vad man egentligen vet är det normala. I början försöker man skjuta dem åt sidan som oväsentligheter eller som ett forskarens misslyckande i sitt arbete. Men fler och fler anomalier upptäcks och till sist börjar de pocka på uppmärksamhet. De blir problem att lösa.

Före den normalvetenskapliga perioden och under dess första skede finslipas gränsdragningen mellan vad som är att hänföra till väsentligheter och till oväsentligheter, mellan vad man skall intressera sig för eller strunta i. Paradigmet fungerar som en lins som fokuseras till ett allt snävare och mer avgränsat område. Vid en viss gräns börjar då problem tränga på utifrån. Problem som till sist inte längre låter sig avfärdas som oväsentligheter.

Normalvetenskapen innebär en kvantitativ ökning av kunskapsproduktionen inom ett klart avgränsat område och noggrannheten ökar efter hand till den grad att de anomalier som tidigare inte setts blir uppen-

bara samtidigt som snävheten i perspektivet blir allt mer påtagligt och börjar ses som stängsel i stället för vägvisare.

Normalvetenskapen förhindrar det nya samtidigt som den genom sin egen aktivitet skapar utgångsvillkoren för det nya.

Paradigmet får allt svårare att fungera förklarande och problem-engagerande inför trycket av olösta problem och alltmer pockande anomalier. De nya frågorna skapar vetenskapligt kristillstånd av meta-teoretisk omprövning och en växande motsättning mellan forskargenerationerna.

Nya paradigms pockar på uppmärksamhet och till sist intar ett segerande paradigm det förkastade paradigms funktion. Vad som dittills betraktats som anomalier betraktas därmed i stället som något förväntat.

Kunskapsproducerande system fungerar, när de är skolbildande, inom ramen för en sammanhängande helhetssyn. Genom ett nytt paradigm omdefinieras problemen, introduceras nya metoder och etableras nya typer av lösningar.

Kuhn använder för paradigmskiftet metaforen revolution för att poängtera att det rör sig om en kvalitativ förändring där inte bara vissa delar ändrats utan helheten fått en nytt innehåll.

Termerna är kvar men med ny innebörd. Förespråkare för de olika paradigmerna har därför svårt att få någon riktig kontakt med varandra. Man pratar bredvid varandra.

Två grupper som verkar inom ramen för olika paradigms får olika sensationer av samma stimuli. De ser olika saker. Vägen mellan stimuli och sensation är uppbyggd av erfarenhet och kunskap om verkligheten. Kunskapen har byggts in i det neurala system som förvandlar stimuli till sensationer via uppfostran och genom att det genom försök visat sig bättre än sina konkurrenter genom historien i gruppens nuvarande miljö. De två grupperna lever därför "i någon mening" verkligen i olika världar.

Eftersom övergången från ett paradigm till ett annat innebär en övergång mellan två oförenliga ting kan denna övergång inte ske stegvis som ett resultat av logik eller neutrala överväganden.

Kuhn hämtar sina exempel från naturvetenskapens historia. Som exempel på svårigheten att förstå ett nytt paradigm tar han bl a upp hur alla som tillhörde den gamla newtonska skolan skrattade åt Einsteins teorier då de aktualiserades och ansåg att han påstod att rummet skulle vara krökt. De uppfattade de einsteinska teorierna så därför att de inte förstod vad han talade om. De kunde inte se rum annat än på det sätt de vant sig vid nämligen som plant, homogent, isotropiskt och opåverkat av närvaron av materia. Om rum inte sett ut så hade inte Newtons

fysik fungerat. "För att åstadkomma övergången till Einsteins universum måste hela den begreppsmässiga väv vars trådar är rum, tid, materia, krafter och så vidare förändras och på nytt läggas över verkligheten." (Kuhn 1979 s 124)

Kuhn förklarar paradigmenas uppkomst som en sorts födelse ur ett virrvarr av tankeriktningar och med ett liv inom vetenskapens eller tankens värld utan anknytning till naturen eller den "verkliga verkligheten" annat än under krisperioder.

Den bilden av paradigm modifierar i viss mån Håkan Törnebohm genom en skiss över informationsflödet mellan verklighetsområdet och undersökande system där primärinformationen går från "verkligheten" till det undersökande systemet för att så småningom återgå till "verkligheten" i form av kunskapsartade avbildningar och ev påverkan (Törnebohm 1975 s 2).

"Vid närmare undersökning", påpekar emellertid Kuhn, då han är inne på att beskriva den verksamhet som bedrivs inom ett fungerande paradigm, "... förefaller denna verksamhet vara ett försök att tvinga in naturen i den redan färdiga och relativt fasta form som paradigmet utgör." (Kuhn 1979 s 32)

Paradigmet skall alltså ses som ett fenomen som i allt mindre grad har kontakt med den omgivande verkliga verkligheten. Man skulle kunna säga att medan paradigmet stått stilla har den verkliga verkligheten förändrats och paradigmet måste till sist ersättas med ett nytt.

TEORI OCH VERKLIGHET

Under mitt avhandlingsarbete varvade jag teoristudium i litteraturen med faktasamlade inom den empiriska verkligheten. Man skulle kunna säga att jag studerade vetenskapsteori jämsides med suntförnufts teori vilket innebar att det studerade verklighetsområdet började anta allt fastare former och blev allt svårare att, för att travestera Kuhn, tvinga in i den redan färdiga och relativt fasta form som vetenskapsteorin utgör. Men det vore att blunda för verkligheten. Fördelen, som jag sett det, med att varva studium av vetenskapsteori med datainsamlande i den empiriska verkligheten var i stället att min egen verklighetsuppfattning klarnade.

För mig är det självklart att ytterst se helheten som en kontextuell enhet innefattande såväl natur som kultur. En ekologisk helhet i vilken människan står som "medierande agent" mellan natur och kultur (Hasturp 1975 s 80).

Inom kulturen skapar kulturmönstren logiska system genom den

ordnande princip som gör begreppstänkandet möjligt. Men människan är nyfiken, vill upptäcka och förnya.

Den här ordnande, klassificerande och kategoriserande verksamheten i kombination med förändring — med andra ord den i fixism och förändring förankrade principen — har vetenskapligt utretts inom framför allt strukturalismen, där Claude Levi-Strauss står som frontalfigur vad etnologi beträffar med sin idé om den mänskliga tankens vagga i "det vilda tänkandet" i ett kaotiskt myller av oändliga möjligheter (Levi-Strauss 1971). Ur det vilda tänkandet utkristalliserades på logiska grunder en sorts grammatik som gör handlandet meningsfullt och yttranden till någonting mer än bara ett otydbart gytter av läten. Den ordnande principen manifesterar sig i första hand i språket.

Enligt strukturalismen utgör kulturen ett kommunikationsfält med en styrande struktur och en däremot svarande praxis (Hastrup 1975 s 33). Strukturalismen utgår från att människan handlar i enlighet med en i tanken inprogrammerad grundstruktur och att de handlingsmönster, de yttranden och andra empiriska fakta som vi kan observera är relationellt förbundna och hänförliga till grundstrukturen. Kirsten Hastrup jämför förhållandet med den moderna datateknikens begrepp "program" och "output" (Hastrup 1975 s 14).

Mot strukturalismen har riktats den invändningen att den kan tolkas så att strukturen utgör en mekanisk styrmekanism som eliminerar mänskliga initiativ och mänsklig skaparkraft (Krause-Jensen 1973 s 147). Det är viktigt, påpekar Jean Piaget, som i sin presentation av strukturalismen intar en mjukare attityd, att hålla i minnet att det är aktiviteterna och konstruktionerna som samordnar och organiserar sig i system och att alltså strukturerna inte existerar före dem och därför heller inte predestinerar dem. I sitt ursprung är strukturen oupplösligen förenad med den genetiska eller historiska konstruktivismen och med subjektets aktiviteter (Piaget 1972 s 117).

Strukturalismen, liksom de övriga teorier jag tagit upp här, ser jag som olika aspekter på verkligheten. De ger oss var och en sin egen speciella lins att se genom. Man kan säga att de belyser olika områden av verkligheten och därigenom ger oss en ökad möjlighet till förståelse av sammanhangen i verkligheten.

Men de utesluter delvis varandra. Och ingen av dem förklarar riktigt bra hur delkulturer uppstår.

Det förklarar däremot Peter L. Bergers teorier, till vilka jag strax skall återkomma. Bergers teorier utesluter heller inte de andra.

Studiet av Bergers teorier gav ungefär den reaktion som Johan Asplund beskriver som en *acklamation*. Nu ser jag det! (Asplund 1971 s 15). Med stöd av Bergers teorier tycktes problemlösandet kunna följa de reg-

ler som Kuhn beskriver som pussellösning: För att få rätt bild måste alla bitar användas med rätt sida upp och de måste sättas ihop utan våld på ett sådant sätt att det inte blir några hål (Kuhn 1979 s 42).

Michel Foucault skulle kanske snarare ha beskrivit det här som ett uttryck för igenkännande och menat att för att förstå vad Berger menade måste jag i stället för att finna något nytt ha känt igen mina egna tankar i Bergers böcker. Att tankegångar av det här slaget så att säga ligger i tiden eller, med Foucaults terminologi, att de ingår som delar i fältet. I Vetandets arkeologi tar Foucault t ex upp Darwins verk och påpekar att Darwin aldrig skulle ha uppmärksamrats om darwinismen inte redan funnits i människors medvetande, vilket verkar troligt. (Foucault 1972).

I Vetandets arkeologi knyts vetenskap och verklighet samman. Foucault ser vetenskap som en praktik bland andra praktiker och vetenskapernas historia kommer därmed att ingå i hela det historiska skeendet.

I likhet med både Kuhn och Berger ser han det historiska förloppet som en diskontinuerlig process med höga trösklar mellan perioderna och inte som den kontinuerliga utveckling man hittills velat se. Foucault betraktar Marx och Nietzsche som introduktörer av diskontinuiteten i tankevärlden. Motståndet mot den diskontinuerliga historieuppfattningen har varit hårdnackat och beror enligt Foucault på att människor oroas av att inte kunna se historia som något levande och kontinuerligt. Det känns tryggare om historien "för subjektet, utsatt för pinligt förhör, alltjämt är vilans, förvissningen, förlikningens ställe — den lugnande sömnens ort".

För en tid lyckades man också tysta ner upptäckten av diskontinuiteten genom att passa in Marx och Nietzsche i ett kontinuum. Men diskontinuitetstanken har dykt upp igen, nu inom lingvistik och etnologi bl a säger Foucault, som därmed vill passa in sina strukturalistiska teorier i diskontinuiteten.

Foucault rekonstruerar historia genom en inventering "i blindo" av de stora periodernas "arkiv" av utsagor som de uppenbarar sig i ord och saker. Han letar på måfå efter anhopningar av utsagor som talar om samma sak och påpekar att han därvid arbetar i enlighet med en positivistisk metod. Vad han på så sätt upptäcker under sina pejlingar inom vansinnets historia, sexualitetens historia, brottslighetens historia osv gör att metoden verkar effektiv då det gäller att upptäcka nya samband bland de historiska fragmenten. Då jag sökt bland utsagor i form av människors personliga åsikter, statistiska uppgifter, byggnadsplaner, protokoll m m har det också rört sig om ett slags famlande i blindo efter anhopningar av utsagor och i det avseendet är mitt arbetssätt naturligtvis lika positivistiskt som Foucaults (Foucault 1973, 1980, 1977).

I fråga om kulturbegreppet utgår jag från Peter L. Bergers teorier som han presenterat dem i *Religion og verdenskonstruktion* och, tillsammans med Thomas Luckmann, i *The Social Construction of Reality* (Berger 1974; Berger, Luckmann 1976).

Författarnas uppfattning om kulturutveckling bygger på Karl Marx teorier om den mänskliga aktiviteten som bas för kulturskapande och en fortlöpande dialektik mellan denna kultur i objektiverat tillstånd, överbyggnaden, och producenten, människan.

Kultur är totaliteten av människans produkter. Några är materiella, andra inte. Människan tillverkar verktyg av olika slag och med hjälp av dessa omformar hon sin fysiska miljö och söker böja naturen efter sin vilja. Människan producerar språk och med hjälp av språket bygger hon ut ett nätverk av symboler som genomtränger varje aspekt av livet. Hon har skapat samhället, som är en integrerande del av den icke-materiella kulturen.

Såväl den materiella kulturen som den icke-materiella externaliseras, dvs den kan inte förstås av människan utan att ses som någonting utanför individen. Härvid objektiveras kulturen och påverkar i sin tur människan genom att den objektiverade kulturen internaliseras i medvetandet och därmed blir till subjektiv medvetenhet.

Mellan människan (producenten) och kulturen (hennes produkt) existerar ett dialektiskt förhållande. Produkten verkar tillbaka på producenten och tvärtom.

Internaliseringsmomentet i Bergers förklaring av dialektiken går, enligt hans egen utsaga, tillbaka till Meads teorier om spegeleffekt. Denna Georg Meads förklaring till framför allt individens identifikation av sig själv är kanske under alla förhållanden lättare att förstå och kan därför lämpligen komplettera och belysa internaliseringsmomentet. Genom andra människors och grupper attityder ser vi alltså oss själva som i en spegel, vilket i sin tur påverkar vårt handlande (Mead 1934).

Det är emellertid viktigt att i det här sammanhanget påpeka att människan inte står som passiv mottagare av spegelbilden. Även i spegelmomentet är människan aktivt medverkande. Om så inte vore fallet skulle människan inte kunna var kunskapsproducerande (Piaget 1971 s 118).

Ett kulturmönster bygger i första hand på vår "kunskap" om verkligheten, dvs på vad vi i vårt aktiva liv uppfattar som verklighet, vad vi "vet" är verklighet.

Att verkligheten som människan upplever den är en relativ verklighet hör till etnologins basfakta. Hela folketrokomplexet är exempel på

denna relativa verklighet (Ex Granberg 1935; Pentikäinen 1968; Swahn 1964).

Ett bra exempel på styrkan och resistensen i gemene mans "vetande" ger oss Brita Egarbts studium av svenskarna och svamparna. Svenskar liksom för övrigt germaner över huvud taget, "visste" att svamp inte var människoföda. I sydeuropa och bland slaviska folk "visste" man däremot att svamp vad god och bra mat. I Sverige finns gott om svamp men trots stora propagandainsatser för svampätande under spec 1800-talet av auktoriteter inom mykologi och folkbildning svält svenskarna hellre än de kunde förmås att äta svamp (Egarbdt 1954 s 33 ff).

Egentligen är det inte förrän på allra sista tiden som svamp accepterats som mat av den stora allmänheten i Sverige och då som industriprodukt på speceriaffärernas konserverdiskar. Om de små odlade champinjoner i sina plåtburkar "vet" man att de är både goda och ätliga medan den aromrika och rikt förekommande vilda svampen i våra skogar fortfarande får stå relativt orörd.

Allra mest medveten om verkligheten är man i vardagslivet. I sina vardagssysslor. Det är den bit av verkligheten som är tillgänglig för kroppslig manipulation. Där är man fysiskt närvarande och det är den biten av världen som man har största möjligheten att påverka genom sitt agerande. Intensivast är verklighetsupplevelsen därför i den värld där man arbetar. Det är *min* värld.

Men det är en verklighet, en vardagsvärld, som man delar med andra. I själva verket kan man inte existera i sin vardagsvärld utan att kontinuerligt ha någon kontakt med andra.

Den egna verkligheten är alltså också arbetskamraternas verklighet. Ändå är deras verklighet inte helt identisk med min:

"My 'here' is their 'there'. My 'now' does not fully overlap with theirs. My projects differ from and may even conflict with theirs. All the same, I know that I live with them in a common world."

Det är genom kontakten, konversationen med andra man får verkligheten bekräftad. *Vi* vet hur det är och hur det skall vara och *vi* vet varför.

Då denna kunskap om verkligheten har fått verklighetskaraktär har objektivering av kunskapen — kulturen — ägt rum. Den upplevs som något faktiskt, något utanförstående och den påverkar därmed i sin tur människan. Människan tillägnar sig den objektiverade kunskapen och omformar den på nytt till subjektiv medvetenhet. Kunskapen internaliseras och människan blir därmed i sin tur en produkt av kunskapen.

En kollektiv objektiverad verklighetsuppfattning ger regler och ram-

verk för ett kulturmönster. Konfrontation med andra kulturmönster innebär en kraftmätning och resulterar vanligen i att ett mönster segrar. Ett övergripande kulturmönster uppstår genom assimilering av konkurrerande mönster.

Nya delkulturer bildas ständigt och utgör ett hot mot det övergripande kulturmönstret tills de assimilerats och inpassats inom ramen för den logiska ordningen i kulturmönstret. Det övergripande mönstret behåller sin grundstruktur men måste hela tiden justeras en aning för att ge plats för så många delkulturer som möjligt.

Kulturmönstret institutionaliseras och får därmed en varaktighet som inte längre är beroende av enskilda individers livslängd.

Den nya generationen socialiseras in i kulturmönstret. Denna socialisation sker i interaktion med signifikanta andra (föräldrar, kamrater osv). Socialisation innebär inte bara att individen lär sig data om det objektiverade kulturmönstret utan också att han tar dem till sig som determinerande för medvetandets subjektiva strukturer.

Socialisationen måste ständigt vidmakthållas genom konversation med signifikanta andra eftersom kulturmönstret inte bara är kollektivt producerat utan också förblir verkligt i kraft av kollektivt erkännande.

Socialisation får en spec fast förankring om den sker i samband med en känslomässig bindning till de signifikanta andra så som exempelvis sker i barndomen.

Helt socialiserad är trots allt ingen beroende på bl a att vi rent fysiskt är unika och att våra biografier aldrig är helt identiska.

Resocialisation till ett nytt kulturmönster kan ske senare i livet, exempelvis i skolan. Förhållandet lärare — elev är emellertid inte grundat på den känslomässiga bindning som förhållandet föräldrar — barn är och denna resocialisation är därför oftast mindre genomgripande.

Kulturmönstret fungerar som en praktisk och rationell vägvisare. Inom mönstrets ram har vana och erfarenhet begränsat människans handlingsalternativ. För de problem människan ställs inför presenterar mönstret en lösning som verkar riktig eller åtminstone en metod för dess lösning. Man vet att det är bäst att handla så eller så. Så länge dessa handlingsalternativ svarar mot vad individerna i gruppen anser vara sunt förnuft, vad man tycker sig erfarenhetsmässigt ha fått bekräftat som riktigt, så länge fungerar mönstret som en bekväm och användbar problemlösare.

Kulturmönstret avgör vad som är logiskt riktigt. Det står för vad man ser som en naturlig och meningsfull ordning i universum. Den socialiserade individen ser sin egen position i världen som självklar. Han passer in i hela sammanhanget, även om han har en undanskuffad ställning, och han kan också därför förutse till en viss grad vad som kommer att

hända i framtiden. Alternativen blir inte så många.

Kulturmönstret fyller i detta avseende två för människan livsviktiga funktioner. Inom kulturmönstrets ram är människan inte ensam och hon ser en mening med sitt liv.

Inom kulturmönstrets ram vet man också hur man skall uppföra sig, tala, vara klädd etc och en avvikare betraktas som underlig och konstig. För den socialiserade individen är världen innanför kulturmönstrets ram en relativt trygg och riktig värld.

Inom ett fungerande kulturmönster ser människan de krav som ställs, de normer för moral och uppförande som tillämpas som axiomatiska, självklara. Man legitimerar med andra ord de normer och lagar som mönstret kräver. Men varje individ legitimerar i varierande grad alla eller en del av kraven.

Liksom paradigmet fungerar kulturmönstret som en sorts sil. Det avvisar vissa problem som irrelevanta och släpper bara igenom de problemställningar som inom mönsterramen kan betraktas som viktiga och väsentliga.

Det fungerar som en lins som gör att intresset centreras till vissa delar av verkligheten och gör att dessa ses i en viss bestämd synvinkel.

Men genom den kultur som människan skapar förändras den empiriska verkligheten. Allt sämre svarar den mot det övergripande kulturmönstrets verklighetsbild. Allt fler anomalier blir synliga. Problem dyker upp som inte kan lösas inom kulturmönstrets ram. Normer och regler verkar allt mindre självklara och legitima.

Nya delmönster uppstår ständigt, baserade på erfarenheter från nya förhållanden. Det övergripande kulturmönstret får allt svårare att integrera de nya delmönstren där äldre värderingar inte längre legitimeras och som vägrar att låta sig inlemmas.

Då legitimationen sjunkit dithän att normer och lagar inte fungerar längre, att mönstret inte längre klarar sin problemlösande funktion då ter sig mönstret inte längre självklart och det upphör därmed till sist att fungera. Nya mönster aktualiseras och konfronteras med varandra tills ett nytt övergripande kulturmönster successivt vunnit terräng genom att inom sin ram inkorporera de konkurrerande mönstren.

Med växlingen till nytt övergripande kulturmönster har en genomgripande, kvalitativ förändring skett i den ontologiska helheten. Nu är andra värderingar de riktiga. Nu löses problemen på annat sätt. Med ett nytt kulturmönster blir det åter ordning och reda i människornas värld.

Kulturmönstren skall ses som modeller för tänkande och handlande. De utgör i första hand omedvetna styrsystem men de är inte bestämmande för vårt agerande. Konstruktionen är trots allt rätt skröplig, beroende som den är av att ständigt legitimeras.

Några exempel skall avslutningsvis få belysa resonemanget:

Jonatan Cobb:

"When the structure of society appears as permanent or beyond human control, when what human beings have created comes to seem immutable, "natural", transformation becomes individualized. How *you* are going to interpret the world moves to the front of consciousness, how you can transform it in accordance with your needs ceases to be a real question. This is the context in which all questions of personal and social legitimacy occur. American society is characterized by an appearance of permanence as a system, but by a reality of permeability by individuals.

This permeability, however, has its own inherent limitations: the person does not come to exercise control over his situation, transforming the conditions of his or her life, but instead simply moves from one set of circumstances to another. Circumstances, the structure of society, remains and you move; and as a result, you leave situations, classes, structures, as they are."(Sennett,Cobb 1977 s 271)

Jag har valt det här exemplet därför att det ger en så tydlig föreställning om det "förtingligade" kulturmönstret. Man kan se det framför sig som en klätterställning i lekparken.

Men trots den "fasta" konsistensen är hela mönstret beroende av de medagerandes legitimation. Såväl nedifrån som uppifrån på den sociala rangskalan måste karriärklättrarens ageranden godtas, bedömas som något naturligt och riktigt. Det är de andras attityder som gör att klättraren vet att han lyckats och det är tack vare deras attityder som han kan lyckas. Utan ett kollektivt godkännande av reglerna skulle hela klätterställningen rasa samman.

Sigurd Erixon:

I Introduktion till folklivsforskningen tar Sigfrid Svensson bl a upp Sigurd Erixons skildring av verkningarna av laga skiftet i Kila by.

"Reaktionen, skriver Sigfrid Svensson, hade varit våldsam: många ansåg sig mer eller mindre lurade och kände sig övergivna av grannar och rättvisa. Under ett årtionde processade man. En bonde begick självmord, en annan blev sinnessjuk." (Svensson1969a s 173)

Verkningarna av laga skiftesreformen har stötts och blötts under årens

lopp. Numera vill man väl i allmänhet påstå att reformen haft ett relativt odramatiskt förlopp och att den av de flesta inblandade bedömdes som en vettig och riktig åtgärd. Hur som helst tycks i Kila by åtminstone två personer ha sett livet i den oskiftade byn med dess kollektiva arbetsformer osv som den enda meningsfulla livsformen. Utanför det kulturmönster som tillvaron i den oskiftade byn stod för tedde sig verkligheten som ett outhärdligt, meningslöst kaos.

Gunilla Kjellman har i sin avhandling Bröllopgåvan tagit upp den strukturalistiska aspekten på kulturmönster (Kjellman 1979). Men om också kulturmönster, med den innebörd jag lägger i ordet, för övrigt sällan tagits upp till behandling i etnologiska arbeten hindrar detta inte att de flesta arbeten just handlar om effekten av dessa kulturmönster.

Så har exempelvis Nils-Arvid Bringéus genom att påvisa centraltidrigeringens ringa inflytande på de lokala variationerna av klockringning i våra svenska kyrkor visat den normerande effekten av väl integrerade lokala kulturmönster (Bringéus 1958).

Av uppteckningsmaterialet på Folkklivsarkivet i Lund framgår att rackaren eller hästslaktaren, som var hans egentliga yrke, förr varit föremål för ett avståndstagande och ett förakt som sagesmännen inte kunnat förklara. I Hästslakt och rackarskam förklarar Brita Egardt hur det här föraktet befästes och institutionaliserades genom skräväsandets exklusivitetspolitik som krävde vattentäta skott mellan godtagbara och icke godtagbara yrkesgrupper (Egardt 1962). Benämningar som rackarbjälken i taket för den rumsliga gränsdragningen i stugan och minnesbilder av reningsritualer som följts av såväl kyrkans representanter som den stora allmänheten för att undvika besmittelse av rackarens orenhet finns kvar som rester från en tidigare kultur. Men berättaren legitimerar inte reglerna och avståndstagandet verkar inte naturligt längre. Avståndstagandet till rackaren har ingen funktion att fylla i berättarnas värld.

Som andra exempel kan nämnas:

Billy Ehns Sötebrödet, där han skildrar mötet mellan två kulturmönster (Ehn1974),

Jonas Frykmans Horan i bondesamhället, där han påvisar kulturmönstrets förmåga att producera stigmagrupper (Frykman 1977) och Gunnar Alsmarks Herdar på Korsika, där han tecknar bilden av ett traditionsbundet kulturmönster som trots seglivat motstånd mot ett segrande industrimönster står inför sin upplösning (Alsmark 1979).

INTRODUKTIONEN AV "VÅRT MODERNA SAMHÄLLE" I SVENSK ETNOLOGI /Kortfattad översikt/

Det äldre agrara samhället har utgjort det dominerande forskningsfältet för svensk etnologi. Det äldre agrarsamhällets seder, redskap, klädedräkt osv har dokumenterats och jämförts. En ny tids kultur kunde därför med fördel introduceras som innovationer i form av på landsbygden uppdykande nymodigheter. Ett exempel på detta sätt att föra in en ny tids kultur inom etnologins ram är Sigfrid Svenssons Bygd och yttervärld (Svensson 1969).

Att låta enstaka objekt representera ny tid är lika aktuellt idag. Så låter exempelvis Erik Fredelius den moderna motorcykeln komma in i bilden och den delkultur som skapas kring den (Fredelius 1978).

För övrigt har utvecklingen av vårt moderna samhälle i stor utsträckning studerats som en urbaniseringsprocess. Antingen har då motsättningen mellan land och stad fått beteckna skillnaden mellan det gamla och det nya eller också har utvecklingen inom själva tätortsbebyggelsen konstaterats bli allt mer stadslik, med vårt mått mätt, och man har på så sätt följt en urbaniseringsprocess inom stadens hank och stör så att säga. I första hand tänker jag här på arbeten som Mats Hellspongs och Orvar Löfgrens Land och stad, där utvecklingen följts upp från den medeltida staden till vår tids moderna tätortsbebyggelse (Hellspong, Löfgren 1972) och Gregor Paulssons bokverk Svensk stad, i vilket etnologer som Mats Rehnberg och Börje Hanssen medverkat (Paulsson 1950).

Ett flertal monografier över städer och andra tätorter samt deras utveckling hör till den här gruppen av arbeten. Här skall bara nämnas några: Sigurd Erixons digra verk i tre delar om Skultuna bruks historia (Erixon 1972), Mats Hellspongs Borlänge, en studie av ett brukssamhälle (Hellspong 1973) och Sven B. Eks Stadens födelse, med järnvägen som upphov till en stadsbildning, samt Nöden i Lund, som följer upp utvecklingen inom en gammal arbetarstadsdel i Lund (Ek 1967, 1971).

Till introduktionen av vår tids kultur hör också att forskningen inriktats på nya yrkesgrupper och i första hand då industriarbetare. 1945 utkom t ex Åke Campbells Den svenska arbetarklassens historia (Campbell 1945). 1949 skrev Sigurd Erixon om Stockholms hamnarbetare före fackföreningsrörelsens genombrott (Erixon 1949). Av Mats Rehnberg insamlades ett synnerligen omfattande dokumentärt material om arbetares liv i både städer och på landsbygd och presenterades som Statarminnen, Verkstadsminnen och Gruvminnen (Rehnberg 1947, 1953, 1960). Sven B. Ek har tagit upp fackföreningsrörelsen i sin bok om bokbinderiarbetare, 14 augusti 1894 (Ek 1974) och Åke Daun har analyserat en arbetarkonflikt i det krisdrabbade norrländska sågverksdist-

riktet i Upp till kamp i Båtskärsnäs (Daun 1969).

Ett intressant projekt under arbete är i det här sammanhanget Gösta Arvastsons forskning kring arbetarkultur inom modern industri i Göteborg med beaktande av hur fabrikslokalen som kulturlandskap påverkar människorna (Arvastson 1980).

Dessa och många andra arbeten har gett värdefull information och verkat inspirerande genom sina olika infallsvinklar. Vad som emellertid kanske i första hand påverkat forskningsinriktningen för min del är de båda brett upplagda forskningsprojekt kring vår tids kultur som nu pågår i Lund nämligen "1900-talets kultur" med Brita Egardt som huvudansvarig och "Kulturgränser och klassgränser" med Jonas Frykman och Orvar Löfgren som ledande.

I båda projekten är målsättningen att få fram grunddragen i det övergripande kulturmönstret i 1900-talets Sverige. Skillnaden projekten emellan ligger snarast i att man inom projektet "1900-talets kultur" arbetar med ett horisontellt perspektiv över helheten medan man inom "Kulturgränser och klassgränser" arbetar med ett vertikalt perspektiv genom de sociala skikten.

Arbeten publicerade inom projekten är Brita Egardts Söndagsmiddag (Egardt 1978) och Den kultiverade människan av Jonas Frykman och Orvar Löfgren (Frykman, Löfgren 1979).

MÅLSÄTTNING, UPPLÄGGNING OCH MATERIAL

Som avslutning på sin installationsföreläsning vid Lunds universitet den 9 mars 1968 hävdade Nils-Arvid Bringéus att:

"Folklivsforskningen kan med viss rätt göra anspråk på plats inte bara i en historisk-filosofisk sektion utan också i en samhällsvetenskaplig fakultet. Men vilka uppgifter skulle den få där, om inte just att påvisa värderingarnas och beteendenas norm- och mönsterprägel, traderingarnas roll som bindemedel i vår kultur och därmed behovet av historiskt perspektiv även vid analys av nutiden och vid planerandet för framtiden?" (Bringéus 1968)

Det är också i första hand samhällsaspekten som intresserat mig i mitt arbete. Jag har velat studera människan som skapare av och som formad av sina samhälleliga förhållanden.

Då jag följt upp utvecklingen inom en svensk industriort har avsikten heller inte varit att skriva en monografi över staden Höganäs. Jag har i stället velat se utvecklingen i Höganäs som en integrerande del av

utvecklingen inom hela vårt moderna svenska samhälle.

Med utgångspunkt från att arbetslivet har haft spec stor betydelse i sammanhanget har jag valt att i det mikroperspektiv en svensk småstad erbjuder studera arbetssfären inom den offentliga sektorn, småföretagarnas värld och industrin eller de tre "världar" som jag bedömt som de viktigaste i sammanhanget.

De tre världarna är liksom staden Höganäs och alla de individer som bott eller bor i staden givetvis delvis unika men ingår i den kulturella enhet som vårt moderna samhälle utgör.

Inom de tre världarna har delkulturer utvecklats som relativt autonoma delar. Jag har velat studera hur dessa delkulturer kommit till och hur de påverkat människor både inom och utom den aktuella delkulturen, hur kulturmönstren för dessa delkulturer skilt sig från den yttre ramen men också hur de är relaterade till den.

I min målsättning ingår på inget sätt att finna en allt förklarande sammanhängande väv av relationer. Min målsättning har enbart gått ut på att kunna belysa några av relationerna och därmed i någon mån kunna bidra till förståelsen för hur utvecklingen gått till.

Inte heller har jag haft för avsikt att i detalj undersöka hur olika kulturmönster är utformade. Viktigare har jag ansett det vara att försöka komma underfund med hur vårt omdöme och våra attityder påverkas av kulturmönstren för att därmed kunna påvisa hur vårt sunda förnuft utan att vi är medvetna om det i hög grad är en produkt av kulturmönstret.

Uppspaltningen av lokalsamhällets kulturmönster i tre sektorer har gjorts med utgångspunkt från den vardagliga arbetssituationen i dagens samhälle. Inom ramen för någon av sektorerna arbetar idag de flesta förvärvsarbetande individerna med en tillhörighet till resp delkultur som varierar individuellt. Det rör sig därför om en approximationsrelation där tillhörigheten approximerar mer eller mindre till idealtypen.

Men uppdelningen i de tre sektorerna är inte enbart en konstruktion baserad på yrkestillhörighet eller inkomstkälla. De identifieras också som i viss mån autonoma av individerna i och utanför samhället.

Lösningen av gemensamma problem — som exempelvis tillgång till fullgott dricksvatten — anser sig exempelvis mannen på gatan helt sakna möjligheter att påverka. "Det är kommunen" säger man. "Dom bestämmer det där."

Vi är i det fallet övriga kommuninnevånare och aktuella här är ortsborna utanför offentliga sektorn. Uppspaltningen av dem kan tyckas mer slumpmässig. Jag lämnade därför över frågan till de kringboende. Av sockenprotokoll, uppteckningsmaterial m m framgick klart att de kringboende uppfattat grupperingarna fullt tydligt och bedömt dem som

mycket olika.

Geografiskt har jag begränsat mig till Höganäs, en industriort i nordvästra Skåne. Valet är inte slumpmässigt. Det faktum att industrin i Höganäs startade redan 1797 har underlättat möjligheterna att följa introduktionen av ett industriellt kulturmönster i Sverige, något som jag ansett vara av stor vikt i sammanhanget.

Tidsmässigt har varje del fått bestämma tidsramen alltefter ungefärligt tillkomstår, vilket för avhandlingen i sin helhet betyder att det rör sig om 1800- och 1900-talet fram till idag.

Med beaktande av de teoretiska överväganden som tidigare presenterats har jag gått in för att behandla varje sektor som en värld för sig. För var del har jag alltså på nytt startat med tillkomståret och följt utvecklingen framåt i tid.

Av flera skäl valde jag att starta med omvärlden dvs Väsby församling i vilken industrin hamnade:

1. För att få bekräftat att uppspaltningen i storindustri och småföretagare var berättigad.
2. Varken Höganäs eller någon annan ort existerar som en i universum fritt svävande planet utan är infogad i en omgivning med vilken den står i ett mer eller mindre klart skönjbart dialektiskt förhållande. Genom andra människors och grupper attityder ser vi oss själva som i en spegel, vilket i sin tur påverkar vårt handlande (Mead 1934).
3. För att påvisa hur den kvalitativa förändringen till "vårt moderna samhälle" inte enbart har med industri och urbanisering att göra.

En skiss av omvärlden har jag därför ansett vara viktig. Offentliga sektorn valde jag som nr 1 av de tre delkulturer kring vilka avhandlingen centrerats eftersom denna sektor fungerat som en länk mellan dels omvärlden och orten och dels de två övriga delarna inom orten.

Till sist tog jag itu med småföretagarnas värld och med industrin, var och en för sig.

Det är givet att det inom ramen för en avhandling av det här formatet inte kan bli fråga om en deltaljerad genomgång av de olika förloppen. För tydlighetens skull har dessutom vissa avskärmningar inom de olika sektorerna måst göras. Så t ex skulle offentliga sektorn lätt kunnat svälla ut till ett otydbart myller av delgrupperingar om hela den offentliga sektorn tagits med. Nu har i stället planförvaltning och gatusektion kommit i förgrunden medan exempelvis social service efter hand fallit bort.

Det material avhandlingen bygger på är i stor utsträckning arkivma-

terial, i första hand protokoll av olika slag men också folkbokföring, tidningsannonser och uppteckningsmaterial från LUF m m. Det arkivaliska materialet har kompletterats med samtalsintervjuer för att också få individuella synpunkter på utvecklingen och på nuläget.

Jag har sökt information inom ett mycket brett fält men tre typer av informationskällor har varit av spec stort värde:

1. Protokoll, som jag betraktar som kollektiv artikulering av sunt förnuft
2. Samtalsintervjuer, för information om individuella biografier, åsikter och värderingar
3. Thomas Stawfords dagböcker, 1795–1831, som är ett värdefullt dokument ang innovationsfasen.³

I avhandlingen har en strikt uppsplättning gjorts mellan teori och empiri. Så presenteras i inledningen mina teoretiska överväganden medan den nu följande empiriska delen enbart är avsedd som presentation av empiriska data. Först i syntesen ämnar jag koppla samman empiri och teori.

2. Höganäs i Väsby församling i Malmöhus län

Kring sekelskiftet 1700—1800 startades stenkolsbrytning i nordvästra Skåne, vilket blev upptakten till utvecklingen av industriorten Höganäs.

Stenkolsbrytningen kompletterades efter en tid med s k bruksdrift, dvs fabriker för tillverkning av tegel, lerkärl m m.

Industriföretaget har under årens lopp bytt namn åtskilliga gånger men kallas här genomgående Höganäsbolaget eller Höganäs AB (HB), som är dess nuvarande namn. Såväl orten som HB fick sitt namn efter det lilla fiskeläge där de första arbetarna inkvarterades.

Industrin låg nära havet och transportbehoven skapade goda förutsättningar för rederirörelse. Åtskilliga rederier etablerades också på platsen. I början av 1900-talet var Höganäs nr 5 i storleksordning av skånska sjöfartsstäder och -orter (Hornborg 1950 s 414, 429).

Efter hand drogs hantverkare och köpmän dit och öppnade verkstäder och butiker.

Kolbrytningen har numera upphört. Vid HBs fabriker tillverkas idag helt andra produkter än tidigare. Men allt sedan starten har HB varit det dominerande företaget på platsen.

Allvarliga konkurrenser om denna placering har aldrig funnits. Rederinäringen blomstrade visserligen på sin tid. Den är numera så gott som helt nedlagd. En korsettfabrik gav, när den var som störst omkring 1940, arbete åt ung 600 personer, huvudsakligen kvinnor (Arnbergs 1968 s 30). Nu är den nedlagd. Höganäskeramik AB är idag ett framgångsrikt företag med hushållskeramisk tillverkning. Men HB representerar nu som förr storindustrin i orten.

Höganäs hörde ursprungligen till Väsby församling men skildes efter hand i etapper från moderförsamlingen. 1936 blev orten stad och efter sammanslagning av Kullahalvöns kommuner till en kommun blev Höganäs centralort i storkommunen.⁴

Industrin och den tätort som växt upp omkring den hamnade i en

jordbruksbygd där släktena i sekler levt vidare i nya generationer och där alla kände alla sen barnsben.

Det är inte svårt att föreställa sig att allt det nya som tätorten förde med sig i form av exempelvis gruvor och fabriker måste ha väckt en viss bestörtning hos den ursprungliga befolkningen. Enbart det faktum att plötsligt skaror av människor som inte var uppväxta i trakten fanns på platsen utan att ortsbefolkningen haft något som helst inflytande på vare sig vilka som kom eller vad de skulle syssla med måste ha upplevts som högst chockerande.

En karta upprättad 1813 över HBs anläggningar ger en nästan brutal bild av moderniseringsprocessen. Mot landskapets mjuka linjer i övrigt — gamla gränsdragningar, byformationer, stigar osv som följer den naturliga kuperingen i terrängen — kontrasterar HBs anläggningar hårt genom sina spikraka kanaler och transportvägar, genom en byggnadsplan

Karta öfver belägenheten af Höganäs Stenkolsverk 1813. Thomas Stawford.(HBCA)

där byggnaderna bildar räta led kring en rektangulär öppen plats. De industriella anläggningarna har inte ödmjukt måst rätta sig efter naturen. De tycks i stället helt kunna betvinga den.

Urbaniseringsprocessen, dvs utvecklingen mot tätbebyggelse och anhopning av människor i städer och tätorter har liksom industrin fått stå som genererande faktor när det gällt förändringen från ett äldre kulturmönster, från det gamla bondesamhällets värld, i form av ändrade sedvänjor, nya samlevnadsformer, tomma bänkrader i våra kyrkor osv. När vi idag klagar över jäktet och tidspressen som framkallas av alla tidtabeller som måste hållas, över flytande eller obefintliga moralregler, över oron för att inte klara betalningen för de mängder av prylar vi anser oss behöva då skyller vi gärna på urbaniseringen och industrin, som vi ser som skapare av alla dessa orosmoment.

I motsats till tätbebyggelse och industri har jordbrukssamhället fått ett nostalgiskt skimmer över sig av evig frid och harmoni. Idag som förr, tänker vi oss gärna, traskar här lantbruksbefolkningen vidare i fädrens spår.

Ju fler människor som flyttat in till tätort desto oskuldsfullare, renare och mer moraliskt högtstående har landsbygden kommit att te sig. Där har man vetat att vörda och vårda de gamla. Där har man låtit prästens ord förbli rättesnöre för liv ochandel. Där har man levat i endräkt med varandra som i en enda stor familj.

Innan jag kommer in på utvecklingen av kulturmönster i tätorten kan det därför vara lämpligt att först lite närmare studera den omgivande landsbygden och dess kulturmönster.

VÄSBY EN LANTBRUKSFÖRSAMLING?

På dagens karta ligger Höganäs församling ömt famnad av Väsby församling och med havet som västgräns.

På 1700-talets karta däremot finns Höganäs markerad med en prick inom Väsby församling och avser ett obetydligt litet fiskeläge.

Angående Väsby kyrkby meddelade lantmätaren Daniel Björkegren bl a i "Charte-Beskrifning", daterad 25 september 1773:

"Denna Bys ägor står icke till at utwidga eller förbättra, mer än som nu i bruk är och kunna intet komma utom sitt rätta Byamål. ...Till Skatternes och andra Utgifters afbetalande, hafwa åboerne ingen annan tillgång at använda än Boskap af spanemålen hafwa de ingen handling utan till egen förnödenhet." (HCA, Vä kommun, Särsk arkiv, Äldre komm handl, 1775–1914, 1:1)

Att utvecklingsmöjligheterna ansågs begränsade berodde delvis på sankmarkerna, som tidigare utbredde sig i Kullahalvöns södra del.

Kullahalvön skjuter ut i Kattegatt mellan Öresund och Skälderviken med Görslövsåns avvattningsområde i söder och Kullaberg i norr. Till det södra området hör Väsby och Höganäs. Längre söderut höjer sig åter marknivån och den sydligare delen av Kullahalvön är därmed ett tillrinningsområde från både norr och söder. En knappt märkbar vattendelare stäcker sig från Arild mot Väsby kyrkby och medför, att vattnet väster om denna vattendelare i flera små bäckar rinner väster ut i Öresund medan de avgjort största markområdena avvattnas österut mot Skälderviken genom Görslövsån och dess tillflöden.

Marknivån i Kullahalvöns södra del ligger obetydligt över havsytan, vilket gjort att högt vattenstånd i havet betytt svåra översvämningar inom området och försvårat även konstgjord dränering. Omfattande sankmarker, här kallade mader eller vasar, utbredde sig tidigare inom området och har långt in på 1900-talet utgjort ett svärbemästrat problem för jordbrukarna (Brodin 1941).

Inom församlingsgränserna fanns och finns andra samhällsformer än jordbruksbygd. Först och främst fanns fiskelägena Viken, Lerberget och Höganäs. Turismen var en tid viktig i Viken och Strandbaden och villasamhällen för pendlare mellan villaområdet och kringliggande städer är idag av betydande omfattning. Men som "riktiga" församlingsbor har bara lantbrukets folk räknats.

Då fattigvården från att ha varit en byangelägenhet alltmer kom att övergå till att bli en församlings- eller sockenangelägenhet, spec efter 1817 års KF angående sockenstämmans åligganden, aktualiserades en bestämd avgränsning av vad som av den integrerade menigheten ansågs böra höra till socknen. Hos Konungens befallningshavande begärde därför väsbyborna, att fiskeläget Lerberget skulle avföras ur mantalslängden. Efter diverse förvecklingar med bl a process i häradsrätten beslöts visserligen 1840 att Lerberget fick stanna inom Väsby men väsbybornas negativa attityd är inte att ta miste på (Eriksson 1947).

Viken var annexförsamling och varken vikenborna eller Väsby's lantbrukare har tvekat om att Viken både borde och kunde sköta sina egna angelägenheter.

Formuleringen i protokoll från allm sockenstämma 7 mars 1847 uttrycker tydligt, hur jordbruksförsamlingen ställer andra samhällsformer utanför:

"Församlingens medlemmar voro idag kallade till allmän sockenstämma 1° för att bestämma huru de gåvor som vid Kyrkogång och andra tillfällen gifas åt de fattiga borde insamlas, då efter detta För-

samlingen, Grufvan, Höganäs och Lerberget hvar för sig underhåller sina fattige” /min kursivering/. (LLA, Vä KyA, K Ia:3)

Nuvarande kyrkoherden i Väsby församling betraktar församlingsborna som lantbrukare eftersom kyrkobesökarna till övervägande del är lantbrukare.

I fortsättningen är det lantbrukssamhället som avses med Väsby församling men de annorlunda samhällsformer som funnits och finns inom församlingsgränserna har naturligtvis påverkat lantbrukssamhällets attityder och inställning till andra samhällsformer över huvud taget.

VÄSBYBONDEN SOM FLEXIBEL PRODUCENT

Man kan se lantbrukssamhället Väsby och det urbana Höganäs som områden med olika huvudinriktning i sin produktion. I Höganäs produceras industrivaror och tjänster, i Väsby vegetabiliska och animaliska produkter.

Om industrins produktionsförhållanden vet vi att flexibilitet och anpassning till marknadsläget är ett måste. Men när det gäller jordbruksproduktionen föreställer man sig gärna att förändringar fortfarande sker relativt långsamt. Att man i stort sett producerat ungefär samma varor i århundraden, avpassade efter klimatologiska förhållanden och markförhållanden i den vällovliga förhoppningen att skörden skall bli riklig och avsättningsmöjligheterna goda.

För Väsby del har Emil Jönsson bl a beskrivit varuproduktionen under senare hälften av 1800-talet i ett mycket omfattande uppteckningsmaterial, upptecknat under 1930-40-talen.⁵

Emil Jönssons avsikt har inte varit att beskriva jordbrukets anpassningsmöjligheter. Med de förändringar i varuproduktionen som han går in på vill han i stället förklara varför försäljningspraxis, arbetskraftsrekrytering m m ändrats. Ytterst detaljerat beskriver Emil Jönsson försäljningsfororna in till Helsingborg under en period, vilka uppköparna var, var man åt före hemfärden, vad man åt osv. Om försäljningssiffror och årtal stämmer eller inte med verkligheten är oväsentligt. Utan tvekan rör det sig om omfattande spannmålstransporter, som verkligen ägt rum. Samma sak gäller invasionen av bettöser under en senare period. Ändring i varuproduktionen innebar, att byinnevånarna fick nya händelser att se fram emot och nya människor att intressera sig för. Därför ger Emil Jönssons berättelser om vad som under olika skeden upplevts som spännande tilldragelser i byn tillförlitliga uppgifter om produktionens inriktning. På hans uppteckningar är också uppgifterna om sta-

tisk eller inte statisk varuproduktion baserad (LUF 3705).

Omkring 1853 inleddes för Väsby del en livlig spannmålshandel över Helsingborg för vidare befördran till England. Priserna på spannmål var synnerligen förmånliga och uppköparna i Helsingborg mer än villiga att ta emot allt som kunde avyttras.

Beträffande spannmålshandeln berättar Emil Jönsson hur folket från Väsby och de övriga kullasocknarna "så fort de fått något avtröskat om efterhösten begynte färdas i långa rader med spannmålslass till Helsingborg". Man startade tidigt på morgonen hemifrån och var redan i dagbräckningen framme i stan, där bönderna möttes av uppköpare redan vid infarten.

Även till Ängelholm gick en del av spannmålshandeln.

Omkring 1880 var högkonjunkturen för spannmål slut. I stället började mejerier växa upp med behov av mjölk både i Väsby och i de omgivande socknarna. Kreatursuppfödningen blev därmed den viktigaste produktionsformen och det gällde att skaffa sig utförlig information om nya rön beträffande uppfödning, avel m m. För ökad produktion räckte det inte med att själva odla foder. Kraftfoder, vetekli, raps- och andra foderkakor blev stora men ofrånkomliga investeringar för ökad produktion av en efterfrågad vara.

Efter hand kom sockerbruken in i bilden med sina behov av sockerbeter. Det blev en säkrare och lönsammare hantering att odla sockerbeter på markerna. Och väsbybönderna svarade lyhört mot det nya marknadsläget.

Industrin svarade för de förändrade avsättningsmöjligheterna i samtliga dessa tre sammanhang men det är tydligt, att bondehushållen i Väsby fungerat som flexibla och rationella entreprenörföretag. Stora satsningar gjordes på dräneringsproblem och jordförbättring samtidigt som varuproduktionen snabbt och rationellt anpassades för bästa möjliga lönsamhet. Som produktionsapparater fungerade lantbruken alldeles utmärkt, hela tiden i kapp med tiden och dess nya krav.

ENSKIFTE OCH SOCIALA FÖRÄNDRINGAR

Omkring 1824 genomfördes enskifte för de flesta byar i Väsby församling (HCA, Vä kommun, Särsk arkiv, Byhandlingar 1775–1914, I-1).

Den första enskiftesdelningen i såväl Väsby församling som Luggude härad ägde emellertid rum 1806. Skiftet gällde Bräcke hemmanet 3 1/4 mantal Bräcke, vars nya ägare var HB (BS 10.8.1804; Stenkol och lera 1973 s 398).

Detta industrins initiativ tycks åtminstone inte omedelbart ha fått

en populariserande effekt för skiftet i Väsby. Enligt N.M. Mandelgren ville hans far, dåvarande ägaren till Ingelstråde nr 8 i Väsby församling, genomföra storskifte i byn då han övertog gården 1810 men måste, hotad till livet, återta reformplanerna (Åberg 1935).

Effekten av skiftena och den därmed sammanhängande utflyttningen av gårdar har varit föremål för ett otal utredningar. En tid sågs den s k bysprängningen som orsaken till förändringar på snart sagt alla områden. Ju mer tidavståndet ökar ju tveksammare tycks man dock bli när det gäller att bedöma utflyttningarnas betydelse (Martling 1961).

Effekten av de av skiftet påfordrade utflyttningarna ur bykomplexen för Väsby vidkommande är naturligtvis lika svårbedömd som på andra platser. Ur jordbruksekonomisk synpunkt ansågs emellertid laga skiftet vara en nödvändighet (Berg 1969 s 59) och det är möjligt att den flexibilitet i produktionen som beskrivits i föregående stycke inte kunnat komma till stånd utan enskifte. Med bättre möjligheter att rationellt utnyttja marken kunde tydligen ett tillräckligt stort vinstöverskott åstadkommas för de nyinvesteringar som krävdes för de omfattande omläggningarna av produktionen. Av Emil Jönssons berättelser framgår också att produktionen under senare hälften av 1800-talet i första hand var avsedd för försäljning på öppna marknaden och inte som tidigare först och främst för egen konsumtion.

Marksplittringen i den oskiftade byn gjorde samorganisation ofrånkomlig. Man hade att rätta sig efter varandra vad både tider och metoder beträffar och man förenades därigenom i både arbets- och nöjesliv (Berg 1969 s 57). Om byn alltså före enskiftet i stort sett kunde betecknas som en gemensam produktionsenhet innebar skiftet att de olika gårdarna i stället kunde fungera som självständiga produktionsenheter.

Enskiftet var emellertid bara en del av den stora förändring av bynheten som inträffade under 1800-talet. Kanske skedde den största förändringen på hushållsnivå.

Emil Jönsson har i sina uppteckningar mycket enkelt beskrivit händelseförloppet, då han berättar hur förr far, mor, barn och tjänstefolk åt vid samma bord, tillbringade kvällar och fritid tillsammans i ett gemensamt rum, den s k dagligstugan. Denna dagligstuga gick tvärs över hela boningshuset från ena sidan till den andra. På 1880-talet började man så bygga en vägg tvärs över dagligstugan och dela av den i två rum av vilka ett var avsett för husbonden och familjen och det andra, som stod i förbindelse med köket, blev "folkstugan", avsedd för tjänare och dagsverksfolk.

Resultatet har Emil Jönsson beskrivit på följande sätt:

"Det dröjde inte länge förr än tjenarne fordrade större löner och i

följd derav så fordrade husbönderna att tjenare skulle vara ute i ur och skur utan att ta hänsyn till vad ondt de fingo lida, ty de fingo stora löner. Dermed har det blivit en strid, snart sagt, på liv och död, emellan arbetsgivare och arbetare.” (LUF 3705)

Med väggen i dagligstugan var den sociala splittringen i hushållen och därmed också i byn ett faktum.

Även landshövdingen i Malmöhus län, G. Wachtmeister, har i fem-årsberättelserna 1886–1890 påpekat den sociala förändringen:

”Fortfarande röjes hos de större hemmansegarne en sträfvän att i ett som annat, i lefnadssätt, i barnens uppfostran m. m. uppgå i de s.k. herremännens klass. En följd häraf bland andra är den från husbonden aflägsnade ställning, som tjenstefolket på landsbygden numera intager. Den tid är förgången, då tjenaren betraktades som en medlem af familjen. Han är såväl vid måltider som vid andra tillfällen, då han ej är upptagen af arbete, hänvisad åt sig sjelf och till umgänge med andra tjenare. Häraf alstras ofta känslan af en tryckt ställning och mottaglighet för allehanda påverkningar.” (lhb M-län 1886-90)

Samarbetet i byn var inte enbart baserat på av marksplittringen före skiftet betingade gemensamma starttider för exempelvis sådd, skörd osv. Till gemensamma uppgifter hörde också väghållning, snöskottning, dammrensning och fattigvård. Under 1800-talets lopp övergick dessa uppgifter alltmer till att bli hela församlingens eller länets eller rikets angelägenheter.

Fattigvården får stå som exempel.

Vid 1800-talets början tog var by på ett eller annat sätt hand om sina fattiga. I Väsby tycks s k kringgång ha varit det vanliga, dvs att de fattigaste vandrade omkring bland jordägarna i viss turordning och blev underhållna. Kunde man inte ta vård om sig på grund av ålder eller annat handikapp sköttes man av gårdsfolket.

I samband med att kommunalstämma inrättades anser Emil Jönsson att man övergick till ett system med bortauktionering av de fattiga. Kommunalstämma inrättades efter 1862 års KF och Emil Jönsson nämner i andra sammanhang åren 1840 och 1860 som startår för bortauktioneringen. Av fattigvårdsstyrelsens i Väsby protokoll från 1849–1857 framgår klart att auktioner ofta förekom under den perioden. Så ackorderas exempelvis ”fattighjonet Blinde Skräddaren Pehr Pehrsson” den 14 april 1855 bort på 1 år till Olof Andersson i Buskeröd som kom med lägsta anbudet (HCA, Vä kommun, Särsk arkiv, Äldre kommun handl,

1849-1857, II:1).

I oktober 1847 föreslogs på sockenstämman att den tidigare indelningen i fattigrotar skulle slopas och att socknen som helhet skulle utgöra ett enda "Fattigvårdssamhälle" (LLA, Vä KyA, K I:2, 31.10.1847) och det är tydligt att det centraldirigerade organiserandet av övergripande sockenorgan och reglerandet av deras kompetensområden under 1800-talet gick hand i hand med att bybornas inbördes solidaritet vad beträffar fattigvården minskade. Man tycks inte längre ha sett det som självklart att alla bybor hörde till byn och att därför alla som kunde måste hjälpa den som inte klarade sig själv.

Omkring 1850 inrättades ett fattighus i Väsby socken (LLA, Vä KyA, K Ia:3, 14.04.1850).

1875 fann man på en än bättre lösning, då Väsby, Allerums och Fleninge socknar slog sig samman om gemensamt fattighus i Allerum, den s k "Arbetsinrättningen". Om denna anläggning berättar Emil Jönsson:

"De fattighjon, som voro till något arbete dugliga skulle hjälpa till med vad de kunde. Bolaget bar sig bra och varje hjon kostade endast 33 öre om dagen i underhåll." (LUF 4619)

Allt efter som de gemensamma byuppgifterna försvann är det ganska naturligt att bysammanhållningen minskade.

Till byorganisationen hörde åldermansinstitutionen, där åldermanssysslan gick i tur från hemman till hemman och böts årligen. Enligt den instruktion för åldermän som antogs i Väsby 19 april 1819 stipulerades emellertid att åldermanssysslan helst inte skall gå i tur utan anförtröas någon lämplig person i byn som kan vara byns ständige "ålder- och ordningsman" (HCA, Vä kommun, Särsk arkiv, Äldre komm handl, 1775–1914, I:1). Här har alltså en förskjutning skett från ett gemensamt ansvarstagande mot ett system med övervakare och relativt ansvarsbefriade bybor.

Åldermansbytena skedde vid åldermansgillen, ordnade av avgående åldermannen. Då byten inte längre förekom fortfor åldermansgillena trots detta att gå i tur. Det sista åldermansgillet i Väsby hölls 1939 enligt uppgift av värdfolket Gunnar och Gunnel Dencker och utgjorde vid den tiden enbart en umgängesform. Kring mat och dryck samlades man och pratades vid. Familjen Dencker anser att mycket av gemensamhetskänslan i byn försvann med åldermansgillena.

Förändringar har skett i Väsby församling på hushållsnivå och på by- och sockennivå. Bysprängningarna kan endast i ringa mån ha orsakat dessa förändringar. Riktigare tycks det vara att se förändringarna som ett led i vad Berg kallar arvegodsåskådningens upplösning och det

följdfeomen som brukar kallas jordens mobilisering, dvs jorden fri till försäljning utan restriktioner i fråga om "bördsrätt" (Berg 1969 s 59). Både laga skiftet och de sociala förändringarna blir då konsekvenser av den äganderättsideologi som växte fram under 1700-talet, då hemmanens jord kom att betraktas som säljbar vara (Hanssen 1976) och ingick i de rationaliseringssträvanden som under 1800-talet följde i penninghushållningens spår.

KONTAKT MED UTBÖLINGAR

Enligt Emil Jönsson kallades personer från annan socken för utböling. Till utbölingarna skulle i så fall även invånare i de andra kullasocknarna höra.

Men väsbyborna har känt en mycket stark samhörighet med övriga kullabor. Så stark, att man ofta såg sig förenade med släktskapsband. Man tillhörde kullaslåkten. Dit räknade sig exempelvis Emil Jönsson och N.M. Mandelgren.⁶

Slåkten ursprung är tydligt sägenomspunnet. Emil Jönsson berättar:

"Jag härstammar från den så kallade Kulla-slåkten, vars stamfader, enligt traditionen skulle ha kommit från Frankrike och bosatt sig på Kulla-berget. Han skulle haft tolv söner och från dessa utbredde sig sedermera Kullaslåkten i alla de tio socknar i Luggude härad, som kallas Kullasocknarne, i nordvästra Skåne. Vad den stamfadern hette, vet jag emellertid inte, ty det torde ha varit för flera hundra år sedan han bosatte sig i Kullen." (LUF 6906)

Emil Jönsson får också svara för uppgifterna om andra utsocknes kontakter.

Tidvis behövdes ett avsevärt antal lejt folk för jordbruket. Tråskningen i mitten av 1800-talet kråvde mycken arbetskraft. Mest var det hallåningar som lejdes för denna syssla.

"Icke alenast byn, utan vår församling och alla församlingar i Kullen besåktes årligen av hallåningar, som åtogo sig tråskning, höstnadsarbete, nerare mergling och dessutom tjenare, så att nästan alla såväl manliga som qvinliga tjenare voro hallåningar, ånda till frampå 1877-78 då ångtråskor begynte komma i bruk och snart derefter andra maskiner till lantbruket." (LUF 7616)

Hallänningarna stannade så länge tröskningen pågick med avbrott för julhelgen, då de vandrade hem över ledigheten. Några kunde få plats som drängar resten av året men de flesta återkom år från år till tröskningen.

Betodlingen fordrade också mycket lejt arbetsfolk. En hel del var hallänningar men mest kom folk från Småland. Hela järnvägståg "fullsatta av bettöser" kom från Småland, när arbetet skulle börja på betfälten (LUF 3705).

Till socknen kom också tiggare från andra socknar och kringvandrande försäljare från skilda trakter.

Väsbyborna själva besökte andra platser och träffade utbölingar vid sina försäljningsresor med spannmål till Ängelholm och framför allt Helsingborg. Vid dessa tillfällen träffade man inte enbart uppköparna. Man gjorde också egna köp.

"Från Helsingborg köpte man sedan man sålt spannmålen hornfiskar av Råbo-töserna och 20 centimeter stora kringlor, råg, cummin och saltsmakande, av de danske piger, som alltid hade sin handelsplats anvisad vid vestra sidan om rådhuset." (LUF 7616)

Man besökte också marknaderna i Helsingborg och Ängelholm. Enligt Emil Jönsson var emellertid dessa betydligt mindre än de marknader som sista lördagen i oktober hölls på Gruvtorget i Höganäs, den s k "Mekeli marknad".

Dit kom "försäljare ifrån Stockholm, Dalarne, Skånska städerna och ifrån alla de olika hörn, dit det sports om Höganäs friveckomarknad".

Där såldes halsdukar i alla regnbågens färger, plånböcker, kläder, speglar, kistebrev, prydnader. Där fanns positivspelare och vissångare, där fanns cirkus och karusell, harmonikaspelare och akrobater, lindansare, levande djur och levande indianer, vax-cabinett, dockteater, lopp-cirkus och mycket, mycket annat. På denna marknad var det som väsbyborna också träffade på utlänningar. Zigenare gick runt och spådde men de flesta utlänningar tjänstgjorde på cirkusen.

"Till Höganäs ville gerna de alra flesta, av folket till marknaden friveckolördagen och ansågs denna marknad långt viktigare än städernas." (LUF 7616)

Av Emil Jönssons utläggningar framgår att väsbyborna haft kontakt med folk från främmande platser såväl inom som utom socknen och det är tydligt att det vore helt felaktigt att betrakta Väsby församling som

isolerad från yttervärlden under 1800-talet.

RELIGIÖS UTVECKLING

Från 1750 och ungefär 100 år framåt hade herrnhutismen stort inflytande i nordvästra Skåne med centrum i Allerum (Plejfel 1925 s 2, 27, 73).

Herrnhutismen hörde till de pietistiska väckelserörelserna med en personlig, luthersk religiositet som centralt begrepp och med lekmannapredikanter som fullgoda förkunnare enligt Luthers allmänna prästdöme (Newman 1925 s 9, 13. Martling 1961).

Omkring 1850 spreds den sk rosenianska nyevangelismen över Sverige med en målsättning och ett innehåll som i stort motsvarade herrnhutismens. En organisatoriskt fastare form fick nyevangelismen inom Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) startad 1856. Till EFS anslöt sig missionsföreningar för yttre och inre mission, som bildades på olika håll i landet (Svenska Trossamfund, 1962 s 37).

Konflikter inom EFS ledde 1911 till att en konservativ falang trädde ur organisationen och bildade Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner (BV) (Gustafsson 1971 s 31).

Trots att förhållandet mellan EFS och BV tidvis varit mycket spant grundar sig alltså båda på Rosenius lära om en personlig kontakt med Gud, om vikten av att låta biblens text utgöra grunden för tron och om lekmän som fullgoda förkunnare (Rosenius 1958). För Väsby del har både EFS och BV haft en mycket stor betydelse.

I Landshövdingarnas femårsberättelser för Malmöhus län åren 1886–1890 påpekas bl a:

”En ytterligare grupp af religiös verksamhet är den, som bedrifves af lekmannapredikanter eller s.k. kolportörer, utsända af Evangeliska fosterlandsstiftelsen och andra sällskap för den inre missionen. Angående denna verksamhet må nämnas, att det synes, som egde vissa orter särskildt tjenlig jordmån för anslutning till kolportörerna. Derom vittna antalet af de missions- och bönehus, som derstädes äro inrättade. Sålunda finnas i Luggude härad ett bönehus i Vikens socken, fyra i Väsby tre i Brunnby, ett i Flenninge, ett i Kattarp, ett i Ottarp, ett i Bjuf ett i Fjärastad, ett i Råhus och ett i Ekby, hvar förutom inom andra socknar af samma härad för andaktsöfningar afsedda sammankomster hållas i förhyrda lokaler.”

EFS har sitt starkaste fäste i Övre Norrland (Västerbottens län) men

därnäst kommer Skåne, där ett par gamla kretsföreningar bär upp arbetet, nämligen Västra Skånes Missionsförening och Kristianstads Traktatsällskap. Till Västra Skånes Missionsförening hör Väsby missionsförening och dess starke man under senare hälften av 1800-talet, Anders Olsson, var under denna tid även ordförande i Västra Skånes missionsförening (Svenska Trossamfund 1962 s 37).

I svensk kyrkogeografi har Berndt Gustafsson bl a karterat BVs förekomst i sydligaste Sverige 1966, varav tydligt framgår att BV fortfarande var mycket starkt förankrat i Väsby (Gustafsson 1971 s 31).

Hur allmänt accepterad den nyevangeliska läran var i Väsby och trakten däromkring i slutet av 1800-talet framgår av att ovan omtalade jordbrukare Anders Olsson valdes till riksdagsman för Luggude domsgas norra valkrets i andra kammaren från 1886 och till 1899, då han drog sig tillbaka av åldersskäl.

Tilltron till Anders Olssons lämplighet som riksdagsman inom väljarkåren grundades inte på tidigare politisk aktivitet. De sista åren av sin riksdagsmannatid representerade han inte ens något politiskt parti (Några... 1909 s 79).

Däremot var han känd som ledare inom den väckelserörelse som omkring 1860 drog fram genom Väsby församling. I flera uppteckningar med svar på frågelistorna LUKA 1 och 7 från omkring 1940 och 1950 på kyrkohistoriska institutionen i Lund talas om Anders Olsson som ledare för väckelserörelsen, om samlingar i hans hem osv.

Inom jordbruksdelen av Väsby församling finns inga andra lågkyrkliga samfund än EFS och BV. All söndagsskoleverksamhet sköts fortfarande av dessa samfund med penningbidrag från statskyrkan. Samarbetet mellan statskyrkan och samfunden är enligt såväl kyrkoherden i Väsby som representanter för samfunden mycket gott. Ett starkt minskat intresse för gudtjänstbesök noteras av samtliga och de ljuspunkter i det hänseendet som förmärkts genom ökat ungdomsdeltagande i nya gudstjänstformer, typ musikgudstjänster, är resultat av samarbete statskyrka-samfund.

Den ordinarie prästens roll som församlingens andlige ledare tycks alltså sedan ett par århundraden tillbaka ha varit perifer.

HUR SÅG VÄSBYBORNA PÅ HÖGANÄS?

Höganäs stad växte fram under en period av 150 år och det finns väl all anledning att tänka sig, att väsbybornas inställning till detta samhälle förändrats under utvecklingens gång. Jag vill därför nedan ange, ofta citera, exempel på attityder, som framgår av varierande källmaterial från

olika tidsperioder.

1812 föddes i ett fattigt husarhem i Väsby församling N.C. Nyman. Från 11 års ålder och framåt tjänade han under många år som dräng på olika hemman i trakten för att till sist ta anställning som bruksarbetare på Höganäs AB. 1882 skrev han ned historien om sitt liv och sina synpunkter på livet i stort (Nilsson 1972 b). Han berättar om fattigdomen hemma, om hunger, löss och råttor, om hur mycket stryk han fick och om hur hembränningen klarade ett hejdlöst superi på landsbygden. Ständigt återkommer han till lantlivet och det är tydligt, att det är jordbrukarnas syn på Höganäs industriarbetare han återger, då han talar om den första tidens arbetare vid Höganäs AB (Nyman 1882).

Vad har han då att berätta? Jo, att:

”De åt a söp opp allt wad de förtjente. De wa laseda och swarta som tatträ, hwarenda mända wa där en 10 älla 12 som fengo aspryl för fylleri a slassmål.” (s 223)

”Nu får ja tala om hor de så ud i gruans lokaler i min barndom, de hade fyra ohöflade bräder slana ihop, en del lå i sjalfwa bosed, osse ett hästatacke udå nöddato te a braja åan på te a döllja fattidomen mä. När daj skolle eda sa hade daj tå gamla stola, en gammel bänk, dän som kom sist te boret feck hålla te go mä a sedda på fliskassen. Där sadd di så scharmangt a åde en spändil midda mä panntoffler a ryssasill. A når daj nån gang skolle ha wittat doras romm sa war muraren öfwertygad om add han blaj tragterad mä wäggalus sad de swala på joren, for i loftspreckerna a i krogana hängde daj, add man kunne ösa mä slefwa.” (s 224)

Om pojkarna i gruvan säger Nyman:

”De geck wäl an mä allting, om daj stackats pågana hade bara slap-ped a fåd dän många pisen. Hoggarna slo dom, fogdarna slo dom, di wesste inte hällten hud.” (s 226)

Som pojk skrämdes han av gruvpojkarna:

”där bodde ajn räli how ma grupåga, daj slo me mä stajna a daj nöfwe me i armen, ja wiade a skreg sa ded hardes langa wäja.” (s 229)

Nyman beskriver den första tidens höganäsarbetare som olärda, bråkiga och smutsiga.

Vid tiden för skriftens författande ser han situationen annorlunda:

”Nu e alla de gamle slåsskämparna döa. A nu e de snart inte annad än bonddrengar både i grufwan och wid våra store fabriker. ...nu ede snart bara ajtt slass folk.” (s 223)

Om arbetarna beskrivs som obildade och lortiga så var industriledarna tydligen desto mer imponerande. Med vördnad berättar Nyman hur man vid förste driftingenjörens död vallfärdade från hela bygden för att se hans kista och hur mycket gott disponenten Sjökröna åstadkom.

Emil Jönsson har också mycket att säga om höganäsarbetare (LUF 4477).

Även han anser att de tidigare arbetarna var mycket begivna på dryckenskap. Han berättar om gruvarbetarkäringar som rände sin smutsiga tumnagel i smörstacken vid torghandeln och klagade på kvaliteten. Om hur folk tyckte sig ha rätt att ströva fritt omkring överallt på landsbygden och jaga och plocka frukt och nötter medan jordbrukarna, som hade stenkol på sina marker, inte hade rätt att sälja den kolen.

”Till stenkolsgruvan inflyttade en mängd löst folk från vidt skilda landsdelar. En massa besynnerliga namn förekommo.”

”Gruvfolkets språk skilde sig avsevärt från övriga Kullasocknarnas språk, ty genom inkommande folk från många andra landsändar, bildades så småningom en särskild dialekt, som ej talades någon annanstädes.”

”Från första början rådde alltid ett vildt hat mellan gruvfolket i Höganäs och bönderna i kringliggande orter.”

Från förra hälften av 1800-talet berättar han om slagsmål på liv och död, då gäng av gruvarbetare besökte bondeungdomarnas danstillställningar. Emil Jönsson talar om ”krig”, hur blodet flöt, hur skaror på 200 gruvarbetare invaderade ställena, hur fönster och husgeråd krossades. Ännu under senare hälften av århundradet drev skaror på hundratals arbetare runt i byarna för att ”sjunga maj” och hotade tända eld på husen om de inte fick vad de ville ha.

Att fredliga förhållanden inträdde i slutet av 1800-talet anser Emil Jönsson bero på att folk från församlingen tog plats i industrin, att rättsliga åtgärder började vidtas för att stävja oroligheterna och framför allt att disponenten Sjökröna lät anlägga Tivoliparken och uppföra danspaviljong där omkring 1850. Landsbygdens ungdom kunde oantastade gå till de danstillställningar som anordnades där.

Emil Jönssons inställning till industriledningen framgår av hans funderingar kring de strejker som arbetarna deltog i. Bl a hur de behagade strejka 1887 fast de ”utan påtryckning, frivilligt från bolagets sida ”ha-

de de bästa villkor arbetare hade i hela Sverige, enligt Emil Jönsson.

Alltså:

Det är tydligt, att invasionen av nya okända människor vid industri-starten oroad, skrämte och irriterade väsbyborna.

Jämför man exempelvis Nymans beskärmanden över smuts och ohyra i gruvarbetarhemmen med hans tidigare beskrivningar av sin egen boendemiljö på landet tycks olägenheterna med ohyra osv ha varit desamma. Ohyran hos arbetarna blir för Nyman snarast ett medel att uttrycka sin olust inför industriarbetare över huvud taget. Superiet på landsbygden verkar av Nymans redogörelser att döma vara väl så utbrett som bland industriarbetarna. Skillnaden tycks snarast ligga i att medan supandet på landsbygden var allmänt accepterat så var superi bland arbetare inte acceptabelt och blev iögonfallande därför att det orsakade offentliga bestraffningar. Vad så till sist fattigdomen bland industriarbetarna beträffar så måste den trots allt för en ganska stor del av lantbrukets folk ha tätt sig mindre skriande än inom lantbruket eftersom så många, trots föraktet för industriarbete och industriarbetare, sökte sig från lantbruket till industrin.

Den värld lantbruksbefolkningen levde i var en värld man kände till och något så när tyckte sig kunna behärska. När man konfronterades med industrivärlden var det med något man helt saknade möjligheter att påverka. Den känsla av maktlöshet och obehag som grannskapet till industrisamhället därmed förorsakade tog sig i första hand uttryck i fördömanden av dess arbetare.

1852 kom bruksförsamlingen till och industrins folk skiljdes därmed i administrativt hänseende från väsbyborna. Vilken reaktion kan det ha väckt?

Av sockenprotokollen framgår att reaktionen snarast var en känsla av lättnad.

Exempel: Med anledning av en från Consistorium i Lund till Kungl. Maj:t och Rikets Ständer ingiven skrivelse angående delning av alltför stora pastorat beslöts enligt protokoll fört vid Väsby sockenstämma den 30 november 1851 att församlingens tankar i frågan skulle uppfattas så att visserligen är folkmängden inte större än att utomstående eventuellt kunde tänkas anse att pastor med biträde av medhjälpare kunde klara pastoratet odelat. Om alla tillhört bondeklassen hade väsbyborna tyckt detsamma. Men nu var av 4 852 församlingsbor 1 550 arbetspersonal vid HB och 1 500 sjöfolk med hustrur och barn. Med en sådan blandning av olika slags människor med olika intressen skulle pastor inte få tid nog för en omsorgsfull och egentlig själavård. Kyrkan var också för

liten och man hade inte råd att bygga ut. Platsbristen i kyrka och på kyrkogård hade gett anledning till strider mellan "Grufvan" och den övriga församlingen. Man ansåg därför att det skulle vara till stor båtnad om en delning kunde "tillvägabringas" (LLA, Vä KyA, K Ia:3, 1846–62).

Den 28 maj 1852 hade sockenstämman i Väsby att avge yttrande till landshövdingen med anledning av en från HB inlämnad ansökan om att få skiljas från Väsby församling. Enligt protokollet ansåg väsbyborna att förslaget

"icke innehåller något som för församlingen kan vara till förfång, blott det tillägg göres, att om grufvan i en framtid icke längre kan äga bestånd och grufvans hemman således återgå till Väsby församling, på dessas jordar icke må kvarlemnas flera innebyggare än de hvilka sig där kunna försörja utan Väsby församlings betungande, och således Grufbolaget kännas skyldigt att själf draga försorg om alla de öfrige personer, som vid en sådan återgång till Väsby socken vid grufvans jordar eller dess fabriker finnas mantalsskrifna, så har församlingen för öfrigt intet att anmärka utan godkänner ansökningsen till alla delar." (HCA, Vä kommun, Komm-nämnden, Församl-frågan, 1852–1918, F b:18)

Oron för fattigvårdskostnader hänger kvar ännu några år. Till sammanträde den 24 maj 1865 har kallats tre representater för Väsby kommunalstämma å ena sidan och HBs disponent å den andra för att finna en slutgiltig lösning på de tvister i fattigvårdsärenden som uppstått vid flera tillfällen.

Av protokollet framgår att vad som krånglat till fattigvårdsärendena är att personer, som hör till Väsby församling tar tillfälliga anställningar vid HB, varpå Väsby socken gärna ser att HB senare svarar för eventuella fattigvårdsutgifter även för dessa personer.

Enligt vad som beslöts hör emellertid endast fast anställd personal till Höganäs bruksförsamling och för denna församling svarar bolaget för fattigvården (HCA, Vä kommun, Komm-nämnden, Församl-frågan, 1852–1918, F b:18).

Alltså:

Fortfarande verkar anhopningen av industrifolk skrämmande på väsbyborna. Misstron är stor mot det nya företaget, som bara växer och växer. Vart skall det leda? Man tvär sina händer och är glada att slippa ta ansvaret.

1890 blev Höganäs fiskeläge municipalsamhälle. Även fiskeläget hade alltså utvecklats till en modern tätort. Att lantbruksförsamlingen Väsby trots det inte likställde municipalsamhället med bruksförsamlingen framgår med all tydlighet av ett brevkoncept, ställt till Domkapitlet i Lund och författat strax efter sekelskiftet:

"Då Kyrkoherden G. Mauritzon i Höganäs Bruksförsamling straxt efter sitt tillträde af ämbetet ändrade församlingens namn till "Höganäs" och senare till "Höganäs församling", hvilken namnförändring icke allenast är i strid med hvad Väsby församling vid afsöndringen medgifvit och Kongl. Majt i nådigt bref af den 23 Nov. 1852 föreskifvit utan jämväl förorsakat och dagligen förorsakar oreda, missförstånd och förargelse, förvexling enär *Höganäs*, som sedan uråldriga tider existerat såsom en väsentlig del af Väsby, numera utgör ett stort och vidstäckt municipalsamhälle, med alla de inrättningar som föreskrifves, genom denna förblandning af namn ofta stå för saker som förekommer i Bruksförsamlingen, exempelvis att nämna det sorgligt ryktbara föredraget om samvetsäktenskap, hvilket hölls i folkets hus af en skollärare i Bruksförsamlingen, men i tidningspressen gick under rubrik "Höganäs", hvars lärarekår bör vara skyddad för misstanke att utföra saker som Bruksförsamlingens får svara för." (HCA, Vä kommun, Komm-nämnden, Korresp o handl, 1850--1951, F a:1)

Alltså:

Trots att fiskeläget vid denna tid växt ut till ett tättbebyggt, stadsliknande samhälle med sjöfart och affärsrörelser av olika slag som inkomstkälla är det tydligt att väsbyborna kände sig betydligt mer befryndade med de människor som bodde där än med industrifolket.

1919 bildades Höganäs församling genom sammanslagning av municipalsamhället och hela bruksförsamlingen.

Församlingsbildningen föregicks av oändliga diskussioner mellan Väsby församling och HB.

Bl a väcktes förslag från Höganäsbolagets sida att bruksförsamlingen skulle återgå till Väsby församling. Oppositionen i Väsby var kompakt och våldsam. I inlagorna till kommitterade framhålls hur omöjligt det måste bli för församlingsbor av så olika karaktär, med så olika levnadsförhållanden osv att samsas i en församling. Att solidariteten i församlingen under sådana förhållanden måste gå förlorad.

En av de inlagorna skall jag citera:

”Undertecknad vil härmed ödmjukast vördsamligen Framhålla till stämman i dag som har efter följer.

För min del så motstrides på det bestämdaste Att intet samanslå med Väsby socken intet Höganäs bruksförsamling. För i tiden dem var tillsaman Så kunde jordbrukaren med möda gå i kyrkan För dem ville ej hava pirker på deras kläder ock inte i hus eller gård. Det är sagt af arbetare Att i samtliga bostäder hava dem pirker eller sjäkter inom Höganäs bruksförsamling.

På det bestämdaste för min del inte sjilja någon jord intet i från Väsby Socken Intet till Höganäs bruksförsamling för di hava jord nog att bygga ock bo på.

Om är någon ambetsman kanner sig besvarad vid folktekning mantalsskrivning eller skattamöte där i genom att en del arbetare trängt in i Väsby Socken så yrkas att Gruvbolag flyttar sina arbetare in i Höganäs bruksförsamling.” (HCA, Vä kommun, Komm-nämnden, Församl-frågan, 1852–1918, F b:18, 23.7.1913)

Det slutliga förslaget om sammanslagning av bruksförsamlingen och fiskeläget till en fristående församling möttes av lika stort motstånd det. Enl beräkningarna skulle det innebära att Väsby församling gick miste om drygt hälften av sina skatteintäkter (HCA, Vä kommun, Komm-nämnden, Församl-frågan, 1852–1918, F b:18, Statistisk uppgift 16.6.1911).

Alltså:

I samtliga handläggningshandlingar i ärendet betraktas HB med stor misstänksamhet för att inte säga hatfullhet. Bolaget är ”utsugare” och lurendrejare. Och motståndet gäller inte enbart ledningen. Det gäller i minst lika hög grad arbetarna.

Vad den blivande Höganäs stad beträffar är det tydligt att väsbyborna sett den som sammansatt av två olika samhällen.

Invånarna i den ena delen, fiskeläget, är väsbyborna stolta över att kunna räkna som sina före detta bröder i församlingen.

Den andra delen, industridelen, är hela tiden skrämmande och förkastlig.

I sina attityder till tätortens folk är väsbyborna överens under hela tidsperioden. I det fallet tycker *vi* detsamma vare sig det rör sig om en välbeställd bonde eller en dräng som blivit så hunsad och illa åtgången av sina egna att han ser sig nödsakad att söka sig till industrin.

Det är *vi* inom lantbruket som vet hur man sköter sig och hur man skall uppföra sig. *Vi* vet att man måste vända på slanten och spara.

De andra — industriarbetarna i första hand — de super, de har smutsiga naglar, de bråkar och slåss och de slösar. *Vi* vill inte ha in dom på vårt område varken som dansörer, bärplockare eller kyrkobesökare.

Småföretagare med butiker, verkstäder eller kanske rentav rederier ser *vi* däremot gärna som vänner och grannar.

HUR SÅG LANDSHÖVDINGEN PÅ HÖGANÄS?

För jämförelse skall här också nämnas attityder från landshövdingenivå som de kan utläsas ur Landshövdingarnas femårsberättelser. Landshövdingarnas till Kungl. Maj:t avgivna femårsberättelser för Malmöhus län började regelbundet utges 1827 och fortsattes efter samma mall fram till 1905 då berättelserna spaltades upp i olika ämnesområden.

För åren 1832—1836. (Landshövding F. Posse)

”Inom Länet finnas få Inrättningar mera viktiga för det allmänna, än Stenkols-Verket med dess flerfaldiga grenar af Ler-fabrikationer; och, med närmare kännedom om det understöd, biträden och uppoffringar både Eders Kongl. Maj:t och Rikets Ständer samt enskildta lemnat Verket, vågar jag underdånigst fästa Eders Kongl. Maj:ts Nådiga uppmärksamhet å de flerfaldige förmåner dessa Inrättningar tillskynda dels andra näringar, för hvilkas behof eldfast tegel och le-
ra ej nu mera hämtas från Utrikes orter, dels ock Provinsen i allmänhet, som om Verket nedlades ej allenast skulle lida en kännbar förlust af Eldningsämne utan äfven belastas med underhåll till och sysselsättning för ungefär 1 200 personer, hvilka äro nästan odugliga till annat yrke, än det de från barndomen inöfvat vid Stenkols-verket.”

För åren 1856—1860. (Landshövding S.G. von Troil)

”Vid stenkolsgrufvan och derunder lydande verk och inrättningar, alltsammans tillhörande ett bolag, sysselsättas omkring 600 arbetare. Deras ekonomiska och sedliga ställning är god. För arbetarne finnes såsom bildningsmedel tillfälle till skolundervisning vissa timmar tvänne dagar i veckan, hvarförutom en musiklärare är anställd, som undervisar i musik för bleckinstrumenter, hvaruti ynglingarne bland arbetarne med god framgång inöfvas. För öfrigt har stenkolsgrufvan med derunder lydande verk och inrättningar, till följd af den vidstäckta rörelse som der koncentrerar sig, ett nyttigt och verksamt inflytande på hela orten deromkring.”

I denna berättelse har landshövdingen tidigare påvisat faran av att inom länet hemmansstyckningarna i allt mindre lotter ökar tillfällena för bösättning och äktenskap utan att familjernas ekonomiska ställning är tryggad. Han fortsätter:

”Bland statfolk finnes derför ett jernförelsevis stort antal, som sjelfve eller genom sina ofta vanvårdade barn falla fattigvården till last. Arbetarne vid Höganäs stenkolsgrufva, som vanligen redan vid myndighetsåldern erhålla de löneförmåner, som de för sin framtid kunna påräkna, ingå ofta äktenskap mycket tidigt, utan att dock de angående statfolksklassen anmärkte olägenheterna deraf uppstå.”

Även sjöfartsdelen av Höganäs är utförligt redovisad i berättelsen. 102 farkoster har i medeltal årligen under perioden utklarerats till utrikes orter och 290 till inrikes. 438 farkoster har inklarerats från utrikes orter och 192 från inrikes. Men inte heller i detta sammanhang faller industrin bort ur bilden eftersom landshövdingen också anger att tonnaget huvudsakligen gäller transporter till och från stenkolsverket.

För åren 1886–1890. (Landshövding G. Wachtmeister)

Förutom Höganäsbolagets gruvor har nu tillkommit Kropps AB vid Bjuf, Vallåkra stenkolsbolag, Skromberga grufva, Ljungsgårds grufva, Boserups grufva (den senare med endast 30 anställda). Löner och övriga förmåner finns uppräknade även för dessa gruvföretag.

”De vid grufvorna anställde arbetarnes vilkor äro sådana, att arbetarne kunna med omtanke och den hänsyn till befintliga resurser, som hvarje menniska bör iakttaga, väl berga sig, och somliga befinna sig i särdeles god förmögenhetsställning. Tillika synas arbetsgifvarne genom flerehanda anstalter sörja för arbetarnes trefnad och andliga odling,”

Allt skulle enligt landshövdingen vara väl om inte ”socialistiska organ genom råa utfall mot arbetsgifvarne sökte undergräfvat arbetarnes förtroende till dem”. Därefter räknas oroligheter som inträffat upp för Bjuf, Billesholm, Vallåkra, Ljungsgård, Skromberga. Men Höganäs är inte med i uppräknningen, ett utelämnande som här måste ses som ett ytterligare framhävande av höganäsindustrins berömvärdhet.

Alltså:

Genomgående innehåller Femårsberättelserna för Malmöhus län från 1828 till 1905 lovord över denna industri. Det utrymme infor-

mationen ges tyder på att landshövdingarna betraktade industrin i Höganäs som något av en statussymbol för länet, en bekräftelse på att här rörde det sig om ett län med framåtanda. När sjöfarten kommit igång på allvar fick även denna sin beskärda del av lovorden.

Om industrin från moderförsamlingens sida mött ett konstant avståndstagande så är det tydligt att den på länsnivå däremot mötts med stort tillmötesgående.

3. Den offentliga sektorn

Den offentliga sektorn är idag ortens största arbetsgivare. Ökningen av antalet anställda har gått fort de sista åren. 1977 var exempelvis antalet helårstjänster 850. I 1979 års budget räknade man med 1 053 helårstjänster.

Offentliga sektorn är ett vanligt samtalsämne idag. Man talar om dess expansion, om hur kostsam den är osv. Men vad är egentligen offentliga sektorn? I våra tidigare svenska s k konversationslexikon finns uttrycket inte nämnt men i det senaste finns det med och definieras som en "sammanfattande beteckning på all statlig och kommunal verksamhet i samhället" (Bra Böckers Lexikon band 17 s 268).

Statlig och kommunal verksamhet är naturligtvis inte ny. Att beteckningen offentliga sektorn för denna verksamhet inte finns med i tidigare lexikon ger en antydning om att verksamheten under senare tid på ett eller annat sätt ändrat karaktär.

I kapitlet om offentliga sektorn är avsikten att följa upp den kommunala verksamheten över tid för att se vari förändringen består. Men den kommunala verksamheten kan inte frikopplas från det samhälle i vilket den äger rum och som viktigare än verksamheten som sådan har jag därför sett relationen kommunal verksamhet och de människor som bor i samhället — den s k allmänheten. I första hand är det förändringar i den relationen som undersökningen avser och inte en deltagranskning av verksamheten som sådan.

Fram till 1965, då kommunsammanslagningarna började, utgör protokollen från stämmor, fullmäktige och nämnder grundunderlaget. För tiden därefter har intervjuer gett basinformationen.

Att sätta ett startår för den utveckling av den kommunala verksamheten som lett till att den är vad den är idag vore meningslöst men kungliga förordningen 1862 om kommunstyrelse på landet och kyrkostämma, kyrkoråd och skolråd anses i allmänhet utgöra grunden för vårt

nuvarande kommunala styrelsesätt. Det lokala självstyret ökade och uppspaltningen i ett kyrkligt och ett profant, s k borgerligt, beslutfattande organ förtydligades. Jag har valt att börja uppföljningen vid den tidpunkten.

1863–1890 GRUFVAN OCH GRANNARNA

Under utredningsarbetet med 1862 års förordning var man inne på tanken att en kommun borde omfatta en större enhet än socknen, ett härad eventuellt. Av hävd var socknen emellertid en fungerande administrativ enhet och man nöjde sig med att påpeka att flera socknar hade rätt att slå sig samman till en kommun. En tvångssammanslutning av socknar till större kommuner den gången hade sannolikt inneburit att Höganäs bruksförsamling slagits samman med Väsby socken till en kommun. I stället kom Höganäs kommun att på kartan se ut som om någon ritat streck kring något man skvätt ut inom Väsby-området.

Höganäs bruksförsamling och kommun omfattade geografiskt sett av HB ägda markområden. Kommuninnevånare var personer boende inom dessa områden och dessutom även de bolagsanställda med familjer som bodde utanför de geografiska kommungränserna. Höganäs fiskeläge ingick inte i Höganäs kommun och för att undvika missförstånd kallades den under den här perioden i allmänhet för Grufvan eller Grufvans kommun.

1862 års förordningar var en sorts myndighetsförklaring av de tidigare sockenstämorna. Kommunerna fick fri beslutanderätt beträffande ordnings- och hushållningsfrågor. De statliga besvärsmyndigheterna kunde inte längre ändra ett klandrat beslut beträffande ändamålsenlighet, så länge beslutet var lagligt riktigt (Sundberg 1956).

För Väsby och Grufvans kommuner betydde den nya kommunallagen till att börja med inte mycket mer än att sockenstämman fick ny etikett och kallades kommunalstämma. De gamla institutionerna fungerade även inom den nya förvaltningens ram.

För Väsby del innebar detta att äldermännen fortfarande hade många uppgifter att sköta utanför de rena jordbruksfrågorna. De skulle t ex ha uppsikt över bl a bettleri och de skulle närvara vid de årliga synerna av kommunens byvägar.

Snöplogsrotarna fungerar med den gamla indelningen i 19 snöplogsrotar och kommunalstämmans enda uppgift är i det sammanhanget att välja en fogde för var rote.

Den tidigare indelningen av socknen i 6 rotar med en sexman som övervakare i varje och en byfogde för vardera fiskelägena Lerberget och

Högnäs är stommen i hela den kommunala organisationen. Till kommunalnämnden väljs 8 ledamöter — en från var rote och en från vardera fiskeläget. Sexmän och byfogdar sköter också uppbörderna (VKS 29.10.1866).⁷

Fjärdingsmannatjänsten förrättades "omgångsvis", dvs i turordning hemmanen emellan fram till 16.7.1866 då man beslöt tillsätta och avlöna ständig fjärdingsman. Byfogden i Höganäs begärde i samband därmed att Höganäs borde befrias från beskattning för fjärdingsmannalönen "enär de håller enskilt byfogde som utgör fjärdingsmanstjänsten för fiskeläget" (VKS 12.6.1865, 16.7. 1866).

Någon liknande ansvarsfördelning för de kommunala uppgifterna existerade inte i Grufvans kommun. De kommunala uppgifterna sköttes i stället av funktionärer, avlönade och dirigerade av bolagsledningen.

Enligt förordningen kallas naturligtvis även här till kommunalstämma, som i sin tur väljer kommunalnämnd. Men vad skall den egentligen syssla med?

Som typexempel på behandlingen av frågorna vid Grufvans stämma kan nämnas ett ärende av den 27.1.1872:

Kronolänsman J. Eklund hade inkommit med förslag om att kommunen skulle förbinda sig att delta i reparations- och framtida underhållskostnader av Utvälinge bro på vägen mellan Höganäs och Ängelholm. På stämman beslöts "att denna fråga i hvad den rör Höganäs kommun skulle helt och hållet öfverlemnas till Styresmannens Friherre Sparres bestämmande" (HKS 27.1. 1873).

För syns skull får stämman små uppdrag, som 21.10.1874:

Styresmannen för Höganäsbolaget har på stämman begärt att kommunalstämmen måtte höras "i afseende på antagandet af två fjärdingsmän att tjänstgöra inom kommunen". Stämman har inget att invända, speciellt som bolaget åtagit sig att ensamt bestrida deras avlönande (HKS 21.10.1874).

Ordförande i både stämma och nämnd är styresmannen för bolaget under hela perioden utom åren 1875—1885 då kyrkoherden i bolagets kyrka innehar posterna.

En jämförelse mellan kommunalnämnderna i de båda kommunerna kan kanske bäst belysa olikheterna. Efter valen till kommunalnämnd 1870 bestod nämnderna av följande ledamöter:

Väsby kommun

För 1sta roten	Åbon	Sven Nilsson
" 2dra "	" "	Per Olsson
" 3dje "	" "	Nils Nilsson
" 4de "	" "	Nils Trulsson

Grufvans kommun

Herr Kaptenen och Riddaren Friherre K.A.G. von Lejonhufwud
Ordningsman Falkman
Magazinsförvaltaren M. Bothén

För 5te roten Åbon Carl Lindau	Arbetsfogden C. Wetterling
" 6te " " Jöns Olsson	Apotekaren L. Kihlström
" Höganäs fiskeläge Gästgivare B. Bjufström	(Höganäsbolaget har sett till att man fått apotek på orten och lokalen var bolagets. Övriga nämndledamöter anställda inom bolaget)
" Lerbergets fiskeläge. Blivande byfogden i Lerberget	

Alla kommuninnevånare hade inte rösträtt på stämmorna i vare sig Väsby eller Grufvans kommuner. Rösträtten hade visserligen utökats så till vida att för landskommunerna inte enbart innehav av i mantal satt jord berättigade till rösträtt utan även inkomst från annan förvärvskälla än jordbruk, under förutsättning att inkomsten uppgick till 800 rdr per år. Före 1866 års riksdagsordning motiverade L. de Geer rösträttsgränsens baserande på inkomststorlek med att man önskade se som röstberättigade "några nya icke några lägre kategorier av medborgare" (Svensk Uppslagsbok 24 sp 1220).

Det är möjligt att den kommunala ledningen i både Väsby och Grufvans kommuner fann den motiveringen förståndig men följderna av röstrettsystemet blev att proportionerna mellan röstberättigade och icke röstberättigade i kommunerna var mycket olika. I Väsby hade dock alla hemmansägarna rösträtt och därtill kom nu en växande skara av framför allt kaptener och affärsmän i Höganäs fiskeläge.

En jämförelse av röstantalet vid valen till andra kammaren säger en del om den bredare basen för beslutfattande inom Väsby kommun eftersom de båda kommunerna, vad invånarantalet beträffar, var av ungefär samma storleksordning.

Valtillfälle	Väsby kommun	Grufvans kommun
13.9.75	81 avgivna röster	20 avgivna röster
4.12.75	153 " "	15 " "
4.9.84	122 " "	19 " "
7.10.86	117 " "	15 " "
11.9.87	213 " "	26 " "
		(VKS resp HKS)

Men rösträtt eller inte rösträtt angav inte skiljelinjen mellan vilka kommuninnevånare som skulle räknas till den "egentliga" kommunen. I det fallet hade både Väsby och Grufvan sina egna normer att gå efter. För Väsby del var det fiskelägena som inte riktigt hörde dit, för Grufvans del folk som inte var anställda på bolaget.

Det är ofta just beskattningsärenden som klart markerar gränserna. Vid Grufvans kommunalstämma kan t ex beslut få följande utformning:

HKS 13.4.1881:

"I samråd med och enligt gjordt medgifvande af Styresmannen för härvarande Stenkolsaktiebolag Hr. Julius Frosell beslöts att kommunalumgälderna för de så kallade Åboarna inom församlingen (dvs alla de hvilka icke äro hysta i mantalslängden såsom Stenkolsverkets tjenstemän och arbetare) icke få öfverstiga Tjugo öre per fyrk".

Den 12.10.1881 förtydligades innebörden sedan budgeten godkänts:

"Den inkomstbrist, som förefinnes, sedan alla lagliga inkomstkällor blifvit anlitade, ibland andra 20 öre per fyrk och personlig afgift af 50 öre för man och 25 öre af qvinna, som icke tillhöra Stenkolsbolaget; ersättes af nämnda bolag på grund af särskild öfverenskomelse."

På Väsby kommunalstämma har man 1864 beslutat att reparera socknens skolhus för 200 rdr. Beskattningsmässigt skall detta belopp endast påföras de sex rotarna och kommer "ej att drabba fisklägena" (VKS 1.11.1864).

Tillsammans med Allerum, Fleninge, Vålinge och Kattarps socknar skall man bygga arbetsinrättning för fattigvården. Fiskellägena ansåg sig i det sammanhanget stå helt utan förpliktelser för dess finansiering eftersom man ordnar egen fattigvård. Sedan utgifterna fördelats på så sätt att endast i mantal satt jord blev skattskyldig i sammanhanget förklarade fiskellägenas representanter att man däremot gärna bidrog till anläggningen genom frivilliga gåvor och stämman beslöt att listor skulle gå runt i fiskellägena till eventuella givare (VKS 30.6.1867, 16.2.1868).

I båda kommunerna är fattigvårdsärenden vanliga.

På Väsby kommunalstämma beslutas om bortauktionering av barn och åldringar för omhändertagande hos enskilda personer mot lägsta möjliga ersättning från kommunens sida eller om placering av de medellösa på fattighus e d. Där beslutas om havre och korn som skall samlas in för utdelning bland de fattiga (Ex VKS 1.12.1863, 23.12.1867, 23.1.1870).

Bedömningen av åtgärder beträffande de medellösa varierar från fall till fall. De behövande är namngivna och det är tydligt att beluten grundar sig på en åtminstone ytlig kännedom om den enskildes personliga förhållanden. Exempel:

"Fattighuset Hans Lusts kringgång skall upphöra så snart han nu får slutat med kostdagarna på 6te roten." Skall i stället få stadig bostad på ett år hos Lars Larsson i Väsby (VKS 21.12.1863).

Gossen Nils Peter Nilson är på socknens bekostnad inackorderad hos skomakrare N. Palmqvist i Höganäs men har anlagt 5 mordbränder

och stulit. På stämman beslutas att man genom KB skall försöka få in honom på Räddningsinstitutet i Råby (VKS 9.8.1868).

I Grufvans kommun betraktades fattigvårdsärenden som en bolagsangelägenhet. Med undantag för pensions- och begravningskassor, som arbetarna själva bidrog till, bekostades utgifterna för fattigvården av bolaget. För de mentalt sjuka fanns Asylen. Där fanns också änkehus och liknande inrättningar med gratis logi och eldbrand för de gamla. Fattigvårdsärendena skötte fattigvårdsstyrelsen och ordförande för den var styresmannen för HB. (Under några år fungerade kyrkoherden som ordförande.)

Den 15.8.1864 har stämman att ta ställning till förslag om för flera kommuner gemensamma fattigvårds- och arbetsinrättningar för länets landsbygd och man enas om följande utlåtande:

”Stämman finner kommitterades förslag antagligt i sina allmänna grunddrag; men de egendomliga förhållanden inom Höganäs Bruksförsamling som till så stor del består af arbetare i Grufvebolagets tjänst att Grufve Bolaget själf bestrider omkostnaderna för fattigvården, göra det behöfligt och önskligt att församlingen finge en Egen fattigarbetsinrättning. ...Kommunalstämman tror dessutom att dess röst i frågan bör hänskjutas till Styrelsen för Stenkolsverket som mer än kommunen besörjer fattigvården härstädes.” (HKS 15.8.1864)

Trots allt händer det att fattigvårdsärenden dyker upp även på Grufvans stämma. Så t ex 19.12.1877. Änkan och fattighjonet H.P. har avlidit och efterlämnat 55 kr och 7 öre. Kvarlåtenskapen skall egentligen enligt Kungl Maj:ts förordning tillfalla församlingen men då änkan efterlämnar en dotter, som vid den tidpunkten är 9 år, beslutar stämman att pengarna skall sättas in på bank och förvaltas av ordföranden i fattigvårdsstyrelsen för att i en framtid vid lämpligt tillfälle överlämnas till dottern (HKS 19.12.1877).

Att industrins budget, trots alla kommunala utgifter, helst bör visa vinst är givet. Men inte heller inom Väsby kommun är man främmande för att satsa kapital på vinstgivande projekt.

Järnväg planeras mellan Helsingborg och Ängelholm via Höganäs och Väsby kommun satsar 60 000 kr på affären att betalas med 40-årigt amorteringslån.

Det här beslutet fattades den 11.12.1876 och vilket enormt belopp det för Väsby del rörde sig om kan man förstå om man jämför det med de sammanlagda kommunala utgifterna för 1875, som uppgick till 11 608:71 kr. På sikt räknar man emellertid med att det här projektet

skall ge en rejäl vinst.

Sjöfolket var emot järnvägsbygget. Man såg järnvägen som konkurrent till sjöfarten. Ett par år senare tog man emellertid skadan igen genom att pressa fram ett kommunalt anslag på 30 000 kr till ännu ett ekonomiskt chanstagande nämligen utbyggnad av hamnen. Beloppet berättigade till delägarskap i Höganäs Hamnbyggnads AB, dotterbolag till HB.⁸

Mot statsmakternas inblandning värjer sig båda kommunerna.

Grufvans kommun har exempelvis 18.2.1883 att yttra sig om diverse stadgors tillämpning. Beträffande byggnads- och brandstadga för rikets städer ansåg man:

- "a) Byggnadsordning tillämpas redan här
- b) Församlingen är indelad i ordentliga qvarter och mellanlöpande stora breda gator
- c) Ingen får uppföra hus utan att först ha fått plats utstakad av Stenkolsverket
- d) Alla hus är uppförda med tak och väggar av tegel delvis av eldfast lera, särskilt är eldstäderna med därtill hörande rörledningar uppförda av förstnämnda tegelsten och någon eldsvåda har här inte i mannaminne ägt rum
- e) Ordnad vattenledning och tidsenlig brandutrustning finns. Därför är Höganäs Bruksförsamling inte en plats där byggnadsstadgan och brandstadgan för rikets städer bör tillämpas." (HKS 18.2.1883)

Fiskeläget Höganäs har vid den här tiden växt ut till ett blomstrande sjöfartssamhälle och olikheterna mellan detta fiskeläge och övriga Väsby kommun blir allt tydligare. Trots Väsby's motvilja mot statliga pek-pinnar i form av organisationsförslag o d gör denna expansion att man står maktlös gentemot myndigheterna.

13.12.1888 ber KB Väsby-stämman yttra sig angående hälsovårdsstadgan för stad i Höganäs. Stämman anser det helt onödigt men KBs utslag den 23.5.1889 blir ändå att hälsovårdsstadga rörande stad skall tillämpas och i december 1890 dessutom att samtliga stadsstadgorna skall tillämpas i Höganäs fiskeläge, som därmed utgör ett municipal-samhälle.⁹

Municipalbildningen blev början till slutet på sammankopplingen fiskeläget—jordbrukssocknen för lång tid framåt.

Höganäs bruksförsamling var en företagspolitisk konstruktion. Sockenbenämningen kan inte här, som i andra socknar, härröras ur ordet söka med den underförstådda innebörden att sockenborna sökt sig till samma kyrka. Grufvans sockenbor hade möjligen sökt sig till samma företag.

Socken- och kommungränser omslöt här industriägarnas revir och barn, hemmafruar, torg, kyrka och gator ingick lika självklart som puselbitar i företagets produktionsapparat som arbetare och fabriker. Bolaget ägde marken. Ägde byggnader, gator, fabriker och skolor. Det ägde kommunen.

Vi i Grufvans kommun vad beslutfattande och ansvarstagande beträffar var bolagsledningen vars medlemmar, med undantag för bolagets styresman, var bosatta på andra orter och alltså inte hörde till kommuninnevånarna. Detta förhållande stred naturligtvis mot de intentioner lagstiftarna bakom 1862 års kommunallag haft då kommunerna gavs större befogenheter att själva besluta i kommunala angelägenheter, beskattningsärenden osv. I lagtexten angavs tydligt att det var medlemmarna i kommunen som hade att fatta dessa beslut. I den bemärkelsen var Grufvan alltså ingen riktig kommun.

Men på papperet fanns de kommunala posterna för valda ombud av kommuninnevånare besatta. De kommunala sysslorna med väghållning osv sköttes här som i andra kommuner. Men de sköttes genomgående som betalda tjänster av bolagets arbetsfolk. För skrivgöromål och budgetarbete fanns yrkesutbildade experter anställda.

I Väsby kommun var beslutfattarna långt ifrån samtliga kommuninnevånare men de *var* kommuninnevånare.

Representationen i kommunalnämnden baserades på geografisk spridning. Ledamöterna skulle vara väl förtrogna med just sin trakt och känna människorna som bodde där. De skulle känna väl till näringslivet inom sin kommun del och det var därför viktigt att fiskelägena hade egna representanter.

Här baserades de kommunala uppgifterna på ansvarstagande från en bred allmänhet. Inom de olika rotarna svarar bönderna själva med hjälp av sitt arbetsfolk för väghållning, snöröjning osv.

Vi som är ansvarstagare i Väsby kommun är i första hand bönder med i mantal satt jord och en ökande grupp småföretagare i fiskeläget. Men intresset för att delta på stämmorna var klent och det kan vara svårt att få folk att åta sig förtroendeposterna (VKS 1.11.1864, 1.4.1867).

Av protokollen framgår också att en förändring är på väg beträffande effektuerandet av de kommunala uppgifterna.

Kringgången av personer som inte kan sköta sig själva avvecklas suc-

cessivt och ansvaret för dessa människors vård överläts åt anställda vårdare på fattighuset. Fjärdingsmannatjänsten ombesörjdes omgångsvis de första åren men längre fram anställdes en avlönad fjärdingsman.

Trots alla skillnader de båda kommunerna emellan kan vissa likheter konstateras:

Ärendena rörande behövande av olika slag i de båda kommunerna ger ett beklämmande intryck. Barnen tycks så hjälplösa, de fattiga får så små smulor att klara sig på.

Men i Väsby tas varje enskilt fall upp till behandling i antingen stämman eller nämnden. I Grufvans stämma och nämnd händer det att individuella fall tas upp om de inte slussats direkt över till fattigvårdsstyrelsen, där styresmannen för bolaget sitter ordförande. Eftersom styresmannen representerar bolagsstyrelsen vare sig han sitter i fattigvårdsstyrelse eller stämma innebär det alltså i realiteten att små fattiga barn trots allt är viktiga nog att beslutas om på högsta kommunala nivå i både Väsby och Grufvan. Att de enskilda individerna blir föremål för överläggningar på samma nivå som vägplanering och andra viktiga kommunala ärenden.

Om man i båda kommunerna håller igen beträffande sociala omkostnader så satsar man å andra sidan stora pengar på projekt som kan förväntas bli vinstgivande.

Stretar man emot beträffande den nya tidens krav på enhetliga stadgor o d så välkomnar man å andra sidan tekniska nyheter som järnvägsbyggande med så mycket större entusiasm.

1891–1918 BRUKSFÖRSAMLINGEN OCH MUNICIPALSAMHÄLLET

Municipalbildningen gav municipalsamhället friare tyglar då det gällde utbyggnad av gator, trottoarer, kloakledningar osv. Men försöken till långtidsplanering visade tydligt bristerna i den gränsdragning som gjordes vid municipalbildningen. Området var alltför splittrat. Kring hamnen låg centrum men dessutom hörde till samhället flera tätbebyggda småstycken, utspridda inom andra delar av Väsby kommun. Det stod därför snart klart att någon slutlig lösning beträffande municipalområdets gränser ännu inte nåtts.

Med undantag för den optimistiska uppbyggnadsverksamheten till ett stadsliknande samhälle inom municipalsamhället kom perioden att kännetecknas av oändliga diskussioner, misstänksamhet och garderingar för de parter som var inblandade i planerandet för den framtida utvecklingen. I första hand var HBs ledning den pådrivande kraften. I här-

van av inlagor, handlingsbeslut osv framträder några problemställningar och handlingsmönster klart:

Höganäs kommun (bruksförsamlingen):

Bolagsledningen

Vill till varje pris avveckla bruksförsamlingen

Agerar med

1. kontakttrevare till både Väsby och municipalsamhället för att få till stånd gemensamma överläggningar med dem
2. inlagor till högre instanser för att komma förbi dem

Arbetarna

Vill äta kakan och ha den kvar. En eventuell avveckling av bruksförsamlingen befaras innebära förlust av förmåner samtidigt som den förväntas medföra vinst i frihet och självrespekt

Politiskt motsatsförhållande arbetare—bolagsledning genererar

Garderar sig genom att anlita juridisk expertis

Agerar med bordläggningsyrkande

Brukssamhällets centrala delar i början av 1900-talet — en geometrisk abstraktion materialiserad (Foto P. Lund)

Väsby kommun

Vill inte mista municipalsamhället som ger goda skatteinkomster

Vill inte ha brukssamhället inom sina gränser på grund av svårbedömda sociala och ekonomiska konsekvenser

Avvaktande, passiv hållning

Municipalsamhället

Vill ha sina gränser reglerade för rationellare planering

Struntar i både Väsby och bruksförsamlingen

Riktat sig enbart till högre instanser ¹⁰

Inlagor och förhandlingar resulterar i två kungliga brev. Enligt det första — av den 31.5.1907 — utvidgades municipalsamhället till att även omfatta större delen av bruksförsamlingen. Enligt det andra — av den 8.11.1918 — skildes municipalsamhället från Väsby församling, bruksförsamlingen upplöstes och municipalsamhället och bruksförsamlingen skulle nu tillsammans utgöra en församling och en kommun (MS 21.10.1907, HKS 30.12.1918).

Municipalsamhällets centrala delar i början av 1900-talet —disparata impulser materialiserade (Foto P. Lund)

Inom bruksförsamlingen fungerade kommunalstämman som högsta beslutfattande instans, inom municipalområdet municipalstämman. Fiskelägesdelen hörde perioden ut till Väsby kommun och socken men sedan municipalsamhället utvidgats till att omfatta även större delen av bruksförsamlingen tyder uppläsningsförfarandet när det gäller protokollen på att samhörigheten med jordbruksförsamlingen Väsby egentligen är ett passerat stadium. Kommunala protokoll och kallelser lästes vid den här tiden upp i respektive kyrka. Det första municipalstämmaprotokollet efter utvidgningen lästes som tidigare upp i Väsby kyrka. De fem följande i både Väsby och Höganäs kyrka men i fortsättningen lästes protokollen enbart upp i Höganäs kyrka.

De nya gränsdragningarna är tecken på yttre förändringar. Men tittar man lite närmare på protokollen från den här perioden skall man snart finna tecken även på en inre förändring.

Antalet myndigförklarade i bruksförsamlingen har ökat.

1904 hade till stämma samlats så många att: "Stämman beslöt att på grund af det stora antal deltagare, som infunnit sig till densamma, förlägga sina förhandlingar till den s.k stora salen i Folkets hus". Till ärendena hörde val av ledamöter i kommunalnämnden (HKS 29.12.1904).

Men det är inte bara fråga om en ökning. Som en ny kategori kommuninnevånare har arbetare kommit in i bilden.

1899 väljs för första gången en arbetare till bruksförsamlingens kommunalnämnd, visserligen bara som suppleant. Men 1903 väljs bruksarbetaren A.P. Ekstrand. Och han väljs inte bara in i nämnden — han föreslås dessutom till ordförande. Votering begärs varvid ingenjören von Post erhöll röster för 690 fyrkar medan Ekstrand bara fick för 357 (HKS 14.8.1903). Med dåtida röstningsförfarande torde det betyda ett avsevärt antal ja-röstande för Ekstrand (jfr exempelvis voteringsärende 23.11.01 angående spritservering på hotellets tredjeklassavdelning varvid 3 722 röster avgavs av 39 personer för ja till förslaget och 6 538 röster avgavs av 7 personer för nej, varvid alltså nej var beslutat).

Ökningen av antalet myndigförklarade arbetare kan följas i fyrkaltalslängden för bruksförsamlingen. 1892 finns där 613 personer upptagna som arbetare. Av dessa var 71 röstberättigade. Enligt 1896 års längd var 188 av 658 arbetare röstberättigade (Hgs pastorsexp: Fryktals-Längd Höganäs Bruksförs. - socken 1892, 1896).

I motsats till tidigare röstberättigade i bruksförsamlingen är arbetarna inga ja-sägare till bolagsledningens beslut. Till en verklig kraftmätning mellan bolagsledning och arbetare utvecklar sig t ex ett ärende av 3.12.1906:

Gruvarbetare 691 A. Andersson, bruksarbetare 652 H. Johansson

och järnarbetare A. Ahlgren hade i skrivelse begärt kommunalstämmas utlysande för ett ev överklagande av Malmöhus läns prövningsnämnds beslut att sätta ned HBs taxerade inkomst av rörelse i församlingen från 77 840 kr till 63 117 kr.

På stämman ställdes två förslag:

1. HBs styresman föreslog att stämman måtte besluta att inte besvära sig över beslutet i fråga
2. H. Johansson att stämman måtte besluta att tillsätta en kommitté med bemyndigande att dels föra klagan över beslutet hos Kungl. Maj:ts och rikets kammarrätt och dels, för den händelse besvären här skulle lämnas utan avseende, fullfölja klagomålen hos Kungl. Maj:t.

Votering begärdes och med 32 507 röster mot 5 022 röstades förslag nr 2 igenom.

HBs styresman föreslog då att kommitténs skrivelse skulle inlämnas genom kommunalnämnden men inte heller detta förslag godtogs.

Till kommitté valdes 3 personer — H. Johansson, bruksförsamlingens kyrkoherde och en handelsman (HKS 3.12.1906).

Den annorlunda sammansättningen av ledamöter i kommunalnämnden i början och slutet av perioden visar tydligt den förskjutning i ansvarsfördelningen som inträffat i brukssamhället.

Ledamöter i kommunalnämnden var 1890:

kamrer	J. Jönsson
ingenjör	E. Ulfers
kassör	M. Bothén
kyrkoherde	O. Asker
handlande	K. Friis
bokhållare	A. Ahlström

Ledamöter i kommunalnämnden var 1916:

kamrer	D.H. Uddenberg
kontoristen	
f d bruksarb	A.P.Ekstrand
järnarbetare 553	N.O. Nilsson
gruvarbetare 428	J.W. Persson
gruvarbetare 691	A. Andersson
handlande	J. Rydström

Fortfarande sysselsätter man sig i stämman med de enskilda individerna

i samhället då man exempelvis går igenom mantals- och skattskrivningslängden eller då man efter fattigvårdsnämndens rekommendationer beslutar om vilka som skall befrias från skatt.

Verkställande direktören är inte längre ordförande i kommunalstämma och nämnd. Denna uppgift har överlåtits till en något lägre befattningshavare även om det fortfarande rör sig om personer från toppskiktet — från 1891—1908 är kyrkoherden ordförande i båda och därefter kamrer D. Uddenberg. I flera kommunala sammanhang är direktören dock fortfarande aktiv och sitter bl a som ordförande i municipalstyrelsen 1907—1918.

Inom municipalsamhället har man sina stadsstadgor att rätta sig efter. Bl a bör fast sotare anställas. Men vill alla det? Innan beslut fattas om att anställa en sotare får municipalstyrelsen i uppdrag av allmänna municipalstämman att tillfråga husägarna om de vill förbinda sig att mot viss avgift använda en bestämd person som sotare. Svaret blir att det finns 184 skorstenar som man vill ha sotade av denne eventuellt anställde sotare varpå sotare anställs (Mst 30.4.1900, 5.7.1900).

För övrigt kan man anmäla behov av gatlyktor, trottoarer och kloakledningar och stämman och styrelsen eller nämnden undersöker det berättigade i kraven och beslutar därefter.

Med undantag för två poliser och sotaren baserar sig samhällsvården fortfarande i huvudsak på förtroendeuppdrag. En förändring i detta hänseende framtvingar den tekniska utvecklingen inom brandskyddet. I municipalstämmans protokoll kan man följa förloppet:

MS 16.2.1909

Ny brandordning godkändes, vilket bl a innebar att avlönad brandmästare tillsätts.

I övrigt skall brandkåren vara organiserad som förut och speciellt poängteras ”att friköpning från den medborgerliga plikten vid inval i brandkåren må helt och hållet bortfalla, och lön eller arvode för tjänstgöring vid kåren icke förekomma, men att gratifikation af samhällets medel förutsättes för särskildt ansträngande och långvarigt arbete eller för eventuel tjänstgöring utom samhället, samt ersättning för skadade klädespersedlar”.

MS 15.6.1909

Utsågs brandchef, vice brandchef samt avlönad brandmästare.

HB ställer sina två handkraftbrandsprutor till municipalsamhällets disposition.

MS 28.12.1910

Brandchefens förslag till brandkår godkändes. Brandkåren består av 150 personer och en allmän reserv av 25 personer.

I municipalnämndens protokoll av 30.7.1909 finns samtliga namn uppräknade. Brandkåren består av arbetare, hantverkare och några handlande.

MS 28.12.1914

Beslutas att man, om man inte anser sig kunna klara av brandkårsuppdraget, skall hänvända sig till brandchefen, som avgör om befrielse kan ges. Stämman har att senare godkänna hans förslag till komplettering.

MS 27.9.1917

Beslutas inköpa motorbrandspruta 11 300 kr

slang 4 000 "

äldre lastautomat 4 000 "

Beslutas dessutom att tillsätta elitbrandkår på 12 man mot årlig lön av 150 kr/man samt skaffa alarmapparat åt kåren för 1 700 kr.

Mst 5.10.1917

Municipalstyrelsen anser ”att samhällets båda brandchefsposter icke längre böra vara *endast* förtroendeposter utan böra vara, åtminstone delvis avlönade befattningar”.

Därmed har alltså brandkåren passerat stadiet av institution baserad på förtroendeposter till institution baserad på avlönade funktionärer.

SAMMANFATTNING OCH KOMMENTARER

För ansvarstagande och beslutanderätt kvalificerade personer har under den här perioden ökat i antal i både municipalsamhället och brukssamhället men det är framför allt i brukssamhället som mertalet också betyder "nya kategorier av medborgare". Där har en helt ny grupp – arbetare – kommit in i bilden.

Stämman, som ju innebar att de röstberättigade kunde närvara och ta del i de slutgiltiga besluten, var högsta kommunala instans perioden ut och på stämmorna agerade nu kommuninnevånarna i bruksförsamlingen på ett helt annat sätt än tidigare. De tidigare ja-sägarna till bolagsledningens förslag är inte längre i majoritet. Den nya gruppen visar tvärtom att man inte alls har för avsikt att hänvisa till bolagsledningens

beslut och ansvarstagande när det gäller samhällsutvecklingen utan att man är beredda att själva påta sig detta ansvar.

Förändringen inom bruksförsamlingens kommun till vad man väl skulle kunna kalla "riktig" kommun, i och med att det nu även här är fråga om kommuninnevånare som beslutar om kommunens angelägenheter, ter sig lugn och odramatisk i stämmoprotokollen. I dessa protokoll är det den kommunala världen som speglas. Att den inte längre sammanfaller med industrins värld förstår man om man jämför tidsperioden i detta kapitel med samma tidsperiod i kapitlet Industrins värld, där perioden i hög grad kännetecknas av konflikter och stridsåtgärder av olika slag.

Helt spårlöst går naturligtvis heller inte konflikten arbetare—bolagsledning på bolagsplanet förbi i de kommunala protokollen.

Då budgetförslaget för 1910 skall godkännas på municipalstämma den 27.10.09 opponerar sig en arbetare mot en höjning av hyresbidraget för förste polismästaren med motiveringen att polisen under storstrejken ställt sig på kapitalisternas sida. Direktör Nordenfelt får i pro-

1924 har brandkåren utrustats med ambulans- och brandbilar (Hgs stadsbibliotek. Bildarkivet)

tokollet infört en lång utläggning om det otillbörliga i ett sådant yttrande (MS 27.10.1909).

Den 17.11.09 har ett bordlägningsyrkande från samme arbetare i kommunalstämman angående förslag till upplösande av bruksförsamlingen naturligtvis också samband med konfliktsituationen eftersom yrkandet baseras på det förhållandet att den av arbetarna anlitade juridiske experten ännu inte är klar med sin utredning angående bolagets förpliktelser gentemot anställda och andra kommuninnevånare vid en eventuell församlingsändring (HKS 17.11.1909).

Hur sammanflätade bolag och kommun trots allt ännu var framgår också av att det i mantalslängden för 1909 finns antecknat för var och en av de strejkande dels att han strejkat, dels datum för eventuell återgång till arbetet (HB, Personalavd, Mantalsbok I o II Höganäsverken).

Konflikten arbetare—bolagsledning kan emellertid i det här sammanhanget lämnas utanför. På det kommunala planet kom allmänheten att i högre grad än tidigare ingå som del i den beslutfattande myndigheten. Många står ändå utanför. Kvinnor och barn t ex. Men 1918 års

1939 har kåren försetts med uniformer som skiljer kårmedlemmarna från vanligt folk och bidrar till att inom kåren skapas en brandväsendes egen värld (Hgs stadsbibliotek. Bildarkivet)

kommunallag ger lika kommunal rösträtt åt alla män och kvinnor. Det är tydligt att perioden kan betecknas som ett viktigt led i en demokratiseringsprocess i ordets egentliga bemärkelse, dvs en utveckling till folkstyrelse.

Även inom municipaldelen fungerade stämman som högsta beslutfattande instans. Ett beslut om fastställande av stadsplan 1911 på stämma får därför karaktär av allmänt beslut, speciellt som planeringsförfarandet i sin helhet tycks ha skett i nära samarbete med allmänheten.

En ingenjörsfirma i Stockholm hade fått i uppdrag att göra översiktskarta över municipalsamhället och i mars 1910 att på kartan inkludera ett förslag till centrumbildning genom att centralt beläget torg, stadshus, kyrka och andra offentliga byggnader ritades in.

I maj samma år är förslaget klart för presentation. I ortens tidningar införs kungörelse om att planförslaget finns uppmonterat hos vaktmästare Dahl i Tivolibyggnaden och allmänheten uppmanas att lämna in skriftliga ändringsförslag till byggnadsnämnden. Den 19 maj sammanträffade nämnden med 6 av de större jordägarna i samhället för att diskutera planförslaget. På grundval av dessa diskussioner och av den övriga allmänhetens ändringsförslag presenterades för allmänheten ett justerat planförslag. Nu var det emellertid slut på ändringsförslag från allmänheten och planförslaget kunde presenteras på allmän stämma den 6 juni 1911 och godkännas.¹¹

Allmänheten är över huvud taget synnerligen aktiv med förslag av olika slag beträffande gatlyktor, trottoarer, kloakledning osv.

Vi som planerar och har ansvar var alltså fler och andra människor än under den tidigare perioden.

Nu kommer också en annan organisationsfaktor in i bilden. En teknisk nyhet i form av en motorbrandspruta. Denna tekniska finess kräver för att kunna utnyttjas rationellt en omorganisation av hela brandväsendet. Den kräver specialkunskaper för sin användning samtidigt som den ur effektivitetssynpunkt ersätter hundratals man. Den kräver med andra ord en yrkesbrandkår på 12 man med årslön i stället för de 150 valda vanliga samhällsmedborgare som tidigare skött brandväsendet utan ersättning.

Förbudet 1909 mot friköpning från inval i den tidigare brandkåren visar emellertid att intresset för frivilliga uppdrag av det här slaget var ringa och att brandsprutan fyllde ett behov hos allmänheten.

Utvecklingen under den här perioden kan sammanfattas i två huvudpunkter:

1. HB drar sig ur samhällssfären till en egen industrins värld.

Den utvecklingen är ingenting för Höganäs unikt. Enligt Ralf Dahrendorf är det tvärtom en för vårt moderna samhälle typisk företeelse. "Industry appears as a society within society, a structural unit sui generis, which in a way is complete in itself without transcending its limits and without overlapping other structural units and associations" (Dahrendorf 1972 s 270).

2. Inom samhällssfären ökar antalet beslutfattare och ansvarstagare och ökningen resulterar i ett samhällssystem som skulle kunna innebära att en demokrati i ordets egentliga betydelse kan utvecklas.

1919–1935 KOMMUNEN OCH SAMHÄLLET

Med den nya församlingsbildningen ingick Höganäsbolaget inte längre i den kommunala sfären.

Bildligt talat kan man säga, att dess verkställande direktör Åke Nordenfelt överlämnade de kommunala nycklarna till världen utanför bolaget då han 1918 på kommunalstämmans sista sammanträde före bruksförsamlingens upphörande hemställde att stämman måtte besluta att som kommunalt pensionstillskott tilldela bolagets pensionärer 354 kr var, tillsammans 28 000 kr, och dess änkor 175 kr, tillsammans 30 000 kr. Bolaget skulle ersätta kommunen med samma belopp. Förslaget bifölls (HKS 30.12.1918).

I samband med församlingsändringen övergick man till fullmäktigeinstitution och stämmornas funktion inskränktes efter hand till att ombesörja vissa speciella val. Till sist rann de ut i sanden. Municipalstämmans sista protokoll är daterat 1934 och kommunalstämmans 1935.

Till vardera municipal- och kommunalfullmäktige valdes 30 ledamöter. Efter 1918 kan även kvinnor komma ifråga i kommunala sammanhang och till kommunalfullmäktige valdes tre kvinnor, till municipalfullmäktige två.

För båda fullmäktigegrupperna medförde omläggningen nya och svårbedömda frågor att lösa. Båda valde därför kommittéer för översyn av nuläget och planering av uppgifter och finanser. För kommunalfullmäktige gällde det att få utrett församlingens närmaste behov av bl a skolor, ålderdomshem och kyrka. För municipalfullmäktige var det fråga om gatuanläggningar, markinköp, kanalens fyllning, brandstation, vattenverk m m. Enligt protokollens terminologi representerar kommunalfullmäktige kommunen och municipalfullmäktige samhället.

Utredningen visar, att stora investeringar måste göras och att anläggningarna brådskar. De godkända budgetförslagen 1919 och 1934 säger en del om nyanläggningarnas omfattning (även om man då måste

ta hänsyn till att levnadskostnadsindex sjönk från 268 för 1919 till 155 för 1935).

Kommunalfullmäktiges budget	för 1920 uppgick till	568 602 kr
	för 1935	332 600 "
Municipalfullmäktiges budget	för 1920 uppgick till	239 250 "
	för 1935	78 685 "

Man bygger ålderdomshem, vattenverk, kommunal mellanskola, kyrka m m. Under så gott som hela perioden råder arbetslöshetsproblem.

BOLAGET OCH DE KOMMUNALA INSTANSENA

I samband med överläggningarna om stadsbildning gjordes 1924 en sammanställning över ägoförhållandena beträffande "gatu- och torgmark samt mark för öppen plantering inom Höganäs municipalsamhälle".

Den sammanlagda arealen utgjorde enl stadsplanen	422 820 kvm
Därav ägde municipalsamhället	52 988 "
Höganäs-Billesholms AB	174 006 "
Andra ägare	195 826 "

Av offentliga områden ägs alltså fortfarande försvarliga arealer av Höganäsbolaget, ett förhållande som skapar konfliktsituationer mellan bolaget och samhället utanför. Planeringen av gator, kloakanläggningar m m försvåras. Överläggningar, kontraktsförslag osv angående övertaganden och köp går som en röd tråd genom protokollböckerna.

Undan för undan slussas bolagets kommunala anläggningar och tjänster över till de kommunala myndigheterna.

Det var ont om sammanträdeslokaler. 1920 erbjöd bolaget kommunen att hyra det s k kamrerarekontoret vid Gruvtorget som expeditiionslokal (HKF 15.4.1920). Man hade tillgång till kommunalrummet i HBs Tivolibygnad. Men det kändes inte riktigt bra att inte ha något eget. 1927 köpte samhälle och kommun hela Tivolihuset för 54 000 kr. Det var ett högtidligt ögonblick då första kommunalfullmäktigesammanträdet öppnades i "eget hus" den 15.5.1928 och som minne av dagen överlämnade ordföranden till kommunen en ordförandeklubba.

Asylen ägs av bolaget. Men det blir dyrt att betala för vården (3:95 per person och dag) och 1921 köper kommunen Asylen för 12 000 kr (HKF 28.10.21 Bil I).

Arresten på Ryd hyrs ut till samhället för en årlig avgift av 180 kr

(MF 26.3.1923).

Bolaget förklarade sig inte längre kunna fortsätta med latrinhämtning utan ersättning (MN 11.1.1921). Osv.

BOLAGETS FOLK OCH ÖVRIGA SAMHÄLLSMEDLEMMAR

Till de stora frågorna i periodens början hörde mantalsskrivningens omläggning. För bruksförsamlingens del hade mantalslängderna fungerat som ett slags personalregister. Arbetarna vid bolaget stod t ex med sina familjer förtecknade efter nummer. Nu måste mantalsskrivningen ske efter kvartersindelning.

Tillsammans med kyrkoherden arbetade en kommitté utsedd av både kommunal- och municipalnämnden för att lösa problemen. Behovet av samhällets uppdelning i valdistrikt pressade på tidsmässigt.

Det första valdistriktsförslaget måste vara klart redan 1920. Kommittén tvingades presentera en provisorisk indelning i två distrikt:

” 1 sta valdistriktet

omfattande alla vid grufvan mantalsskrifna personer, tjänstemän, arbetare, pensionärer och änkor till ett antal af 2 133 röstberättigade

2dra valdistriktet

omfattande alla öfriga delar af kommunen såväl inom som utom municipalsamhällesområdet till ett antal af 1 833 röstberättigade”
(HKF 26.10.1920)

Förslaget godkändes som provisorium.

1921 var den riktiga valkretsuppdelningen klar och innebar en uppdelning i tre distrikt, nu med kvarteren som indelningsgrund.

Distrikt nr 1

omfattande det område som tidigare kallats Ryd och var gruvarbetarnas speciella del,

Distrikt nr 2

var f d fiskeläget, vid denna tid bebott av sjöfolk, hantverkare och affärsidkare,

Distrikt nr 3

kallades förr Bruket och var huvudsakligen bebott av arbetare vid bolagets fabriker.

Yrkesbeteckningarna på ledamöter och suppleanter i 1922 års valnämnder tyder på att uppdelningen av bolagets folk och övriga i olika bostads-

områden fortfarande i rätt stor utsträckning bestod:

1:sta valdistriktet:

Ledamöter

Grufarbetaren Emil Nilsson-Brandt

Bruksbokhållaren Uno Johansson

Gruffogden P.A. Persson

Grufarbetaren A. Andersson

Suppleanter

Lokföraren O.J. Svanström

Grufarbetaren Fritz Hansson

2:dra valdistriktet:

Ledamöter

Handlanden S.A. Jönsson

Byggmästaren H. Elgström

Maskinisten G. Westerlind

Suppleanter

Disponenten A.B. Andersson

Kontoristen Herman Wahlqvist

3:dje valdistriktet:

Ledamöter

Bokhållaren Arthur Bogren

Bruksarbetaren Henning Hansson

Bruksarbetaren Knut Nilsson

Bruksarbetaren August Karlsson

Suppleanter

Handlanden W. Karlsson

Bruksarbetaren Åke Olofsson

Om dessa distriktsindelningar antyder en bosättningsmässig uppdelning i bolagsanställda och övriga kommuninnevånare så finns det andra uppgifter som tyder på att speciella villkor gällde bolagsfolket.

Höganäsbolaget levererade och distribuerade elström inom samhället. 1931 skall avgifterna höjas och de nya taxorna som skall gälla från 1 jan. 1932 presenteras av bolaget så här.

	<i>Bolagets arbetare</i> ca 950 st	<i>Enskilda abonnenter</i> ca 850 st
För belysning öre/kwh	25	52
För motordrift "	—	15

Det är alltså en betydligt högre taxa de *enskilda abonnenterna* får betala än de icke enskilda abonnenter, som är anställda på Höganäsbolaget (MF 9.11.1931 Bil II).

ALLMÄNHETEN – FULLMÄKTIGE

Allmänheten kan alltså spaltas upp i *bolagets folk* och *enskilda*. Av denna allmänhet fungerar några som ledamöter i de båda fullmäktigegrupperna. Eftersom två personer perioden igenom är ledamöter i båda fullmäktigegrupperna är det ialles 58 personer, som fungerar som ledamöter.

Ordförandeposterna har sitt intresse beträffande denna allmänhetens representation. I inledningsskedet är bolagsledningen starkt representerad genom kamrer D.H. Uddenberg, men redan 1920 avsäger han sig alla kommunala uppdrag och Höganäsbolaget representeras i fortsättningen i första hand av sina arbetare. Dessa arbetarrepresentanter delar ordförandevärdigheten jämnt med de mest framgångsrika företagsledarna bland de *enskilda*. Politisk majoritet har socialdemokraterna men för besättningen av ordförandeposterna har detta ingen avgörande betydelse.

Som ordförande fungerade:

i kommunalfullmäktige

1919–1920 Kamrer D.H. Uddenberg

1921–1927 Förrådsförvaltare A.P. Ekstrand, f d bruksarbetare, HB

1927–1935 Kapten Carl Norrthon, framgångsrik skeppsredare

i kommunalnämnden

1919–1920 Kamrer D.H. Uddenberg

1921–1927 Förrådsförvaltare A.P. Ekstrand

1927–1935 Gruvarbetare Jöns Wald Persson

i municipalfullmäktige

1919–1926 Konsul E. Johnsson, skeppsmäklare

1927–1927 Journalisten Elof Rosenkvist, f d bruksarbetare, senare kommunalarbetare

1927–1935 Gruvarbetare J.W. Persson

i municipalnämnden

1919–1920 Kamrer D.H. Uddenberg

1921–1935 Fabrikör Olof Arnberg, grundare av Arnbergs korsett-fabrik

Inom fullmäktiges ram samarbetar ledamöterna utan vare sig geografisk,

yrkesmässig eller politisk uppspaltning på att bygga upp en stad.

Individuella ärenden från allmänhetens sida förekommer inte längre i fullmäktigeprotokollen. Ärenden av individuell natur tas om hand av allt mer specialiserade nämnder och kommittéer såsom arbetslöshetskommittén, fattigvårdsstyrelsen, barnavårdsnämnden, pensionsnämnden, nykterhetsnämnden, hälsovårdsnämnden, byggnadsnämnden osv. Dessa nämnder och kommittéer bildar alltså ett mellanled mellan fullmäktige och allmänheten.

Ambitionen hos fullmäktige tycks emellertid gå ut på att vidmakthålla en personlig relation mellan allmänhet och myndigheter. Detta framgår tydligt av ett yttrande som kommunalfullmäktige den 28.5. 1935 beslutade avge över ett statligt förslag till centralisering av den samhälleliga hjälpverksamheten. För Höganäs del skulle det betyda att fattigvårdsstyrelsen, barnavårdsnämnden, pensionsnämnden, nykterhetsnämnden och arbetslöshetskommittéen slogs tillsammans till en social nämnd. Svaret blev ett bestämt nej till en lagstiftning av det slaget. I Höganäs fungerade det utmärkt som det var. Slog man ihop de här nämnderna med så "artskilda och omfattande arbetsområden" skulle ett opersonligt tjänstemannasystem bli följden. Det utpräglade förtroendemannasystemet med den sakkunskap och större personkännedom det innebar ville man absolut ha kvar (HKF 28.5.1935).

Vad de kommunala beslutfattande organen beträffar är det tydligt att här skett en utveckling till en från allmänheten mer avspaltad institution än under föregående period. Stämmorna, till vilka alla röstberättigade kunde infinna sig, framlägga sina synpunkter och avge sin röst, försvinner och ersätts med fullmäktige. Till fullmäktige väljs vissa bestämda personer att fungera som ledamöter i fyra år. En klart markerad avgränsning har därmed gjorts mellan dessa beslutare och allmänheten. Individuella önskemål från allmänhetens sida behandlas heller inte längre av denna högsta kommunala instans utan tas om hand av olika nämnder och kommittéer. Protokollen skrivs inte längre för hand av en sekreterare, som sköter ett förtroendeuppdrag, utan av en anställd kommunalkamrer, som skriver maskin och utformar protokollen efter viss mall, på strikt kanslispråk.

Den kommunala förvaltningen är emellertid fortfarande till största delen baserad på förtroendemannauppgifter. Det är med andra ord representanter för allmänheten som i stor utstäckning klarar de kommunala bestyren, personer med andra yrken som huvudsyssl.

Inte heller beträffande lokal har någon skarp gräns dragits mellan allmänhet och beslutfattare. I kommunalhuset finns naturligtvis utrymmen för myndigheternas sammanträden men där finns också helt offentliga lokaler för exempelvis sockenbiblioteket och för festligheter

i form av dans, teater, basarer och mycket annat.

Till sist förenas också beslutfattare och allmänhet i en gemensam kommunal målsättning: att Höganäs skall bli stad.

STADSBILDNINGEN

Inte väl hade församlingsfrågan klarats av förrän man började undersöka möjligheterna för en stadsbildning.

Någon riktigt klar uppfattning om motiven ger protokollen inte men ekonomiska bedömningar tycks ha spelat en viss roll. Första gången ärendet dyker upp är i samband med besvikelse över att vissa skatteobjekt faller utanför municipalbeskattningen. Hit hör exempelvis "Höganäs/Billesholms Aktiebolags gruvdrift" (MF 24.8.1922).

Vilka motiven än var och hur de än kan ha växlat under årens lopp så var det naturligtvis nödvändigt med omfattande utredningar innan man var klar att ansöka om stadsrättigheter.

En kommitté på 7 man tillsattes 1922. Till dess första åtgärder hörde att skriftligen förfråga sig om vilka erfarenheter man hade i nybildade städer av stadsbildningen. Frågeformuläret sändes till Ludvika, Tidaholm, Värnamo, Avesta, Nässjö, Vetlanda och Mjölby. Inte i något fall anser representanterna för dessa att stadsbildningen inneburit ekonomiska fördelar. Alla är tvärtom överens om att den väl egentligen medfört merutgifter även om ingen anser annat än att det rör sig om struntsummor. Från Vetlanda slutar skribenten sin svarsskrivelse så här:

"Vinsten är rätt mager, men här blåste en tid stark vind för stadsförslaget och det gick igenom".

Ungefär så har det tydligen gått till på de flesta platser.

Utredarna i Höganäs kom under alla förhållanden fram till att det skulle bli för dyrt. Den inbesparade vägskatten på 72 000 kr, som man sett som en klar vinst, krympte ihop sedan häradets vägstyrelse krävt vederlag på 55 000 kr under 10 år. Dessutom tillkom löner för borgmästare, stadsfiskal, stadsläkare med tillsammans 17 500 kr. Den 3 december 1926 var utredningen klar.

Men stadsutredningskommittén återkommer. Den 20 november 1934 är man redo för nya friska tag. Den är nu utökad till 10 man och några ledamöter har ersatts med nya men takten i kommitténs arbete tyder på att det är väl genomtänkta problemställningar man handskas med. Tydligt är att det som i Vetlanda blåste stark vind *för*.

Som underlag för diskussionerna har kommittéledamöterna nu var

sitt exemplar av stadsförbundets utredning "rörande de ekonomiska konsekvenserna av Höganäs sockens ombildning till stad".

Den 7 januari 1935 beslutar kommittén föreslå kommunfullmäktige ingå till Kungl Maj:t med ansökning om stadsrättigheter för Höganäs kommun fr o m den 1 januari 1936.

Vägstyrelsen visar sig åter vara en stötesten och en viss tveksamhet uppstår åter om stadsbildningens ekonomiska konsekvenser men kommittén anser tydligen att nu eller aldrig och förestår fullmäktige att vidhålla sin ansökan om stadsrättigheter trots "den mindre gynnsamma uppgörelsen med vägstyrelsen" (HKF 21.11.1935).

Stadsrättigheterna beviljades och det var säkert ett kärt besvär för stadsutredningskommittén att den 10 december 1935 göra upp program för firandet av händelsen.

Festligheterna skulle äga rum nyårsafton enligt följande program:

"Musik, såväl blåsorkester som taffelmusik, skulle anordnas, likaså sång;

Flaggstänger skulle resas från järnvägsstationen till kommunalhuset;

På kvällen skulle marschaller brinna kring kommunalhuset och fackeltåg anordnas, likaså fyrverkeri;

Ävenledes skulle subskriberad bankett med manliga deltagare anordnas med en avgift förslagsvis å 5—6 kronor pr man. Ledamöter i nuvarande fullmäktigeinstitutioner, stadsfullmäktige, styrelser och nämnder skulle äga företräde."

Bland till festligheterna inbjudna märks bl a direktören vid HB P.E. Gummesson och t f kommunalborgmästare E. Celander.¹³

SAMMANFATTNING OCH KOMMENTARER

Med fullmäktigeinstitutionerna har en uppspaltning mellan allmänhet och de av allmänheten utvalda förtroendemännen i fullmäktige och nämnder skett. Till de förtroendevalda har ansvaret för beslut och ansvarstagande överlåtits och demokratin har därmed kommit att inskränkas till att allt mer gälla enbart valtillfällena.

Perioden igenom försiggår någon sorts sorterings- eller rensningsprocedur efter industrins sorti från den kommunala scenen.

Vad som i första hand kännetecknar perioden är emellertid urbaniseringssträvandena.

Redogörelserna från andra nybildade städer visar att stadsbildning-

arna lite varstans i Sverige vid denna tid gått till på ungefär samma sätt som i Höganäs. Vad man egentligen ville med stadsbildningarna har ingen riktigt kunnat förklara, inte heller vad man eventuellt vunnit. Som den uppriktigaste och mest realistiska förklaringen ter sig därför motivationen för Vetlandas del: Det blåste en vind *för*.

I Höganäs var det en folkskollärare Eriksson som ivrigast kämpade för stadsbildningen. "Moraliskt" stöddes idén av Höganäs liberala förening, anser Eriksson i en redogörelse för förloppet (Eriksson 1936 s 122). I fullmäktigegrupperna rådde emellertid socialdemokratisk majoritet och det finns därför ingen orsak att tänka sig att inte så gott som alla i fullmäktigegrupperna "moraliskt" stödde idén. Då Eriksson och några andra av stadsbildningsentusiasterna t o m fann ekonomiska utredningar och överväganden i samband med stadsbildningen mer eller mindre omoraliska och stötande tycks det alltså röra sig om en viss gradskillnad i stadsbildningsivern.

Det finns ingen anledning att förutsätta annat än att de flesta av både förtroendevalda och allmänhet vid stadsbildningen var fyllda av den stolthet och hoppfulla trosvisshet inför framtiden som speglas i Erikssons prolog vid stadsbildningsbanketten:

"Höganäs, staden den nya, har av sin nådigste konung fått en ärofull nyårgåva. ———

Sju gånger tusen så nära i antal, kvinnor och män, som Höganäs räknar som sina, desslikes många av bygdens aktade män, som staden kallat till födelsefesten, lyssna i natt, då tornurets visare hunnit till tolv, med glädje och hopp till tecknet på liv, den nyfödde giver. Ovissa öden han går till mötes — lyckligt dock veta varliga händer och moderlig kärlek tävla att vårda växande telning — mandomsdåd vi skymta i fjärran." (Eriksson 1936 s 14)

1936--1965 STADEN

PLANER OCH FÖRVERKLIGANDEN

I jämförelse med den förra periodens omfattande uppbyggnadsverksamhet verkar den här perioden händelselös, på ett undantag när — det byggs ett stadshus.

I och för sig saknas inte projekt nu heller.

Vattenfrågan har t ex hela tiden varit aktuell. Vattenverket, med sin vattentäkt i Brunnby kommun, vilken anlades under förra perioden, vi-

sade sig ganska snart otillräckligt. Nya vattentillgångar måste sökas. I Brunnby-området togs nya vattentäkter i bruk, 1956 kom gruvvattnet in i bilden. Allt tydligare stod det klart att ett samarbete måste etableras med grannkommunerna och 1956 bildades vattenförsörjningskommittén med ledamöter från Höganäs, Väsby och Brunnby (SF 24.9.1956, 21.12.1956).

1961 såg det ut som om man hittat en mera långsiktig lösning på problemen och förhandlingar togs upp med Helsingborg för att försöka bli delaktiga i det s k Ringsjö-projektet. Man lyckades också men projektet beräknades tyvärr inte vara klart att utnyttjas förrän tidigast 1980. I avvaktan på att drömmen om denna långfristiga lösning på vattenfrågan skulle realiseras fortsatte improvisationerna (SF 25.1.1961, 27.5.1964).

Ett annat projekt, som sysselsätter fullmäktige under hela perioden, är idrottshallen — gärna förenad med simhall. Första gången förslaget tas upp i stadsfullmäktigeprotokollen var 21.4.1936. Den gången lades frågan ner men dök strax upp igen och återkommer ofta. 28.3.1962 påpekas bl a att 110 000 kr skänkts till ändamålet av privatpersoner och företag under årens lopp.

8.7.1965 godkänner man ett av arkitekten Erik Magnusson uppgjort förslag till byggnation. Lite tveksamma om bästa läget bara — hamnen eller skolan. I princip anser man att lämpligaste platsen är hamnen. Byggnadsdelegationen får till uppgift att utarbeta turordningen för anläggningens byggande och man tänker sig att nu äntligen är då detta avgjort (SF 8.7.1965).

Idrottshall med simanläggning byggdes 1979 och placerades då utanför d staden.

Badanläggningar har över huvud taget varit aktuella. Massor av förslag har gjorts upp. 1938 beslutas t ex att starta simundervisning och i samband därmed bygga anläggning med svikt och tampolin. En stilig bild illustrerar (SF 15.6.1938).

Simundervisningen startade men för övrigt stannade det vid bilden.

Bostadsbristen är påtaglig men kan hjälpas upp genom beslutet 1942 om lån till egnahemsbebyggelse och insatslägenheter. Allmänhetens initiativförmåga är det tydligen inget fel på (SF 18.3.1942).

Stadsplanering anses viktig och i det sammanhanget är det speciellt viktigt att få någon sorts centrumbildning till stånd. Så föreslås 28.10.1946 t ex att anlägga ett centraltorg. 1948 föreslås höghusbebyggelse för att skapa ett centrum. De föreslagna höghusen hamnade i kvarteret Verkstaden i utkanten av stan och utgörs av bostadsrättshus i tre våningar (SF 24.5.1948).

Centrumbildningen är lika aktuell idag.

Förverkligat blev däremot stadshusbygget vilket stod klart för det första stadsfullmäktigesammanträdet 31.5.1961.

Stadshusbygget blev dyrt. Enligt slutredovisningen gick det på 1 965 000 kr (SF 23.5.1962).

Men den stora skillnaden mellan detta och det tidigare stadshuset var ändå inte prisskillnaden. Det nya huset var byggt enbart för stadsförvaltningen. Hit har allmänheten bara anledning att söka sig i angelägenheter som rör den institutionen.

I § 70 vid det första sammanträdet redogörs för de gåvor som anlänt i samband med invigningen. Höganäsbolaget har skänkt 100 000 kr. En oändlig rad av firmor och företag har skänkt gåvor i form av pengar eller prylar till prydnad av detta hus. Med undantag för Arnberg Fabriks AB, som skänkt 10 000 kr som bidrag till byggande av sporthall, är det alltså institutionen som sådan och dess hus som gåvorna är avsedda för. Det är svårt att se skillnaden mellan detta givande och andra folks frambärande av offergåvor till någon för oss okänd gudom och dess

Stadshuset byggdes som ett komplex av fyra byggnader kring en fyrkantig gård. Mot den gemensamma gården öppnas och stängs dörrarna. Mot yttervärlden vänder stadshuset bildligt talat ryggen (Hgs stadsbibliotek. Bildarkivet).

tempel (SF 31.5.1961).

För stadsförvaltningen anställs borgmästare med personal. 1940 fick sociala nämnderna eget kansli och som chef för detta anställs en sysselman med socialvårdsassistent. 1946 tillträder nytillsatte stadsingenjören sin befattning.

STADSFULLMÄKTIGE INTERNT

Till stadsfullmäktige valdes 30 ledamöter. Fortfarande var det kommunala beslutandet en nästan uteslutande manlig sysselsättning. Två å tre kvinnor fanns med bland ledamöterna men de märks nästan inte alls. De frågor, där de över huvud taget yttrat sig, rör barn och hushåll. Så t ex föreslås 1944 barnkrubba och hemsyster.

I stadsfullmäktige har de förtroendevalda nu samlats i en och samma fullmäktigegrupp. Ett tecken på att ledamöterna nu mer än någonsin ser sin identitet som fullmäktigeledamot skild från tillvaron utanför fullmäktiges ram är att, med undantag för 12 personer, på fullmäktigelistan för 1963 alla yrkesbeteckningar från tillvaron utanför fullmäktige strukits och ersatts med beteckningen fullmäktige.

Av voteringsärendena att döma har partipolitik ingen avgörande betydelse för beslutfattandet under den tidigare delen av perioden.¹⁴ Det är tydligt att partipolitik över huvud taget inom fullmäktiges ram är av underordnad betydelse under den tiden. Så t ex bestod den första stadsfullmäktigegruppen av 22 personer valda av arbetarpartiet, 7 av borgerliga valmansföreningen och 1 av folkpartiet (Eriksson 1936 s 125). Inte desto mindre fungerade en representant för borgerliga partiet som ordförande i stadsfullmäktige 1936–1942.

Efter stadsbildningen har ett fåtal kommunalarbetare fått fast anställning inom kommunen och är därmed underställda partikamraterna bland de förtroendevalda. De förhandlingar som äger rum mellan arbetstagare och arbetsgivare rörande arbetstider, löner osv skiljer sig inte från samma slags förhandlingar inom industrisektorn. Framför allt får kommunalarbetarna kämpa hårt för en fast arbetstid året om. Det är tydligt att de förtroendevalda, oavsett partipolitisk tillhörighet, i det här sammanhanget i första hand identifierar sig som arbetsgivarpart i motsatsförhållande till en arbetarpart.¹⁵

Mot slutet av perioden markeras emellertid partipolitik på ett helt annat sätt. Så beslutas exempelvis 27.1.1960 § 13:

”Vid förfall för ledamot skall, i händelse av personlig suppleant icke finnes eller personlig suppleant är förhindrad att närvara, i dennes

ställe i första hand inträda suppleant tillhörande samma partigrupp som frånvarande ledamot.”

Tidigare hade som suppleant kallats näste man på listan utan avseende till partipolitisk tillhörighet.

För 1963 står fullmäktiges ledamöter för första gången uppräknade med partibeteckning angiven (SF 15.12.1962 Bil I).

SAMMANFATTNING OCH KOMMENTARER

Med stadsbygget avskärmades de kommunala myndigheterna från allmänheten. Byggnaden blev en symbol för myndigheternas integritet och gåvorna vid stadshusinvigningen ger en antydning om den status dessa myndigheter nu fått.

Avspaltningen från allmänheten tog sig många uttryck. Tidigare kungjordes t ex de kommunala besluten genom uppläsning i kyrkan men redan vid första stadsfullmäktigesammanträdet konstaterades att nu skall det vara slut på uppläsningen av protokoll i kyrkan. Hädanefter skulle protokollen läsas upp i drätselkammaren. Senare fanns de att läsa på stadens anslagstavla i stadshuset.

Det finns inte många besökare i kyrkan längre och det är möjligt att anslagstavlan beses av betydligt fler personer men själva beslutet att upphöra med delgivning i en för allmänheten avsedd lokal antyder en avskärmning från allmänheten.

I den institution som stadsfullmäktige utgör sysslar man inte längre med frågor som rör individerna i samhället. I protokollen för 1965 namnges personer utanför fullmäktige, nämnder och förvaltningsapparater endast i en av dess 172 paragrafer. Det gäller den gången några köpare av tomter.

Detta är den mest markanta skillnaden om man jämför protokollen från denna period med perioden 1863–1890. I bruksförsamlingens kommunalstämma sysselsatte man sig de första åren med en grundlig genomgång av hela mantalslängden. I Väsby-protokollen var namngivna hjälpsökande, bråkmakare, klagande, förslagställare eller vad den nu gällde ständigt återkommande ärenden.

Höganäsborna 1965 slussas via nämnder eller ämbetsmän till stadsfullmäktiges protokoll i form av summerade utgifts- och inkomstposter eller som statistiskt material lämpat att användas för prognoser och planering.

Den vidgade klyftan mellan förtroendevalda och allmänhet är en fortsättning av utvecklingen under förra perioden.

Till skillnad från den förra perioden sker emellertid under de sista åren av den här perioden en kraftig markering av partipolitiska gränser inom de förtroendevaldas institutioner, en markering som antyder en uppspaltning inom institutionernas ram.

← 1965 → OFFENTLIGA SEKTORN

Mellan 1965 och 1971 ägde kommunsammanslagningarna rum mellan Höganäs, Väsby, Vikens, Brunnby och Jonstorps kommuner. I storkommunen blev Höganäs centralort.

Protokollgenomgången har därför avslutats med protokollet för 1965. I stället utgår jag beträffande den senaste tidens utveckling i första hand från intervjumaterial (LUF 19770).

Avsikten med avsnittet är att genom punktstudier ge en uppfattning om hur den kommunala verksamheten förändrats till att bli vad vi idag kallar den offentliga sektorn och hur den förändringen förklaras av personer som själva är kommunalt verksamma.

Då offentliga sektorn idag är den största arbetsgivaren i kommunen måste naturligtvis den ökade arealen, den ökade folkmängden tas med i bilden. En jämförelse med antalet anställda idag och antalet inom orten anställda i offentlig tjänst före kommunsammanslagningen ger därför ingen rättvisande information. Det är heller inte den kvantitativa förändringen som i och för sig är intressant här utan den kvalitativa. Vad betyder offentliga sektorns expansion och hur bedöms den av människor som arbetar och arbetat inom ramen för detta verksamhetsfält.

Beträffande utvecklingen på det sociala området berättade bl a en f d syssloman (S):

S började sin anställning i Höganäs 1937 som stadsbokhållare och assistent till borgmästaren. Stadens administration sköttes vid den tiden av fem personer nämligen borgmästaren, bokhållaren, en kassörska, en kontorist och en springpojke. De sociala nämnderna hade var och en sin expedition hos resp nämndordförande.

Initiativet till en ändring från förtroendemannasystem till tjänstemannasystem inom socialvården togs av dåtidens två ledande politiker – en socialdemokrat och en högerman – samt kyrkoherden. Det var i första hand fattigvården och barnavården man ville slå samman till ett kommunalkontor med någon som där tog ansvar för det hela. På så sätt ansåg man att människorna skulle få sina rättigheter bättre tillvaratagna. S blev verkställande funktionär vid det 1940 inrättade socialkontoret, sedermera socialvårdsbyrån.

Dit knöts också pensionsnämnden och nykterhetsnämnden, efter-

som nämndledamöterna hade svårt med lagar och bestämmelser av olika slag. S blev representant för hyresgästerna i hyresnämnden. Han fungerade som borgerlig medlare i äktenskapstvister.

1945 anställdes den första hemsystern. Hon togs emot av allmänheten med stor tveksamhet men sedan ännu en hemsyster anställdts vände sig folk. Snart måste en tredje anställas och idag finns 100-tals.

S hade alltså blivit utsedd att fungera som socialvårdsexpert och började som sådan själv ta initiativ till nya vårdformer.

Trots motstånd från samtliga politiska partier startades ett fritidshem, något som senare visade sig vara en utmärkt inrättning. Parklek startades i Folkparken.

Nykterhetsnämnden ansåg alkoholrådgivningsbyrå onödig men S drev igenom att den inrättades liksom senare en alkoholpoliklinik.

Efter pensionering 1974 har S hand om information och rådgivning till allmänheten i konsumentfrågor.

I korthet kan man sammanfatta utvecklingen så att några politiker från början fick stenen i rullning. När den väl börjat rulla då hjälpte det inte att både politiker och allmänhet spjånade emot. Och folk vände sig vid att se tjänsterna som naturliga och självklara.

I Ss verksamhetssfär blev det viktigt att sätta in så många hjälpverksamheter som möjligt. Det blev liksom meningen med Ss hela tillvaro detta att vara till nytta genom att hjälpa människor till rätta på allt fler områden.

En verkmästare inom gatuförvaltningen har tjänstgjort inom sitt arbetsområde i mer än 30 år och sett den nya organisationen växa fram. Med hans iakttagelser som basinformation kan utvecklingen på det området rekonstrueras till ungefär detta förlopp:

Det var först efter 30-talets depression som några kommunalarbetsare fick fast anställning i Höganäs. Tidigare hade vägarbeten lämnats ut på entreprenad till privata firmor. Ärenden angående infordrade entreprenörsanbud är vanliga i gatunämndens protokoll.

Under tider av depression och arbetslöshet var också de arbetslösa en billig och lättillgänglig arbetskraftstillgång. Ett exempel på förfarandet ger municipalnämndens protokoll 24.11.33 §12:

"Då nya kyrkan nu är uppförd och gatorna omkring densamma måste ordnas, beslöt nämnden föreslå fullmäktige att ingå till arbetslöshetskommitten med anhållan, att kommittén måtte ordna med detta arbetes utförande som stats-kommunalt reservarbete, i vilket fall samhället skulle bekosta materielen med avdrag för ev. statsbidrag".

De arbetslösa var lätta att bolla med. Behövdes arbetare fanns det god tillgång. Behövdes de inte var de lätta att göra sig av med.

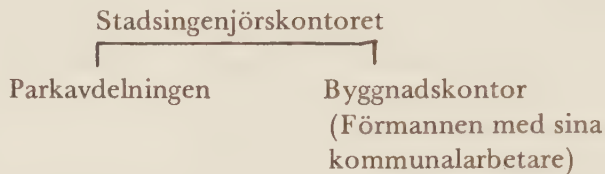
Exempel:

Enligt gatunämndens protokoll den 3.1.38 § 13 beslöt man vid sammanträdet att inta i stadens arbeten 14 arbetslösa.

Den 31.8.38 § 49 beslöts att: "Då de igångvarande gatuarbetena i det närmaste äro färdiga ... avkoppla de arbetare, som icke kunna sysselsättas, därvid de senast intagna först skola avskedas."

Stora organisatoriska förändringar på gatu-, VA-, renhållningsområdet inträffade 1946 då stadsingenjörskontoret inrättades.

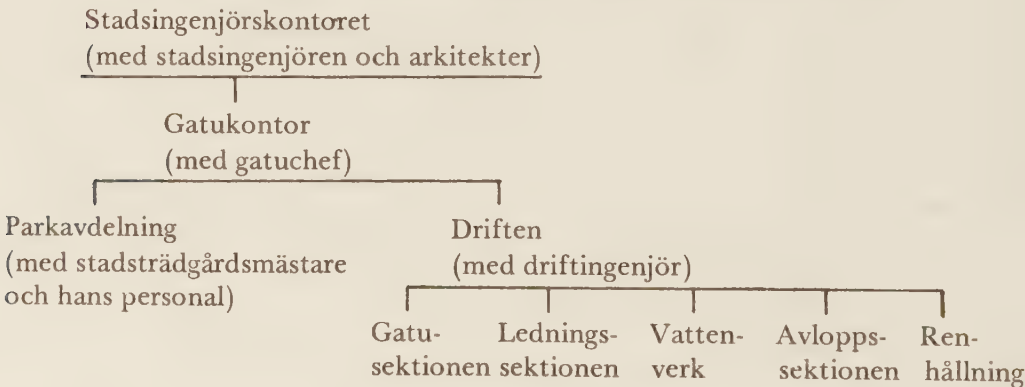
Före denna omorganisation hade förmannen sorterat direkt under kommunalborgmästaren och svarat för den yrkesmässiga expertisen. Nu kom organisationen att se ut så här:

Vad som framför allt tvingade fram den nya organisationen var bilarna. Stora nyanläggningar av egnahemsområden aktualiserade åtgärden. Men vägar i nya bostadsområden hade byggts tidigare. Nu ställde den ökande bilismen andra krav på vägbyggnadstekniken.

Tidigare hade exempelvis detaljmätningar inte förekommit. Den mätning som förekom sköttes av lantmäteriet. Nu anställdes mätnings-tekniker och kartriterska bl a.

1967 var det dags för nyorganisation igen. Den kom att se ut så här:

Gatusektionen:

- 1 verkmästare 17 man uppdelade i 5 lag.
- 3 man stensättare (1 lag med 1 lagbas)
- 6 " maskinister (1 lag med 1 lagbas)
- 2 " reparatörer (1 lag med 1 lagbas)
- 6 " anläggningsarbetare (2 lag med 2 lagbasar)

Vatten och avlopp (enbart ledningarna):

14 man, därav 4 lagbasar

Vattenverksektionen:

9 man, därav 2 lagbasar

Avloppsverket:

4 man, därav 1 lagbas

Reningsverket:

4 man, därav 1 lagbas

Renhållningen:

7 man, därav 2 lagbasar

Samtliga är månadsavlönade utom 5 personer som kör renhållningen på ackord.¹⁶

1948 bestod de motordrivna inventarierna av en lastbil, en vägvält, en väghyvel, en motorgräsklippare, en sandningsmaskin och två snöplogar. Sedan dess har den maskinella utrustningen ökat enormt. Redan 1950 fanns tre vägvältar, två väghyvlar, två motorgräsklippare, två sandningsmaskiner osv.

Om bilarna betydde krav på vägbyggnadstekniken och därmed ökad satsning på maskinell utrustning så betydde den maskinella utrustningen i sig en social uppspaltning av kommunalarbetarna.

Tidigare hade kommunalarbetare utgjort en statusmässigt och lönemässigt homogen grupp av grovarbetare. Men maskinerna krävde för att kunna utnyttjas rätt ett speciellt yrkeskunnande. De krävde maskinister och maskinister kom att lönemässigt utgöra ett toppskikt.

Även på arbetstekniken måste större krav ställas och som mellan-grupp lönemässigt står därför numera anläggningsarbetarna med minst 5 års erfarenhet i yrket.

I båda exemplen ovan är uppfattningen om offentliga sektorns arbetsuppgifter att det är riktigt och viktigt med den utvidgning av verksamheten som skett och sker. De är båda representanter för personer i viss befälsställning. Uppfattas arbetet på samma sätt av personer utan maktposition?

Jag frågade en parkarbetare om hans åsikter. De var i stort sett desamma. Det var ett viktigt arbete han hade att sköta. Inom hans verksamhetsområde var det framför allt idrottsanläggningar och grönområ-

råden i nya bostadskvarter som ökat. "Det är mycket och det måste ju skötas. Det går inte på annat sätt".

Många förfasar sig över offentliga sektorns expansion. Man skyller på politiker och byråkratier. Men går man tillbaka i kapitlet om offentliga sektorns utveckling finner man snart att behovet av tjänsterna ursprungligen skapades av allmänheten.

I mitten på 1800-talet såg man det inte längre som naturligt i Väsby kommun att människor som av en eller annan anledning inte kunde ta vara på sig själva togs om hand genom s k kringgång. Man ville ha betalt för att ta om hand och till sist slussades alla bekymmer i den vägen över på "det allmänna".

Då motorbrandsprutan kom in i bilden i municipalsamhället i början på 1900-talet orsakade den visserligen en omorganisation av brandväsendet. Men en omorganisation låg i vilket fall som helst i luften. Det uttryckliga påpekandet om att friköpning från förtroendeuppdraget som brandman inte fick förekomma visar att uppdraget var långt ifrån populärt längre.

I allt större utsträckning har det alltså för oss allmänhet blivit naturligt att skyffla över problem och besvär på "det allmänna".

I och med kommunsammanslagningarna ändrades chefsbefattningen för den offentliga sektorn från en opolitisk fast kommunalborgmästartjänst till en kommunalrådsbefattning för vilken innehavaren utses ur valperiodens politiska majoritetsblock.

Enligt nuvarande kommunalrådet fungerar kommunen som ett stort företag med 250 miljoner i årsomsättning och uppgiften att vara kommunalråd är ungefär densamma som att vara heltidsanställd tjänsteman i en bolagsstyrelse.

Vad som komplicerar är alla kontakter med allmänhet, de politiska partierna osv.

För ett kommunalråd är det viktigt att se den kommunala förvaltningen som en intressegemenskap för tillvaratagande av de gemensamma intressen som människorna i en speciell bygd kan ha. Extrem politisk ideologi är därför inte tillämpbar. Det gäller att hela tiden försöka komma fram till lösningar som alla politiska partier kan enas om.

Och det fungerar bra anser kommunalrådet. Av ca 2 000 beslut som fattats under hans mandatperiod har bara 50 avgjorts genom politiska omröstningar, det har då ibland rört sig om rent partitaktiska situationer. Alla de politiska partierna kan egentligen enas om en riktig politik.

Kommunalrådets uppgift är alltså i det här fallet att fungera som en sorts vågmästare för att neutralisera politiska motsättningar. Att kommunalrådet är utvald som representant för det av allmänheten i kommunalvalet fastställda majoritetsblocket ökar troligen möjligheten att

dämpa aggressioner och nå en effektiv neutraliseringseffekt.

Neutraliseringseffekten i sin tur möjliggör en koncentration inom förvaltningen på vad kommunalrådet kallar "riktig politik". Och vari består då den? Vem eller vilka avgör vad som är "riktig politik".

För att få ett begrepp om vad som menades med riktig politik tog jag kontakt med några personer som betraktade sig som den informella planeringsgruppen beträffande fysisk planering inom kommunen. Gruppen var inte fastare i sin sammansättning än att så gott som alla hade förslag på ännu någon eller några personer som borde räknas in i gruppen men eftersom åsikterna på den punkten gick isär nöjde jag mig med att höra mig för hos de fem personer som alla var överens om att de hörde dit. I den gruppen ingick kommunalrådet, f d borgmästaren och nuvarande kanslichefen, stadsingenjören, stadsarkitekten samt stadsplanarkitekten, vars tjänster anlitas mot timarvode. I gruppen ingick därmed experter på samordning, juridik, teknik och estetik och gemensamt delar de en kunskap om de statliga normer som gäller för fysisk planering.

Beträffande allmän målsättning ansåg samtliga att offentliga sektorns uppgift var att stå till allmänhetens tjänst. Den avgörande etiska principen var, som stadsplanarkitekten uttryckte det, att offentliga sektorn var konsumentinriktad.

Offentliga sektorns uppgift är alltså att producera tjänster till den konsumerande allmänheten. Men vem avgör vilka tjänster som skall produceras eller, med andra ord, vilken politik som skall bedrivas.

Tjänsteområdet begränsas i det här speciella fallet till lokalisering av bostadsområden, grönområden, industriområden, utformning av gatunät, torg osv. Och alla var ense om att den yttersta ramen för handlingsfrihet i det fallet bestämdes av staten även om åsikterna om hur snäv eller vid den ramen var varierade. Inom ramen för de statliga normerna fanns alltså ändå ett visst kommunalt svängrum.

Planering initierades inom gruppen. Exploateringsintresse inom ett visst område gav ofta impulsen.

Snarast kontaktas nu, enligt kommunalrådet, berörda parter bland allmänheten för att ges tillfälle att delta i den fortsatta planeringen. Stadsingenjören kan se ett sådant förfaringssätt som i och för sig önskvärt men ser det som praktiskt ogenomförbart. Enligt senaste direktiv är visserligen ett sådant förfaringssätt föreskrivet men måste betraktas som en ren skrivbordsprodukt. "Planeringen kör fast om alltför många kontaktas". Stadsarkitekten betraktar en kontakt med allmänheten på ett tidigt stadium av planeringsarbetet som rent olämpligt eftersom "berörda kan lägga krokben och försvåra utredningen".

Allmänhetens störande inflytande på planeringsarbetet förklaras

också av kommunalrådet med att allmänheten har enskilda, privata intressen och inte ser till den totala bilden.

Helhetsperspektivet är alltså förbehållet planeringsgruppen som därmed tvingas att så att säga arbeta bakom ryggen på allmänheten med en planering avsedd att leda till allmänhetens bästa.

Alla i gruppen är överens om att information om planering *bör* lämnas till allmänheten. Så sker också.

1. Markägare måste förr eller senare kontaktas och de ändringsförslag han eller hon då eventuellt framför måste behandlas. Man kan besluta att ta hänsyn till påpekandena och göra planändring eller att lämna påpekandet utan avseende varvid markägaren i sin tur kan vända sig till högre instans med sitt påpekande. Förfaringssättet anses under alla förhållanden tidsödande.
2. Planen måste före behandling i fullmäktige i laga ordning ställas ut för allmänhetens information. Även icke markägare har då möjlighet att framföra sina klagomål via politikerna. Trots neutraliserings-effekterna anses även detta störa planeringsarbetet.

Av gruppmedlemmarnas uttalanden framgår klart att man bedömer gruppen – ev utökad med ännu någon eller några experter – som kompetent och lämpad att utan inblandning från allmänhetens sida bedöma vad som i det här fallet är rätt politik, vad som är till allmänhetens bästa. Som ”riktig politik” bör alltså numera expertgruppernas åtgärder ses.

OFFENTLIGA SEKTORN I HISTORISKT PERSPEKTIV

Under hela tidsperioden har statliga normer ytterst avgjort vari den kommunala verksamheten skall bestå. Men inom de ramar dessa normer stipulerat har det hela tiden funnits en viss frihet för kommunens folk att själva avgöra hur man skall sköta verksamheten och vari den skall bestå. Det har med andra ord funnits en kommunalpolitik att ta ansvar för.

Vid startpunkten för den här genomgången av offentliga sektorns historia sköttes det allmännas bästa inom ramen för två mycket olika kommuner. Inom den ena stod relativt många som ansvarstagande för de kommunala uppgifterna. Inom den andra sågs kommuninnevånarna som icke-kompetenta till ansvarstagande av en expertgrupp utanför kommunen.

Vi ansvarstagare i Väsby var besuttna bönder och personer i framför

allt fiskelägesdelen av Höganäs med inkomster av egen eller andras rörelser som var stora nog att berättiga till ansvarstagande. Dessa kommuninnevånare ansåg sig veta hur kommunal verksamhet skulle skötas och förverkligade också vad man ansåg vara "riktig politik".

Vi ansvarstagare i Grufvans kommun var bolagsledningen. Där visste man vad "riktig politik" var. Förverkligandet stod däremot arbetare och tjänstemän anställda vid bolaget för.

Kring sekelskiftet ändrades situationen genom att allt fler av de bolagsanställda, i enlighet med de statliga normerna, blev berättigade till ansvarstagande. Från 1918 gällde ansvarsberättigandet alla vuxna personer, både män och kvinnor, utan avseende på inkomst.

Vi som visste vad "riktig politik" var i Höganäs kunde för en tid vara så gott som alla kommuninnevånare i vuxen ålder.

Med fullmäktigeinstitutionerna ändrades förhållandena. Riktigt initierade och riktigt kompetenta att avgöra vad som var "riktig politik" var egentligen bara de politiker som invaldes i fullmäktige och nämnder. *Vi* som vet och bör ta ansvaret blev de valda politikerna, de som vi i dagligt tal brukar kalla aktiva politiker.

De förtroendevalda i styrelser och nämnder kom att utgöra en samhällsdel utanför det egentliga samhället – utanför allmänheten.

Redan lagtexterna i sig själva ger en anvisning om i vilken riktning utvecklingen gick. I 1862 års kommunalförordningar anges att det är kommunens medlemmar som har "att själva ...vårda sina gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter". I 1930 års kommunallagar har formuleringen ändrats till att det är "kommunen" det tillkommer att vårda de gemensamma angelägenheterna. Här har "kommunen" som juridisk person avspaltats från medlemmarna i kommunen, från den i kommunala sammanhang oansvariga allmänheten.

I det sista skedet har den kommunala verksamheten växt ut till att omfatta många fler verksamhetsgrenar än tidigare – den tar exempelvis inte bara vård om medellösa småbarn utan på daghem och lekskolor helst alla barn i allt lägre åldrar, det tas för självklart att vi skall ha folk-tandvård, kommunala bibliotek osv. För gamla verksamheter som vägbyggande och sanitära arrangemang krävs en alltmer komplicerad teknik.

För de olika verksamhetsgrenarna krävs speciell apparatur i form av byggnader, maskiner osv.

Och för varje verksamhetsområde krävs experter. Dessa experter besitter specialkunskaper som vare sig allmänhet eller förtroendevalda har.

För samordning av alla verksamhetsgrenarna krävs en vidlyftig administrativ organisation som i sin tur kräver byggnader, maskiner osv och egna experter på ekonomi, juridik, maskinskrivning m m.

Experterna vet vad som behövs för att deras respektive verksamhetsområde skall kunna skötas riktigt. De vet vad som är "riktig politik" inom sina respektive verksamhetsfält men de är också samhällsmedlemmar och därmed del av den konsumerande allmänheten.

Hur skall politikerna kunna veta längre? Ingen kan ha specialkunskaper på alla områden.

Vi som idag vet vad "riktig politik" är vi är experter på en liten bit av den kommunala verksamheten.

Och inom ramen för de olika bitarna av den offentliga sektorn arbetar de anställda vidare, finslipar och utökar verksamheterna, i den trygga förvisningen om att vad just de gör är till det allmännas bästa, att de utför ett meningsfullt arbete.

4. Småföretagarnas värld

I förslag till resolution av den 4.10.1930 beträffande ny näringslag preciserar Skånes Hantverksdistrikt "småföretag" som hantverk och detaljhandel.

Då man idag diskuterar en sammanslagning av Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation och Sveriges Köpmannaförbund är det tydligt att man ser hantverk — detaljhandel mer självklart sammankopplade än någonsin.

HISTORISK UTVECKLING OMFATTNINGEN

Enligt husförhörslängderna fanns omkring 1860 inom det område som längre fram kom att höra till Höganäs stad två handlare, varav den ene är grosshandlare i foder, gödningsämnen och spannmål, två värdshusvärdar och en lumpsamlare. Dessutom fanns 41 hantverkare, varav 9 gesäller och 7 lärlingar.¹⁷

En adress- och handelskalender för 1901 speglar läget vid sekelskiftet. Här presenterar företagen sig själva och sin firma. Firmanamnen kan alltså fungera som en reklamskylt.

I kalendern har man skilt på Öfre och Nedre, dvs gruvdelen respektive fiskelägesdelen. Mellanliggande område kallas oftast bara Höganäs.

Av kalendern framgår att på Öfre fanns 12 hantverkare och 8 handlare. Dessutom 1 provisor och 1 hotell.

I mellanområdet fanns 3 åkare, 1 skjutsare och 1 kalkbruksägare & skjutsentreprenör samt 53 hantverkare och 14 handlare. Därtill kommer 1 spannmålsuppköpare och 1 gårdfarihandlare.

På Nedre fanns 20 hantverkare, varav åtminstone 4 har kombinerat hantverk med butik, samt 18 affärer och 1 hotell.

Klassificeringen i hantverk eller handel är svår, speciellt på Nedre. Skall exempelvis "Järnkramhandel, snickeri och möbelhandel" räknas till handel eller hantverk? Jag har fört firman till hantverk med tanke på snickeriet. Modehandel kan naturligtvis lika gärna kallas hantverk som handel. Jag har räknat in dessa butiker som handel.

Framför allt på Nedre visar beteckningarna att en modernare affärsverksamhet håller på att etableras. Det är också där som nya hantverksyrken dyker upp. I de båda andra områdena är det huvudsakligen fråga om handlare, ev diversehandlare, och traditionella hantverksyrken. På Nedre finns det frisör och en symaskins- & cykelreparatör, accidenstryckerier och två fotografer. Här finns modeaffärer, kappaffär och herrekipering. Man kan köpa ur och optiska artiklar, viner & spirituosa. En handlare har "Fjeder, spec- & delikatessaffär".¹⁸

Trots att alla småföretagare kanske inte finns med i kalendern är det tydligt att antalet småföretag ökat enormt under 1800-talet.

Fortsättningen är mer problematisk.

Tittar man på vissa geografiska bitar av samhället kan man se en mycket kraftig nedgång i antalet företag.

Andin Paulsson, f 1894, berättar om sin ungdoms Brorsbacke i centrala Höganäs bl a att där låg: Troedssons möbelaffär, P.G. Paulssons färg-, tapet- & kemikalieaffär, Anton Nilssons skrädderverkstad, J. Anderssons cykelaffär och reparationsverkstad, Lindegrens garveri med garvarmästare och 3—4 gesäller, Kjerrströms cigarr- & tobaksaffär, Jenny Olssons speceriaffär, mjölkaffär, birtappare Bengtssons, damfrisersalong, Broholms gravvårdsaffär, Martin Johanssons charkuteriaffär, Arne Olssons affär, Lundéns manufaktur- & damskrädderiaffär, Holmströms rörledningsfirma, Nils S. Nilssons herrekipering, Ivar Nilssons glasmästeri, Tolls mode- & hattaffär, Wahlquists tobakshandel, byggmästare A. Perssons trävaruaffär, skräddare Löfström, bagare Bergstrand, Betty Jönssons matservering, skomakare Möller, T. Engströms cigarmakeri och en biograf (Paulsson 1975 s 39 ff).

1976 fanns inom samma område. Domus, EPA, Bildeve och Motorami.

Ovar Nilsson minns från sin ungdomstid på 1930-talet att kring Sundstorget låg: Hotell Schweiz, Spritsystembolaget, Hallå-Johanssons diverseaffär med skeppsskorpor som specialitet, järnhandlare Jönsson, skomakaremästare Johan Nilssons skoaffär och skomakareverkstad, fru Dahlbergs hatt- och broderiaffär, Signe Österlings grönsaksaffär, klockemakaren Johan Persson, Dahls kemikalieaffär, slaktarmästare Möllers slakteri med kött- och fläskaffär, järnhandlare Jönssons järnvaruaffär och diversehandel, Hardens träslöjds- och leksaksaffär, bagarmästare Ernst Appelgren, gubben O.A. Böös cykelhandel och gotteaf-

fär, Rut Lundborgs blomsterhandel, Ester Nelson-Carlssons herrekipering, Svenska smör- och ostaffären, Olga Karlssons garnaffär och barberare Olsson (Nilsson 1976 s 51 ff).

1976 fanns runt Sundstorget: Magnusson & Bäckstrand Rör AB, Monas Gatukök, Karlssons Livs, Kunos El, Blända Modehus, National hembageri, Kåge' s Sport, NST och Antikboden.¹⁹

Statistiska uppgifter visar att:

1931 fanns i Höganäs municipalsamhälle	98 butiker	²⁰
Samtliga privatföretag uppgick till	268 företag	
1951 fanns i Höganäs stad	133 butiker	²¹
Samtliga privatföretag uppgick till	339 företag	
1976 fanns i centralorten Höganäs	86 butiker	¹⁹
Samtliga privatföretag uppgick till	167 företag	

Det är tydligt att en minskning av antalet företagsenheter ägt rum under perioden 1951–1976. Men de statistiska uppgifterna, som avser hela samhällsområdet, visar en betydligt mjukare nedgångstakt än exempelvis en punktstudie som Brorsbackeexemplet ovan. Det är lätt att överdramatisera nedgången om man inte tar helheten med i bilden.

Fixerar man uppmärksamheten vid en speciell typ av företag löper man också risk att överdramatisera nedgången i antalet företagsenheter. Jämför man t ex antalet livsmedelsaffärer enligt de statistiska uppgifterna skall man finna att antalet sjunkit från 18 1931 till 9 1976. Men å andra sidan har exempelvis antalet bensinmackar ökat från 1 1931 till 7 1976.

Sammanfattning:

Under 1800-talet etablerade sig allt fler personer som småföretagare i Höganäs.

Vid sekelskiftet 1800–1900 visar benämningen på dessa företag att företagarna hade nya produkter och tjänster att erbjuda sin kundkrets. Innovationsområdet är Nedre eller f d fiskeläget.

Under 1900-talets första hälft ökade antalet småföretagare ytterligare. Där vänder emellertid den uppåtgående trenden och under perioden 1951–1976 skedde en 40 %-ig decimering.

VERKSAMHETENS ART

Enligt husförhörlängden utgjorde affärsinnehavarna bara 0,04 % av samtliga inom småföretagen verksamma personer 1861. Enligt statisti-

ken från 1976 utgjorde affärsinnehavarna 51 % av samtliga företagare.

Den procentuella förändringen förklaras delvis av vad några företagare berättat om sina verksamhetsområden (LUF 19770).

En f d möbelhandlare f 1898 lärde möbelsnickeri av fadern och berättar bl a:

”Far kunde göra likkistor också. Kunde med allt. Jag har varit med om att göra möblemanng åt flera bekanta när de gifte sig. Mina egna en del också. Då var det så att det skulle beställas och snickarn skulle göra’t.

Ibland gjordes sakerna efter ritningar. Ibland gjorde vi stilarna själva.

Var snickare till 30 år på fars verkstad.

Så en dag kom en fru in. Hon ville ha ett skåp. Billigt skulle det vara, sa hon. Vi räknade ut ett lågt pris för ett enkelt skåp med enkelt material. Men sen ökade hon på allt som skulle till. Blev rokokoskåp med massor av finesser. Och då blev förstas skåpet dyrare. ’Nej men’ sa hon, ’i så fall blir det för dyrt. Då kan jag ju lika gärna gå och köpa ett i affären. Och ni gör det ju ändå själva.’

Då blev jag förbaskad och skulle inte vara snickare längre.”

Öppnade i stället möbelaffär.

Även i möbelaffären kom hantverksskickligheten väl till pass. Så till exempel stoppade man om madrasser, klädde om soffor osv.

Affärsverksamheten har inte roat berättaren tillnärmelsevis så mycket som hantverket. Spelade ingen roll om det var fråga om många kopior av samma sak. Varje sak var ett konstverk. Det var alltid lika roligt att tillverka någonting och se hur fint det blev.

” I den idén jag hade fanns inte rum för att tycka nåt var svårt. Det gällde att hitta på nåt sätt. Allt kunde jag göra.”

En yngre representant för möbelbranschen, f 1917, har berättat om utvecklingen längre fram i tiden:

”Det var annorlunda inom möbelbranschen när jag började. Både verkstäder och affärer hörde till branschen som sådan. Man fick lära sej klä möbler, putsa ytor o d. Själv var jag inte så intresserad av just det där med tillverkningen. Men man köpte stommar och klädde själv. Man bonade själv möblerna på 30-talet fram till 50-talet.

På 30-talet började det skapas möjligheter för vanliga människor att köpa möbler. -35 till -40 ökade efterfrågan. Nu kom det att läggas mer vikt vid försäljning än på hantverksprodukterna. Tillverkningsplatserna minskade och försäljningsställena ökade.

Från 1935 har det varit en oavbruten stegring på försäljning av möbler.”

Efter andra världskriget kom en mängd nya möbeltyper till Sverige, framför allt från Danmark.

”Då märktes det en skillnad mellan dem som höll fast vid det gamla, som drev rörelsen på det invanda sättet med verkstad. De tyckte inte att det var fint att vara möbelhandlare. De behövde inte nya idéer.

Men det nya krävde nya idéer. Marknadsföring osv.

Jag har alltid varit intresserad av marknadsföring. Rationellt med det i ideellt avseende. Tro på det att man når resultat genom att påverka människorna. Jag hade inte det hantverksmässiga som bakgrund på samma sätt som exempelvis NN. För mej var detta att putsa, spika osv nödvändiga attribut för min målsättning i början men det var inte det som var det väsentliga.

Idag specialiserar man sej också mer. -----

Idag krävs en perfekt bokföring, man måste vara halvt jurist. På försäljningssidan kan man det men för övrigt kan man inget om själva produkten.

Hela den tiden före var som en annan värld att leva i. Man arbetade tillsammans och man var tillsammans även på fritiden. Det var inte så stor skillnad på fritid och arbetstid. Man arbetade tillsammans på företaget. Och om man höll på till 9 på kvällen så kunde man komma överens om att gå någonstans tillsammans och koppla av efteråt.

Kontorssidan och försäljningssidan är så olika idag. Det är inte samma gemenskap.

Marknadsföringen ändrades kolossalt på 60-70-talen. Man måste annonsera mer för att hänga med. Det betyder stora kostnader på rek-lamsidan. Det där är inte mindre intressant för mej personligen. Förändrigheten gör branschen intressant på andra sätt. Man måste resa mycket t ex. Köpa från hela världen.”

I båda fallen rör det sig om en tilltagande grad av specialisering. Först verkstaden, där man tillverkar produkten efter den enskilde kundens önskemål — allt kan man göra. I nästa steg är tillverkningen helt skild från försäljningsstället men affären fungerar ännu som ett gemensamt verksamhetsområde för de där verksamma. Man putsar och säljer. Till sist spaltas även verksamheten inom affärens ram upp i en kontorssida och en försäljningssida.

NN, f 1895, har haft charkuteriaffär och är son till en slaktare. Han berättar bl a:

”Far och de andra körde ut på landsbygden och köpte djur. Varje slaktare hade en slakteport, dvs en länga med rännesten mitt i och en talja eller hiss i taket.

Det fanns vid den här tiden en 15–20 st slaktare i Kullabygden som handlade djur hos bönderna och tog hem till slaktporten och slaktade.

I början på 1900-talet körde vi ut till badorterna, mest Mölle. Där kunde vi stå en 10–15 slaktare i rad. På slaktbockar framför oss låg köttet. Resten i kärran.

1908–10 kom jag med.

Far skaffade affär ganska tidigt. Hade diverseaffär först strax de kom hit far och mor. Byggede till med charkuteriaffär.

Slaktarna gjorde först inte korv och sånt. Det gjorde folk själva. Sen blev det mer ordnade förhållanden.

Mor skötte butiken och charkuteriet med hjälp av biträde. Kvinnlig arbetskraft. Gjorde korv och sånt.

Far köpte djur, slaktade och körde ut.

Min fru började i affären när vi flyttade hit. Tog över mors sysslor helt och hållet.

Min huvudsakliga uppgift var att köpa hem djuren, slakta och torgföra.

Sen började så nätt jordbrukarnas andelsslakterier i Ängelholm, Åstorp och Eslöv. I stället för att sälja sina djur till slaktare som reste runt och köpte så sålde de till andelsslakterierna. Allt efter att bönderna sålde till sina andelsslakterier blev det svårare för slaktarna att få köpa. Man måste börja köpa köttet från slakterierna.”

Skärpt hälsovårdslagstiftning gjorde att torgförsäljningen upphörde och att all försäljning av köttvaror flyttades in i affärslokalen.

I en av livsmedelsaffärerna har man i dagarna lagt om köttdisken från manuell service till kyldisk med färdigpaketerat. Affärsinnehavaren, f 1916, är inte glad åt förändringen:

”I 10 år har vi här hållit på med manuellt på köttsidan, men nu är svårigheterna för stora att skaffa nytt folk, människor som är serviceinriktade.

I 50 år har jag sysslat med detta (styckning och manuell service).

Detta (kyldisken med det färdigpaketerade) var som att ta bort en bit av mej själv. Men det går inte att streta emot utvecklingen.”

Ännu styckar man och paketerar själva i denna affär. Men enligt broschyren ”Köttavdelningens lönsamhet”, som affärsinnehavaren lämnade med för att visa den troliga framtidsutvecklingen, är det lönsammare för affärerna att köpa färdigstyckat och slippa utgiften för styckningskunig personal.

Exemplen speglar även här en ökande specialisering. Samtidigt tillfredsställs också allt strängare krav på hygien. Och hygien brukar vi betrakta som en av civilisationens välsignelser.

Sammanfattning:

Under 1800-talet skötte flertalet småföretagare både produktion och försäljning av sina varor. Under 1900-talet blev en uppsplätning i produktion och försäljning på olika företag allt vanligare. Inom vardera av dessa företagsformer skedde en ökad specialisering. Blomsterbranschen är ett tydligt exempel på denna specialisering på produktionssidan:

I seklets början odlade trädgårdsmästaren hela det sortiment av blommor som sedan såldes i hans butik. Idag odlar varje trädgårdsmästare sin specialitet som han levererar till grossist.

Det finns småföretagare som tillverkar och säljer egna produkter idag också. Bagare och krusmakare exempelvis.

Andra småproducenter har övergått till att laga och ändra fabriks-tillverkade produkter. Den skräddare och den skomakare som fortfarande är verksamma inom området hör hit.

Nya företagstyper har etablerats enbart för service av fabriksstillverkade produkter. Hit hör bilverkstäderna exempelvis.

Avsikten med avsnittet är inte att ge en uttömmande redogörelse för hur verksamheten inom småföretagarnas värld förändrats. Däremot har jag velat åskådliggöra hur förändringen inte enbart gäller en

kvantitativ förändring i antalet företagsenheter utan i lika hög grad en förändring inom verksamheten som sådan.

HANTVERKET

VAD ÄR HANTVERK OCH VAD ÄR EN HANTVERKARE?

Inför sitt 50-årsjubileum hade Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation satsat pengar på forskning kring hantverket. I samband därmed gavs ett bokverk ut med artiklar om hantverk ur olika aspekter. Avsikten med verket var, enligt förordet, att utgöra ett "enhetligt uppslagsverk rörande vårt lands hantverk".

Bokverket består av tre delar. Del 1 och 2 kom ut 1956 med titeln Sveriges hantverk (SH). Del 1 behandlar tiden före industrialismens genombrott och del 2 hantverk i modern tid. Del 3 kom 1955 och är en specialstudie, Hantverkarna i brytningstid 1820–1870.

Definitionerna av hantverk ur del 2 och 3 bör vara användbara här.

Del 2:

Hantverkets betydelse i den moderna svenska produktionen:

Tidigare definitioner gäller inte längre. (s 487)

Gränserna mellan industri och hantverk är flytande. Hantverkaren använder industritillverkat halvfabrikat och inom industrin krävs hantverk. (s 487)

All "manuell behandling" inom industrin är hantverk men man skiljer på "rent" hantverk och andra typer. Som exempel på "rena" hantverk nämns bl a plåstslagarna inom varvsindustrin. "Rent" hantverk är det däremot inte fråga om när unga flickor vid Ifö-verken i Bromölla placerar in den lilla fina metalltråden i säkerhetsproppar även om detta arbete kräver stor manuell skicklighet. (s 513)

Antalet anställda inom ett företag kan inte användas för gränsdragning mellan industri och hantverk. Är det aldrig så många personer anställda inom ett företag men verksamheten bedrivs rent hantverksmässigt så är det hantverk. (s 513)

Att distinkt ange vilka yrken, som skall räknas som hantverksyrken eller ej, går inte. (s 489)

Sveriges småindustri:

Gränsen mellan småindustri och hantverk är numera svår att dra. Man kan varken gå efter antalet anställda arbetare eller efter den större eller mindre användningen av maskiner. (s 535)

Det väsentliga är, att hantverkaren i övervägande grad, med eller utan maskiner, tillverkar eller reparerar sina produkter individuellt,

medan man inom småindustrin rör sig med standardiserade serier och mekaniska arbetsmoment, där arbetaren visserligen sköter maskiner men ofta icke under en enda arbetsoperation varierar tillverkningssättet eller resultatet. (s 536)

Hantverkaren som företagare:

Yrkesstolthet och skaparglädje utmärker hantverkaren.

Det är skaparglädjen, att se en produkt växa fram genom egna händers verk, som lockar till hantverksbanan.

Hantverkaren vill stå på egna ben. Därför har hantverkare etablerat sig som självständiga företagare och mästare.

Varje arbetare bör kunna bli företagare. (s 547)

Men som självständig företagare räcker det inte med att vara skapare. Man måste kunna göra kostnadsberäkningar o d också. (s 548)

Därför finns mästarbrevskurserna. (s 549) Mästarbrev kan man få idag om man klarar yrkesprovet, har egen rörelse eller är arbetsledare vid ett företag, är yrkeslärare. (s 560) Inom ett 90-tal yrken kan man få mästarbrev. (s 560)

Självständighet och självansvar är grundläggande värden för hantverksföretagaren. Men han vill bara konkurrera med jämlikar, inte med okunnigt folk. De som inte har den rätta utbildningsgången saknar yrkeskompetens och yrkesstolthet. (s 561)

Hantverkarna och den moderna arbetarrörelsen:

Hantverkare är den yrkesman, som kan utföra alla till yrket hörande arbetsuppgifter. Det är alltså en allroundutbildad yrkesman eller -kvinna, inte en tempoarbetare. Utbildningstiden är, som en följd härav, relativt lång — tre till fem år och i vissa fall ännu längre. (s 571)

Inom hantverksföretag finns det liksom inom ett industriföretag en arbetarsida och en arbetsgivarsida. Men motsättningen är inte så stor inom ett hantverksföretag beroende på bl a att man har en yrkesgemenskap, yrkespatriotism, man talar samma språk och att gesällen kan bli mästare. (s 577-578)

Hantverkets organisationer:

Hantverksyrkena är inte intellektuella yrken eller manschettyrken utan praktiska yrken. (s 621)

Inom hantverksorganisationens ram kämpar hantverkarna för bl a individuell yrkesskicklighet, personlig företagsamhet och personlig initiativkraft, för ett fritt näringsliv i god kontakt med staten, lärlingsutbildning för god kvalitet och för lagstadgade kompetensvillkor. (s 628)

För hantverkaren är yrket ett kall. (s 638)

Rättvisa åt hantverkets folk:

Näringspolitik är viktig för hantverkare och går ut på att slå vakt om enskild företagsamhet. (s 643)

För hantverksyrkena krävs praktisk utbildning och denna praktiska utbildning bör få samma status som teoretisk utbildning. (s 644)

Hantverkets rekryteringsproblem:

Vi behöver hantverkare i produktionen, som reparatörer och för tjänster av olika slag. Allt detta är arbetsuppgifter, som kräver mångsidig utbildning och förmåga till självständiga arbetsinsatser. Hantverket är därför i högre grad än någon annan näringsgren beroende av yrkesskicklig arbetskraft. Det är den kvalificerade mänskliga arbetskraften – yrkesmännen – som bär upp hantverket. (s 654)

Hantverket ger arbetsglädje, trygghet och självständighet. (s 672)

Del 3:

Hantverkarna i brytningstid 1820–1870:

För att definiera hantverk ser författaren det som viktigt att kunna skilja på vad som är industri och vad som är hantverk.

Hantverk är därvid sådan rörelse som innefattar en komplett, på yrkesskicklighet grundad arbetsprocess, medan industri innebär massproduktion av särskilda varuslag eller varugrupper. (s 10)

— — — relativt individuella varor jämte tjänster utmärker hantverket. (s 10)

— — — i många viktiga fall är tekniken jämte företagsformatet avgörande för gränsen mellan industri och hantverk. Men — — — Å andra sidan är i regel mekanisering av delar eller sidor av en framställningsprocess fullt förenlig med begreppet hantverk. (s 10)

Som hantverkare bör anses den, på vars huvudsakliga rörelse eller anställning begreppet hantverk passar in. (s 11)

Sammanfattning:

De flesta artikelförfattarna har gjort seriösa försök att få fram en hållbar definition av hantverk och hantverkare. Ingen anser sig ha lyckats.

I första hand har strävandena gått ut på att skilja hantverk från industri. Därvid har man funnit att industri och hantverk är så sammanvävda med varandra, så beroende av varandra att en klar gränsdragning inte kan göras.

De listor på hantverksyrken som i olika sammanhang presenteras i bokverket ger visserligen upplysning om yrken klassificerade som hantverk men de disparata yrkesbeteckningarna ger ingen ledning för en definition av hantverk som sådant.

Trots all tveksamhet är det tydligt att hantverk, enl Sveriges Hantverk, skall ses som ett praktiskt yrke där individuellt agerande och personlig skaparglädje kan utvecklas.

Hantverk utförs av hantverkare som behärskar allt inom yrket och har en lång, i första hand praktisk utbildning bakom sig.

Hantverkaren vill oftast och kan bli egen företagare.

"Hantverkets största värde", skriver ordföranden i Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation i förordet till ovannämnda bokverk, är "dess formande av självständiga individer i en tid av standardisering jämväl på det mänskliga planet.

VI OCH DE ANDRA I FABRIKS- OCH HANTVERKSFÖRENINGEN

Genom kungl förordningen 22.11.1846 upphävdes skråväsendet. Samtidigt beordrades städernas handelsmän, fabriks- och hantverksidkare att bilda och ansluta sig till föreningar, underställda magistraten. Föreningen kunde vara gemensam för alla tre kategorierna men oftast valde man att bilda en förening för fabriks- och hantverksidkarna tillsammans och en separat förening för handlarna. Det är tydligt att fabriksidkare och hantverkare ansåg sig ha gemensamma intressen.

De här fabriks- och hantverksföreningarna kan ses som föregångare till vad vi idag i dagligt tal kallar hantverksföreningarna. I själva verket fanns redan tidigare vid sidan om skråämbetena allmänna hantverkssammanslutningar, s k hantverkssocieteter (SH 1956 d 2 s 584-590).

Det viktiga är emellertid sammankopplingen hantverk—fabriksrörelse, som alltså kan spåras tillbaka till åtminstone 1846. Innebär det att hantverkarna gjort avkall på sin identitet som hantverkare?

I Höganäs med omnejd fanns 1884 Kullens Hantverksförening. Dess fana med årtal, föreningsnamn och mottot "Arbetet adlar mannen" finns på Höganäs museum. Av medlemmar i den föreningen bildades 1891 Kullens Hantverksmästareförening, vilken upphörde 1908 i och med att Höganäs Fabriks- och Handtverksförening kom till. Föreningen heter likadant idag bortsett från en modernisering av stavningen till Hantverksförening. Redan från starten anslöt sig föreningen till Sveriges Hantverksorganisation (Jubileumsutställningen 1951).

Såväl den centrala organisationen som de lokala föreningarna betraktar sig som intresseorganisationer och menar med det att avtalsförhandlingar och andra ärenden rörande konfrontationen arbetsgivare—arbetare står utanför föreningarnas verksamhetsområde.

Till förhållandet huvudorganisation—lokal organisation skall jag återkomma längre fram. Här gäller det i stället förhållandet hantverk—

fabriksföretag.

Alla hantverkare och fabriksiddkare var och är inte med i föreningen. Men många. Medlemsantal och den yrkesmässiga fördelningen kan i det här sammanhanget vara av intresse.

22.2.1908:²²

Samtliga medlemmar	34	Därav
Mästare	11	32 %
Hantverkare utan mästartitel ²³	9	26 %
Fabrikörer, disponenter	7	21 %
Affärsinnehavare	4	12 %
Övriga yrken ²⁴	3	9 %

Matrikel 1955:

Samtliga medlemmar	172	Därav
Mästare ²⁵	84	49 %
Hantverkare utan mästartitel ²⁶	33	19 %
Fabrikör, direktör, disponent	12	7 %
Ingenjörer	8	5 %
Affärsinnehavare	15	9 %
Övriga yrken ²⁷	20	12 %

Matrikel 1978:

Samtliga medlemmar	170	Därav
Mästare	39	23 %
Hantverkare utan mästartitel ²⁸	42	25 %
Fabrikörer, direktörer, disponenter, förlagschef	23	14 %
Ingenjörer	23	14 %
Affärsinnehavare	14	8 %
Övriga yrken ²⁹	29	17 %

Även om andelen hantverkare sjunkit något 1978 utgör de ändå fortfarande nästan hälften av föreningsmedlemmarna.

Helt friktionsfritt gick kanske inte samarbetet. Hantverkarna, åtminstone mästarna, behövde få rå sig själva. Prata ut om sitt. Så bildades 1929 Hantverksklubben. § 1 i dess stadgar löd:

”Hantverksklubben, som är en direkt del eller avläggare av Höganäs Fabriks- och Hantverksförening och som blott får bestå av hantverksmästare och sådana yrkesmän, som hava direkt samhörighet med hantverket, vilka alla måste vara medlemmar av Höganäs Fab-

riks- och Hantverksförening har till ändamål: att på ett mera intimt sätt sammanbinda hantverksmästarna och diskutera deras angelägenheter mera sakligt och allsidigt än den större föreningen; väcka intresse för hantverket, taga initiativ och framlägga spörsmål till kårens nytta och yrkenas förkovran.”

Klubben var mycket aktiv i början och framförde flera förslag till moderföreningen men hantverksmästarnas behov av en egen liten vrå i tillvaron minskade tydligt. 1949 las klubben ned ”på grund av ringa intresse” (17.2.49).

Vad har då Höganäs Fabriks- och Hantverksförening ägnat intresse åt under de här åren?

Utan tvekan har den viktigaste frågan hela tiden varit lärlingsutbildningen.

Redan i stadgarna 1908 finns lärlingen med. Kan efter godkänt prov få föreningens gesällbrev.

1909 inrättas lärlingsnämnd. Den ansågs utgöra en garanti för ”bevarande af deras inflytande å lärlingsutbildningen” (23.10.09).

Vid föreningsbildningen sköttes hantverksutbildningen av mästare. Men det fanns också en yrkesskola för teoretisk utbildning, Höganäs Tekniska Yrkesskola, startad 1907. Skolan finansierades huvudsakligen på privat väg även om berörda kommuner också bidrog. De stora bidragsgivarna var Höganäsbolaget 100 kr, och Höganäs Hantverksmästarförening, 30 kr, ett åtagande som övergick till Fabriks- och Hantverksföreningen, sedan den bildats.

1918 övertog Höganäs Bruksförsamling verksamheten som las ner 1924 och övergick i den nybildade Höganäs Kommuns Lärlings- och Yrkesskola.³⁰

I vilken regi skolan än verkade delade Fabriks- och Hantverksföreningen ut premier till duktiga elever, under förutsättning att de var lärlingar hos föreningsanslutna mästare.

Den utökade obligatoriska skolgången väckte bekymmer. Oron gällde ungdomens eventuella håg för teoretiska studier i fortsättningen. Skulle praktisk yrkesutbildning bli mindre lockande nu? (21.2.52).

1955 såg man ljusare på saken. I nya undervisningsplanen för 8-de klass ingick 12 timmars praktik hos mästare och föreningsmedlemmarna ställde sig positiva (22.9.55).

Man har beklagat de krympande lärlingskullarna. Alltmer har yrkesundervisningen tagits över av kommunala och statliga skolor. Nu även på gymnasienivå. Men fortfarande är det Fabriks- och Hantverksföreningen som har hand om gesällutnämningarna.

Tidvis har också mästarutnämningarna varit en viktig fråga. Speciellt

i samband med den s k kompetensfrågan, till vilken jag återkommer längre fram.

Från Sveriges Hantverksorganisation har man tagit över valspråket: ”Till yrkenas förkovran”. Innebörden i orden framgår av den instruktion man idag använder i Höganäs för ceremonin vid gesällutnämningar. Till gesällen bör bl a följande framföras:

”Mången har uttalat, att yrkenas förkovran bör vara hantverkarens lösenord. Nya krafter är ett livsvillkor för att denna förkovran skall kunna ske.

Yrkesskickligheten måste med andra ord övergå till nya generationer — nya erfarenheter måste fogas till dem som gått i arv.

Vi önska Dig välkommen uti gesällernas led. Din utnämning är ej blott ett intyg på Din yrkesskicklighet, utan därtill ett bevis för, att Du allt framgent skall hedra hantverket i all Din gärning och vandel.

För den som vill framåt finns det många möjligheter att ytterligare utöka sitt vetande och kunnande inom yrket, men det fordras både flit och omtanke.

Den skötsamme, den kunnigaste och skickligaste och den för sitt yrke mest intresserade får det största förtroendet — de bästa förutsättningarna, att en dag starta och med framgång driva egen rörelse och därmed lära upp nya generationer till dugliga yrkesutövare.

Dagens utnämning är förvisso blott en mycket liten etapp av Din väg mot vandringsmålet — som först kommer efter ett ansvarsfullt och hedersamt livskall.

Var och en som lär något har ett ansvar. Vad föregående generationer under tidsåldrarnas utveckling och framgång erfarit, lärt och sport, har de givit sin tids ungdom i arv. Vad vi lära och erfara är icke helt vår ägodel.

Den gamle mästaren under skråtiden och hans efterföljare, släktled efter släktled, vilka under tråget arbete med skaparglädje berikat våra yrken, är en bakgrund till vad yrkena är idag. Deras handlingar inge respekt och kräva ansvar.

Nyblivne gesäll, ——— tag generationernas arv — hedra Dina föregångare genom att utveckla arvet — för det vidare.”³¹

Lärlingen skulle alltså svara för kontinuiteten i hantverkets historia. Lärlingen skulle föra arvet vidare och vad det arvet bestod av finns det många belägg för i hantverksföreningens arkiv.

Vid högtidliga tillfällen har man unisont sjungit hantverkssången, författad av Paul Lund till hantverkarnas sommaring på Skansen 1941.

Sången har många verser men även om man hoppar över några stycken är det ingen tvekan om att det är hantverkarens lov man sjungit tillsammans:

”Till längesen framfarna dagar
gå hantverkets anor igen
i stäv och i stadgar och lagar,
så spåra vi yrkenas män.
Vid städ och vid bänk och på gille,
där talades stadiga ord
av skråmän, som kunde och ville
betjäna sin fädernejord.

De vandrade vida och troget
med ränsel och stav på sin färd,
ty sällan blir vetandet moget
att fullgott berika en värld.
Än fanns det så mycket att lära,
och vägen låg banad och fri,
högt satte de arbetets ära,
och mästare ville de bli.

Så formades hantverkets drapa,
de valkiga händernas dikt
om glädjen att självständigt skapa
och hedern att göra sin plikt,
om äran att stå och ej vika,
när motgången söker sin man,
att hålla sitt ord och ej svika,
men hjälpa och stödja varann.

Så lova vi, gamla och unga,
att följa i fädernas spår,
fast kampen har hårdnat, vi sjunga
vår tro på en hantverkets vår.
Och komma de stormiga tider,
välan, vi ta ödet i hand,
vi stå på vår post och förbli där
i trohet mot yrke och land.”

I prologer och andra högtidstal är det hantverkaren som hedras. Vi kan bara ta ett par exempel. Till föreningens 20-årsjubileum 22.2.1928 hade

skorstensfejarmästare Berg författat en prolog, som belönades med kraftiga applåder vid uppläsningen. Jag saxar:

”Du stolt skall ditt yrke prisa
så kärt som ditt fosterland!
Var icke rädd för att visa
en hård och valkig hand.
Och skulle du någon finna
som ringaktar dig och ditt stånd,
så skall du dock alltid besinna
att det sker i brist på förstånd.

Håll huvudet högt, kamrater!
Försvara alltid vår sak.
Det pryder om du tar dig later
och om du är stursk och kavat.
Tål aldrig skymf eller tadel!
Men prisa var kunnig man.
Din yrkeskunskap är din adel,
att klandra den — det är skam.

Vår strävan skall bli att vinna
tillbaka den aktning vi ägt.
Må tvivlaren se och finna
vår samtid för lätt oss vägt.
När enigt vi sluta oss samman
då skall vi nå fram till vårt mål,
Vår tro skall lysa som flamman
och värma som vårdkasens bål.”

Vid 50-årsjubileet (19.4.41) föredrog skorstensfejarmästare Berg ännu en gång en prolog, även denna belönad med kraftiga applåder. Han yttrade bl a:

”Var tanke, var gärning som strävar
för annat än själviskt ”jag”
det sinnet som aldrig bävar
om det ej blir var man till behag,
men som manligt och ärligt strider
för det som är sant och rätt
det varslar om ljusare tider
för en friboren högsinnad ätt.

Rätt skall hantverkets uppgift bedömas,
givas det värde, som tillkommer det.
Ej skall den rena sanning förglömmas
att mäster är doktor i sin fakultet.
Hell, varje lärling, som söker att bliva
erkänd som upplyst och kunnig gesäll.
Yrket en säker bärgning skall giva.
Lycka och trevnad i eget tjäll.

Kärlek till yrket skall allting förklara,
giva oss tro på vår livsuppgift.
Hantverkets gärning är och skall alltid vara
värd att kallas samhällsbedrift.”

Exemplen kunde mångfaldigas. Vi skall bara ta ett till. Redaktör Per Wange från Stockholm höll 1958 ett synnerligen uppskattat föredrag som han slutar med orden:

”Mitt i serietillverkandets hektiska tidevarv kan mänskligheten icke komma ifrån behovet av det verk som kommer från en enda hand, mästarens hand.

Sällan skall den lagen upphävas, att det bästa som gjordes var det som gjordes av den ensamma erfarna mästarhanden. De som står på den lilla verkstaden och kan sitt jobb, de hör samhällets sjudande liv till. Arbetets adelskap har skänkt ett blåblodigt adelskap åt arbetets folk.”

Citat ur föredragen förekommer endast sparsamt i protokollen, varför det är tydligt att de här orden väckte speciell uppskattning. (23.10.58)

Utan tvekan är hantverkaren centralgestalten i Fabriks- och Hantverksföreningen. Men hur ser man på omvärlden, på de andra?

I sista versen av hantverkssången heter det: ”fast kampen har hårdnat, vi sjunga vår tro på en hantverkets vår.”

Mot vilka eller mot vad är det man kämpar?

I Sveriges Hantverk har urmakarmästare Stefan Andersson skrivit en artikel kallad Hantverkets Organisationer. ”Den fråga som framför allt hade förmåga att sätta hantverkarnas sinnen i brand.” säger han där, ”var den s k kompetensfrågan.” (SH d 2 s 597) Kompetensfrågan bör alltså vara ett lämpligt studieobjekt i det här sammanhanget.

Frågan gällde hantverkarnas försök att få återinfört lagstadgade kompetenskrav för utövande av hantverksyrke.

Ända sedan 1864, det år då näringsfriheten infördes, har kompetensfrågan stått på hantverksmötenas dagordning, påstår Stefan Andersson.

1913 aktualiserades frågan då ett lagstadgat kompetensstvång vid etablering inom hantverksyrke infördes i Norge. Från hantverksorganisationernas sida gjordes upprepade framställningar till myndigheterna för att få en motsvarande lag införd i Sverige.

För de statliga myndigheternas del var ärendet avslutat 1925 i och med att kommerskollegium beslutat att lagstadgat kompetensstvång inte skall införas i Sverige men att det står hantverket fritt att i egen regi införa mästardiplomer.

I många år framöver återkommer emellertid hantverksorganisationerna med förnyade kompetenskrav (SH d 2 597-600).

I Höganäsföreningen tas frågan upp i olika sammanhang.

1929 avger föreningen en resolution i ärendet. Bl a vill man ha framfört.

”Att, såsom nu är fallet vem som helst kan få driva ett yrke, oavsett om han är fackman eller icke, måste anses som ett fördärv för de yrkesutbildade företagarna. Just detta är en av de mest bidragande orsakerna till den illojala konkurrens och yrkenas förfall som spärats under senare tid.” (22.3.29)

1930 instämmer man i förslag till resolution, utarbetat av Skånes Hantverksdistrikt, där man bl a påpekar:

”Vad som av oss och våra föregångare vördsamt framburits inför kommerskollegium och handelsdepartementet och i underdånighet inför Konungen har totalt negligerats. Vi kunna icke fatta, varav det kommer sig, att man tagit så ofantligt mycket större hänsyn till vad som av stora företag och ekonomiska miljonsammanslutningar anförts framför de små företagens på verkliga sakskäl grundade anföranden och detta oaktat att det icke är dessa det här närmast är fråga om utan de små företagen. Något dyligt kan icke vara förenligt med god svenskmannased. Vi våga därför ännu hoppas och tro, att det dock skall finnas så pass mycket förståelse för småföretagarens (hantverket och detaljhandeln) synpunkter beträffande legaliserade kompetensfordringar för rätten att utöva självständig rörelse, att dessa slutligen av både ämbetsverk och departement och icke minst av regering och riksdag skola vinna beaktande.” (11.10.30)

I början av 40-talet är centralorganisationen klar att gå ut med propaganda för organisationens egna mästarbrev. I Höganäs ställer man sig li-

te tveksam till vad de egentligen kan bli till för nytta (16.1.41).

I fortsättningen preciseras kraven för erhållande av mästarbrev. Någon större efterfrågan på mästarbrev har det aldrig blivit.

Hela den här kompetensfrågan måste ses som ett försök från hantverkarnas sida att få tillbaka en del av privilegierna från skråtiden. Vem som helst skulle inte kunna få konkurrera. Det var en kamp för en hantverkets vår, som det står i hantverksvisan.

Att konkurrensen med de okvalificerade kunde bli besvärande framgår bl a av vad en frisörmästare i Höganäs berättat om sina erfarenheter. 1915 öppnade han frisersalong på Övre:

”Det är ju en arbetarplats. Folk hade dåligt betalt och så blev det så mycket hemklippare. Bönhasar kallade vi dom som konkurrerade. Efterhand blev folk mer moderna. Och i synnerhet på senare år med det långa håret, då skulle det till lite yrkeskunskap.” (LUF 19770)

Med tanke på de ständiga återblickarna på hantverkets ärorika förflutna i prologer och högtidstal kan man tycka att myndigheterna borde ses som motståndare. De har berövat hantverkarna deras skråprivilegier. Nu vägrar de stöd för ett återupprättningskrav.

Att man verkligen ser det som viktigt att tampas med myndigheterna visar bl a en episod som inträffade 1952.

Den centrala hantverksorganisationen (SHSO) ser sig hotad av en ny organisation, Svenska Företagares Riksförbund. I en rundskrivelse till lokalföreningarna påpekar man hur denna nya organisation är helt meningslös eftersom SHSO och näringslivets andra stora riksorganisationer redan uppträder ”på samlad front bl a gentemot myndigheterna”.

När rundskrivelsen tas upp i höganäsföreningen instämmer föreningens ordförande i bedömningen. Han har redan avböjt medlemsskap i den nya organisationen med motiveringen att SHSO tillvaratar medlemmarnas intressen gentemot statsmakter och myndigheter (20.11.52).

Men oviljan mot myndigheternas åtgärder betyder inte att man är motståndare till myndigheterna som sådana. Det är bara med myndigheternas hjälp man skulle kunna få lagstadgad ensamrätt till att starta egna företag och när den lagstadgade ensamrätten inte kan uppnås då mister också mästarbreven sitt egentliga värde. Det är genom myndigheternas försorg som yrkesutbildningen skall kunna realiseras osv. Det är viktigt att få in en fot bland myndigheterna.

1951 höll därför konsulenten Öfström föredrag i Höganäs över ämnet Kontakten med samhället och påpekade särskilt vikten av att hantverkarna ser till att bli representerade i både statliga och kommunala organ med beslutanderätt (22.11.51).

I en rundskrivelse till lokalföreningarna året därpå påminner centralorganisationen om höstens riksdagsmannaval och framhåller hur dåligt representerad den här näringsgruppen är. "Var och en i sin stad och sitt parti bör medverka till att företagare kommer med på vallistorna" (21.2.52).

Beträffande den lokala föreningen framträder beroendeförhållandet mycket tydligt.

1909 har i Höganäs väckts förslag om att införa municipalfullmäktige. I samband därmed beslöt föreningen att uppdra åt styrelsen att verka för att industri och hantverk blev representerade med ett tillräckligt antal föreningsmedlemmar (6.2.09).

Representanter för de kommunala myndigheterna bjuds ofta in till föreningsammansamlingar för att redogöra för de kommunala förhållandena och för att efter "en charmant supé" diskutera utbyggnadsplaner m m med föreningsmedlemmarna. För medlemmarna är det viktigt att hålla sig à jour med vad som händer och sker i samhället. I festliga sammanhang som jubileumsmiddagar o d är alltid representanter för myndigheterna inbjudna. Representanternas politiska tillhörighet betyder ingenting. Det är rangställningen som myndighetsperson som är av intresse.

För hantverkare och andra småföretagare är naturligtvis de lokala förhållandena i allmänhet betydelsefulla. Ju mer samhället byggs ut ju mer ökar kundkretsen. Det gäller inte bara folk som behöver få sina cyklar lagade eller en rock sydd, det gäller i lika hög grad den kommunala myndigheten. Den 30.8.1919 beslöts därför att "på lämpligt sätt till vederbörande myndigheter göra uttalanden om att Kommunala arbeten såvitt möjligt utlemnas till utförande till inom Kommunen boende personer". Uttalanden i samma stil upprepas (19.3.36).

Förutom de okvalificerade finns det en konkurrent som man kanske trots allt fruktar ännu mer och det är storindustrin. De standardiserade industriprodukterna hotar att slå ut de dyrare men kvalitativt bättre hantverksprodukterna.

I stadgarna står som ändamål för hantverksföreningen bl a att den skall medverka till yrkes- och konstkicklighetens höjande. "Älska ditt yrke", har en föreningsmedlem satt som rubrik för sitt föredrag, det är bra för både individ och samhälle.

Men man måste ju också kunna försörja sig och storindustrin "störmar" fram. 31.8.34 har Höganäs Tidning inne en artikel där man bl a kan läsa om "storindustrialismens exempellösa frammarsch under de senaste decennierna". Den har "frammanat en överskattning av maskinen och massproduktionen på den personliga insatsens, gedigenhetens och kvalitetskravets bekostnad". Förutom "modernäringen själv" är det

hantverket och småindustrin som "storindustrialismens överdrifter" kommit att gå ut över. (Redaktören är medlem i hantverksföreningen.)

Föreningens dåvarande ordförande Olof Arnberg talar samma år om hur hantverkets yrkesutövning pressas hårt av industrins rationaliserade massprodukter och framhäver värdet av det kvalitativt mera högtstående hantverket.

Då föreningen bildades 1908 stod föreningens syftemål klart, kan man läsa i en historik över Höganäs Fabriks- och Hantverksförening, införd i Helsingborgs Dagblad 14.7.51; "skydd åt tillverkarna av kvalitetsvaror och bort med fuskare och de underhålliga fabriksvarorna!"

Lite längre fram i tiden försöker man från centralorganisationen lugna farhågorna genom diverse föredrag.

Så försäkrar exempelvis redaktör Wange från Stockholm 1958 att det "trots allt tal om automation och stordrift" finns en framtid för hantverk och småföretag eftersom kundkretsen har tröttnat på de "standardiserade" industriprodukterna.

Centralorganisationens VD är inne på samma linje året därpå. "Trots all teknik" och "trots automation och annat" kan hantverket och småindustrin hävda sin plats i produktionen.

Det är tydligt att storindustrin ses som en allvarlig fara för hantverket. Men samtidigt har hantverket hamnat i ett beroendeförhållande till storindustrin.

Allt fler hantverkare anställs inom industrin.

"Hantverket vill och kan ej konkurrera med industrien men väl gå hand i hand med denna som ett nyttigt och gott komplement" anser en målarmästare i Höganäs 1934. "Det har ofta visat sig, att industrien just från hantverkets leder skaffat sig den yrkeskunniga arbetskraft, som den städse är i behov av." (Svensson 1934)

Halvfabrikat och maskiner har blivit ett frestande alternativ till att från råvara skapa den färdiga produkten manuellt eller med hjälp av enkla verktyg.

Dessutom är industrin en bra kund. I Höganäs finns idag bara två målarmålarfirmor, har t ex en målarmästare berättat. Båda är i huvudsak sysselsatta med arbeten för HBs räkning.

Attityden till ortens verkliga storindustri, HB, är snarast respektfull. Den första hedersledamot som väljs är direktören för HB, Åke Nordenfelt (24.3.10).

Hantverksföreningen har ordnat två utställningar, 1928 och 1951.

Den första sköter föreningen själv. Man vill i första hand presentera hantverket och municipalsamhället. Bl a invigs den nyanlagda idrotts-

platsen. HB har också en monter för sina produkter men denna får inget större utrymme i referaten från utställningen.

Även den andra utställningen är hantverksföreningens idé men här tycks HB helt ha tagit över kommandot med VD som styrelsens ordförande och bolagets intendent som reklamkommitténs ordförande.

Vid upprepade tillfällen visar hantverksföreningen med stolthet inbjudna gäster ortens industrier, dvs i första hand Höganäsbolagets anläggningar men också Arnbergs korsettfabrik och Höganäs Keramik AB.

Om modern, automatiserad stenkolsbrytning höll dåvarande överingenjören Gummeson föredrag i hantverksföreningen. "Kraftiga applåder varslade också om, att auditoriet var belåtet " konstaterar protokollföraren (17.11.34).

Sammanfattning:

I Fabriks- och Hantverksföreningen står hela tiden hantverkaren i centrum. Ärlig och stolt skapar han sina personliga verk. Den unge gesällen, som lärt sitt hantverk grundligt, uppmanas att vara flitig och vetgirig för att en dag kunna bli egen företagare och då i sin tur kunna lära upp egna lärningar.

Men hantverkaren har tre farliga motståndare: de okvalificerade, myndigheterna och storindustrin.

Av dessa är det bara de okvalificerade man kan ta upp en regelrätt kamp mot. Av såväl myndigheter som storindustri är man alltför beroende.

Beträffande myndigheterna kan man åtminstone försöka komma innanför skinnet och bli en del av själva myndigheten.

Men storindustrin är oåtkomlig. Man hyser förakt för dess dåliga produkter men är full av beundran för dess storlek och effektivitet.

INTEGRATION OCH AVSPÄRRNING

De dikter och högtidstal jag tidigare citerat var avsedda för stunden med målsättningen att höja stämningen vid ett festbord eller kanske ge författaren chansen att agera inför publik. Vad än avsikten var så hade talet eller visan inte gjort succé om publiken inte förstått den agerandes budskap. De tal och prologer som bevarats i föreningsprotokollen accepterades och uppskattades därför att de gav uttryck för gemensamma värderingar inom föreningen. Tal och unisont sjungna visor är därmed inåtriktade integreringsaktioner som bidrar till att öka sammanhållningen i gruppen.

Högtidstalarna kan det interna språket, vet att använda de rätta

symbolerna. I föreningens intimsfär behövs ingen definition av hantverk. Medlemmarna vet. Språket har växt fram under spontana samtal på sammankomster och möten under årens lopp.

Språksymbolerna sammanlänkar medlemmarna kring en värdegemenskap, en vi-grupp. Men samtidigt kan de bidra till att utestänga obehöriga och kan på så sätt vara användbara i socialisationssyfte.

Som exempel kan vi ta beteckningarna lärling, gesäll och mästare. Var beteckning för sig hör självfallet in i helheten hantverk. Samtidigt skärmar beteckningarna av dessa yrkesutövare eller elever från andra yrkesutövare och elever. Beteckningen lärling är en stämpel som säger att denne elev hör hantverket till. Han skiljer sig från andra elever och praktikanter genom sin säritel. Sköter han sig kan han en dag av Fabriks- och Hantverksföreningen få motta sitt utlärlingsbevis och bli en gesäll.

Det finns också andra symboler för gemensamma värderingar än språket. Ceremonier har stort symbolvärde. Därför har också stor vikt lagts vid exempelvis gesällutnämningarna. Om hur det går till idag berättar en målarmästare:

”Avslutningen sker alltid i januari månad. Här är det på årsmötet det försiggår. Först när det börjar har man gjort lite tjugigt med mycket blommor och ljus. Lärlingen sitter med sin lärare därframme. Ofta är det en man från huvudorganisationen eller distriktsorganisationen som överlämnar lärlingsbeviset. Man försöker göra lite festivitas.” (LUF 19770)

Tidvis har man haft stora problem med nyrekrytering till olika hantverksyrken. Vid åtminstone ett tillfälle använde man sig av ceremonierna i värvningssyfte:

Eleverna i avgångsklasserna från folkskolan och realskolan med föräldrar var den 18.11.48 inbjudna till en sammankomst i hantverksföreningen. Ett 50-tal kom.

Ordföranden hälsade de inbjudna välkomna varefter man unisont sjöng hantverkssången.

Så följde parentation över avliden hantverksföreningsmedlem.

Därefter en högtidlig gesällutnämning av tapetserarlärling. Vid ceremonin utdelades lärlingsbevis, gesällbrev, SHSOs bronsmedalj och en lagerkrans.

Efter utnämningen talade ordföranden om gesäll- och mästarbrev och underströk vikten av att ungdomen lär sig ett hantverksyrke.

Till sist avtågade gästerna med var sitt exemplar av broschyren *Min framtid* (18.11.48).

Det är ett imponerande program. En välredigerad demonstration av värdighet och know how. Den unge skolpojken måste av allt detta anorlunda ha fått fullkomligt klart för sig att vem som helst släpps inte hit in men jag är inbjuden att försöka bli som de.

Hantverkshusets port talar till yttervärlden om hantverksföreningens allvarliga strävan att återge hantverket dess forna värde. (Foto H. Kristensson)

För både integration och avspärrning är egna lokaler en tillgång. I egna lokaler finns en dörr att stänga mellan invigda och utomstående.

Man började också redan vid föreningsbildningen att samla pengar till ett eget hus. När huset sen väl skulle byggas tvingades föreningen visserligen genom en synnerligen frikostig donation av donatorn att dela huset med en handelsklubb. Men huset heter Hantverkshuset. Av handelsklubbens protokoll framgår att de ofta irriterats över självsvåldiga beslut från hantverksföreningens sida när det gällde ändringar och nyskaffningar till huset. Det är tydligt att hantverksföreningen betraktat huset som sitt.

Det är ett präktigt hus med tjocka, bastanta väggar mot yttervärlden.

Fanans betydelse för integration uttrycker högtidstalaren då den gamla fanan 1960 måste bytas ut mot en ny och hedras med orden:

”Under snart 30 år har fanan i denna sal varit ett samlingens tecken för Hantverksföreningens medlemmar och en symbol för Organisationens höga syfte: yrkenas förkovran.” (20.10.60)

Som många andra föreningar har även hantverksföreningen till sammanhållningens fromma arrangemang i form av stipendiefonder för medlemmarna, kassor för nödlidande medlemmar osv.

Centrum i Fabriks- och Hantverksföreningen värld ligger tidsmässigt bakåt i tiden. Ordning och reda råder bara under skråväsendets dagar. Där är hantverket rent. Där finns den präktige mästaren med valkig näve och där hörs gesällernas glada vandringsvisor. I tal och dikter går man ständigt tillbaka till den tiden, den goda tiden.

Att sträva efter en pånyttfödelse av gången tid kan verka orealistiskt. Men Höganäs Fabriks- och Hantverksförening har förverkligat den gamla goda tiden i nutid eller åtminstone bitar av den genom att skapa ett hantverks- och bygdemuseum 1924.

Till museets 5-årsjubileum gavs en liten minnesskrift ut. Fem år är en kort tid, tycker författaren, men ”då det gäller Höganäs Museum har verkligen många värden från gångna tider räddats undan förstörelsen. Detta är ju huvuduppgiften med museet, en uppgift, vars ideella värde ej kan uppskattas högt nog.”

I början hade man inte ens lokal för samlingarna. Man fick eller köpte strödda exemplar av än det ena än det andra föremålet som kommit ur bruk. HB hyrde ut en gammal arbetarlänga till museilokal (18.1.30).

Museet sköttes av en museistyrelse, utsedd av hantverksföreningen. Ekonomin klarades i första hand av genom att museistyrelsen ordnade

festligheter av olika slag. Man fick också bidrag från hantverksföreningen och från Kullens Hembygdsförening, som just bildats vid en av festligheterna för museets finansiering (Höganäs Museum 1929).

1954 skänkte HB museibygnaden till Höganäs stad. Nu måste staderna omarbetas och man beslöt att 10 styrelseledamöter skulle utses av hantverksföreningen och 2 av Höganäs stad.

I samband med restaureringen av museibygnaden uppdrogs åt experten fil lic Carl Lekholm att ordna samlingarna (20.1.55, 17.3.55).

Utgifterna för hela denna upprustning var stora. Fördelningen på olika bidragslämnare säger en del om hur museet vid det här laget blivit något av en offentlig institution:

Höganäs stad	69 769: 83
Höganäsbolaget	7 000: —
Hantverksföreningen	12 000: —
Museet	6 650: —
	95 419: 83 (19.1.56)

Höganäs Fabriks- och Hantverksförening är fortfarande huvudman och ägare till samlingarna.

I den ursprungliga museibygnaden finns i källarvåningen samlingar med anknytning till gruvdriften. I första våningen huvudsakligen fiskeutrustning, fotoutrustning, foton från gamla Höganäs och en del keramik. På andra våningen ett gruvarbetarhem, korsetter från Arnbergs korsettfabrik, lite jordbruksprylar och nyinköpt keramik. Största utrymmet på andra våningen är avsett för konstutställningar.

Till den gamla arbetarlången har en modern, rymlig tillbyggnad gjorts. Här finns större delen av museets mycket stora keramiksamlingar. Lokalerna är i övrigt avsedda för konstutställningar.

Från att tidigare ha samlat på allt som var gammalt har man numera gått in för att koncentrera sig på keramik. Samlingen kan delas upp i tre grupper: 1. Höganäsbolagets produkter, skänkta 1928. 2. Föremål ur den vid 80 års ålder avlidne keramikern Åke Holms produktion.

3. Nyinköpt keramik av de många yngre i kullabygden verksamma keramikerna.

Man har övergått till att enbart samla en hantverksprodukt och för åtminstone grupperna 2 och 3 rör det sig enligt definitionerna tidigare om rent hantverk.

Sammanfattning:

I hantverksföreningens värld är skråväsendet centrum. Med utgångspunkt härifrån har värderingar om rätt och orätt utformats. Ordning

och reda rådde bara under skråväsendets dagar. Där var allt hantverk rent.

Ett fullvärdigt liv kan bara en mästare leva. Livet ut ägnar han sig åt individuellt skapande av produkter och i sin tjänst har han lärningar och gesäller som lär yrket för att så småningom själva bli egna företagare. Yrket är ett kall.

Hantverksvärlden måste skyddas från kaos utanför. Den får inte förflockas av dagens billiga masstillverkning av industriprodukter exempelvis. Integrationen är viktig. Innanför hantverkshusets murar vårdar man skråtidens språk och håller fast vid de gamla ceremonier och traditioner som hör samman med hantverkarens egen livscykel.

Det gäller också att sörja för återväxten. Att fånga upp de unga i hantverkarnas led, få dem att känna sig besläktade med hantverkskåren genom sin specialtitel, lärning, och samtidigt fjärma dem från icke-hantverkare.

I kampen för en hantverkets vår har museet blivit hantverksföreningens speciella skötebarn. Här kan man samlas kring minnen från den gamla goda tiden samtidigt som man slår ett slag för det rena hantverkets vår.

HANTVERKAREN I VERKLIGHETEN

Organisationerna

Alla hantverkare i Höganäs är inte med i Fabriks- och Hantverksföreningen men nästan alla är med i någon organisation som har med yrket att göra. Uppspaltningen på olika organisationer säger en hel del om hantverkarens verklighet samtidigt som det säger en del om organisationernas verklighet.

Då Höganäs Fabriks- och Hantverksförening bildades anmälde föreningen som medlem i den dåvarande centrala hantverksorganisationen SHO. Man valde ombud att delta i SHO:s årsmöten och kunde på så sätt personligen argumentera för de motioner man lämnade in (13.6.08).

1928 hade hantverksföreningen i Höganäs anordnat en utställning för att göra propaganda för hantverket och till utställningen inbjöds representanter för flera skånska hantverksföreningar till ett kamratmöte. Vid detta kamratmöte beslöts att bilda ett Skånes distriktsförbund, där för skånska hantverkare gemensamma frågor skulle kunna diskuteras (29.9.28).

Även till distriktsförbundets sammankomster valdes representanter.

Så långt var alla nöjda. Men i januari 1939 hade hantverksföreningen att behandla ett förslag från SHO om obligatorisk distriktsindelning

samt om nya rutiner för nominering till SHO:s kongresser. Man föreslog från SHO:s sida att ombuden skulle utses av distriktsstyrelserna. I Högnäs opponerade man sig bestämt mot obligatorisk distriktsindelning och skulle en sådan trots allt beslutas ville man åtminstone ha från respektive föreningar valda ombud till SHO-kongresserna (19.1.39).

I september kunde emellertid föreningens ombud på SHO-kongressen meddela att obligatoriska distriktsindelningen beslutats och att ombud till SHO:s kongresser i fortsättningen skall utses av distriktsstyrelsen (21.9.39).

Representationsskapet fungerar på samma sätt idag.

Hantverksföreningarnas centrala organisation hette ursprungligen Sveriges Hantverksorganisation (SHO) och bildades 1905. SHO var i första hand engagerad i utbildningsfrågor och främjande av kårens yrkesskicklighet (Grundström 1951 s 87).

1941 skedde efter hårt motstånd från SHO:s sida en sammanslagning med Småindustriens Centralförbund till Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation (SHSO). Påverkande faktor var att dåvarande handelsminister Domö förklarade att en sammanslagning var förutsättningen för att staten skulle lämna understöd till verksamheten (SH d 2 s 629–630).

SHSO:s huvudsakliga uppgift blev att tillvarata företagarkårens gemensamma intressen gentemot myndigheterna och ge service till medlemmarna. Fortfarande var främjande av yrkesutbildning- och yrkesskicklighet viktigt (Grundström 1951 s 87-89).

Uppgifterna var i stort sett desamma sedan organisationen på nytt bytt namn och övergått i Sveriges Hantverks- och Industriorganisation (SHIO) (Stefanson 1978 s 7-10).

Den senaste sammanslagningen ägde rum 1978. Denna gång mellan SHIO och Familjeföretagens Förening. Gemensamma namnet är SHIO-Familjeföretagen. Det är inte lätt att upptäcka hantverket i centralorganisationens nya namn.

SHIO-Familjeföretagens uppgift är att föra företagarnas talan och ge "aktuell och anpassad information" och rådgivning. Centralorganisationen bedömer nämligen företagarens situation så här:

"Vid sidan av det produktiva arbetet är det svårt för företagaren att hinna följa alla aktuella frågor och bevaka sina intressen. ———

Företagaren arbetar ofta under mycket komplicerade förhållanden. Lagar och övriga villkor för verksamheten förändras snabbt. Det är ofta inte möjligt att ha allt kunnande inom företaget." (Mer ... 1979)

SHIO-Familjeföretagens målsättning är att verka för fri enskild företag-

samhet (Sammandrag ... 1978).

Vi kan i det här sammanhanget titta lite närmare på hur medlemsavgifterna fördelar sig.

Höganäs Fabriks- och Hantverksförening:

1909	Inkomster			kr	275:—	
Budget	Utgifter	Årsavgift till SHO		"	45:—	16 %
24.10.1908						
1938	Inkomster			"	1 865:—	
Årsredovisning	Utgifter	Årsavgift till SHO	kr 835:—			
17.3.38		Årsavgift till Skåne-distriktet	"	<u>83:50</u>	" 918:50	49 %
1965	Inkomster			"	7 490:—	
Årsredovisning	Utgifter	Årsavgift till SHIO	" 4 170:—			
		Årsavgift till Skåne-distriktet	"	<u>278:—</u>	" 4 448:—	59 %

Allt större del av lokalföreningens medel går alltså till de regionala och centrala organisationernas kassor. Avlönade funktionärer utgör där en allt större utgiftspost.

SHIO-Familjeföretagen är uppbyggd av regionala (läns-) organisationer, branschorganisationer och centrala näringslivsorganisationer. Den lokala hantverksföreningen är alltså inte ansluten som medlem i centralorganisationen utan enbart medlem i regionala organisationen och därmed indirekt medlem i den centrala organisationen (Stadgar ... 1979).

Vid sidan av hantverksorganisationerna bildade flertalet hantverksyrken egna yrkesförbund. 1933 beslöts att dessa yrkesförbund skulle anslutas till SHO (SH d 2 s 615).

Yrkesförbunden fungerar som arbetsgivarföreningar. Mellan yrkesförbunden och fackförbunden äger förhandlingar rum i arbets- och lönefrågor. Att dessa förhandlingar kan bli komplicerade beskriver J.S. Nyberg så här i Sveriges Hantverk:

"Oftast blir uppgörelsen avhängig av hur förhandlingarna gått inom en närbesläktad industri, särskilt om arbetarna — vilket ofta är fallet — är organiserade i industriförbund. Sålunda får skraddarna inte gärna sitt avtal ordnat, förrän uppgörelse mellan konfektionsindustrin och beklädnadsarbetareförbundet är klart." (SH d 2 s 555-556)

Yrkesförbunden är idag anslutna till SHIO-Familjeföretagen.

Långt innan dessa yrkesförbund kommit till bildade anställda hant-

verkare egna yrkesförbund eller fackföreningar. Den första fackföreningen över huvud taget i Höganäs är Kullens murarefackförening, bildat 1894. Föreningen ändrade 1924 namnet till Höganäs murarefackförening. Ingår idag som sektion under Svenska Byggnadsarbetarförbundets avdelning 4 i Helsingborg.

Första skriftliga kollektivavtalet i Sverige kom till 1889. Avtalet gällde måleriarbetarna i Stockholm. I princip är det ingen större skillnad på detta avtal och våra dagars kollektivavtal (SH d 2 s 574-575).

Hantverkare anställda inom industrin är idag organiserade enligt industriförbundsprincipen, dvs att alla arbetare som är anställda inom en industri eller inom flera närbesläktade industrier organiseras i ett gemensamt förbund.

Med undantag för dessa industriorganiserade arbetare är anställda hantverkare organiserade inom flera olika fackförbund. 1956 räknar Arnold Palm i en artikel i Sveriges Hantverk till 23 speciella hantverksarbetarförbund (SH d 2 s 572).

Fackföreningsrörelsen i Sverige kopplas ofta samman med socialism som partipolitisk idé. Genom att hantverkare var de första som bildade fackföreningar har man ibland velat se hantverkarna som introduktörer av socialismen i Sverige (SH d 2 s 556-569).

Minnesskriften i anledning av Höganäs murarefackförenings 40-årsjubileum ger inget belägg för att ett samband måste finnas mellan socialism och fackföreningsrörelse. Vid bildandet av föreningen gick man visserligen in i Svenska Murareförbundet men då förbundsstyrelsen 1898 beslutat anslutning till den nybildade Landsorganisationen antog höganäsmurarna en skarp protest mot detta. Det påpekas också att anslutning till socialdemokratiska arbetarpartiet tidigare diskuterats men utan att något beslut fattats. Allt tyder på att det var en renodlad facklig organisation för Höganäs murare man eftersträvat, där man inom yrkesramen kunde hålla ihop för bättre villkor i löne- och arbetshänseende, men där socialism som ett samhällssystem inte ingick i bilden (Kullens ... 1934).

Sammanfattning:

I hantverkets idé som den återspeglas inom hantverksföreningens ram ingår individuell frihet som ett efterstävansvärt ideal. Det är därför naturligt om både den lokala hantverksföreningen och den lokala fackföreningen försöker hävda sin frihet gentemot de centrala organisationerna. Ingendera klarar det. Lokalföreningarna sätts in som kuggar i ett väloljat maskineri.

För hantverksföreningens del kan den centrala organisationen förklara varför. Lagar och samhällsmaskineriet i sin helhet har blivit allt-

för invecklade för den enskilde individen. Han måste hjälpas till rätta och det sköter centralorganisationens personal om genom att föra hans talan och sortera ut information, speciellt anpassad för honom, ur den samlade, allsidiga information som centralorganisationens experter har tillgång till.

Och centralorganisationen arbetar inte ensam.

Tillsammans med många andra av näringslivets allmänna intresseorganisationer och SAF kan man föra den enskilde medlemmens talan inom Näringslivets samarbetsorgan (SH d 2 s 642).

I den för hantverkssidan så viktiga utbildningsfrågan samarbetar man med LO åtminstone sedan 1936 i bl a Centrala yrkesnämnden (SH d s 621, Hur ... 1979). Stat och kommun har dessutom övertagit det mesta av ansvaret för såväl den grundläggande utbildningen (upp t o m gymnasienivå) som vidareutbildningen inom exempelvis Statens Hantverksinstitut.

I hantverkets idé ingår också en kontinuerlig utvecklingslinje lärling—gesäll—mästare, där den ökande kunskapsnivån poängteras genom ceremonier, ett slags rit de passage.

Genom grupperingarna inom respektive företagarförbund och arbetarförbund, där gränsen för medlemsskap går mellan mästare = egenföretagare och gesäll = anställd, skapas emellertid ett motsatsförhållande mellan gesäll och mästare.

Vilken sida som började är ett höna—ägg-problem. Hantverksmästareföreningen och Fabriks- och Hantverksföreningen var båda intesseföreningar för företagsägare. Fackföreningarna hade föregångare i gesällernas sällskapsföreningar.

Den lokala föreningen har mist sin frihet. Den är inkapslad i organisationernas nätverk som en av 400 andra lokala föreningar, som alla får order och information uppifrån.

Uppspaltningen i gesäll och mästare har institutionaliserats.

Den aktive hantverkaren är passiverad till konsument av organisationernas tjänster.

Den enskilde hantverkaren

Hur fungerar då hantverkare ute i yrkeslivet. Låt oss ta några exempel (LUF 19770).

A:

A är en äldre man. Till yrket är han boktryckare och har haft tryckeri tillsammans med en kamrat.

Modern var lantbrukardotter och ansåg sig komma från en smått förnäm släkt. Fadern hade varit dräng men tog vid giftermålet anställning vid Bruket på Höganäsbolaget för att få bättre förtjänst. En äldre bror till A hade redan börjat på Bruket han också då modern tog A med till ett tryckeri i närheten av hemmet, där han fick bli springpojke.

Så började A sin utbildning. 1929 köpte A och en kompanjon en gammal tryckpress. Kamraten hade anställning på annat håll och kom ner till tryckeriet om kvällarna för att sköta bokföringen. Varje dag arbetade de till 9-10 på kvällarna. Då de märkte att tryckeriet gick bra kunde kompanjonen sluta sin andra tjänst och ägna sig helt åt tryckeriet. A berättar:

”Jag skulle inte börja som bruksarbetare.

Men ekonomiskt var det lika svårt. 45 kr/veckan. Det tog jag ut sen vi började. Köpte hus i Kullagatan. Lån på tryckeriet också. 2 000 till nytt papper och annat också. Rörelsekapital 4 000. Två lån att betala och försörja familj.

Sen vet jag att när vi fick anställd personal då tog NN och jag ut samma som personalen utom till jul. Då tog vi 100 kr var för att vi skötte rörelsen. Men vi arbetade till 9 på kvällarna medan de slutade kl 5.

Det var ingen ekonomiskt god förtjänst på tryckeriet. Allt satte vi in i rörelsen. Köpte nya maskiner hela tiden. Vår vinst satte vi in i företaget. Jag har aldrig haft det så bra ekonomiskt som nu efter det vi fått pension. ———

Men man skötte sej själv. Har aldrig varit för att jobba på kommando. Jag har aldrig trivts med att kommendera nån heller. Därför trivdes jag inte på slutet i tryckeriet. ———

Jag var arbetande förman. NN skötte bokföringen. Det var jag som skötte tryckeribranschen. Men så blev det fler och fler anställda. Det blev fackförening och sånt. De tillhörde Ängelholms grafiska fackförening. De kom ideligen därifrån Ängelholm och tyckte de skulle ha mer betalt. Vi betalade enligt arbetsgivarföreningens avtal.

Det blev som auktion och jag fick sitta emellan. Jag var faktor kan man säga fast jag aldrig haft den titeln. Var ju bara delägare.

Jag kom till att vantrivas på slutet. ——— Det blev för stort. Då trivdes inte jag. Bättre när det var mindre.”

B:

B är fotograf i 50-årsåldern och har en fotoaffär.

”Jag var alltid intresserad av bilder. Man såg bilder omkring sej. Tyckte om gamla tavlor och minnen. Ville fortsätta genom att själv ta bilder. ----

Jag är självutbildad. Tränade först själv med en kamera. Så läste jag hermodskurser. Och så hade jag lite jobb med fotografering om somrarna. ----

I början var det inte direkt som yrke jag satsade på fotografering. På den tiden visste man inte riktigt. Det ansågs inte riktigt för nåt yrke. Inte för ett riktigt yrke. Men för mej var det en dröm. Men hela bakgrunden gjorde ju att det inte verkade så troligt att det kunde bli ett yrke. Jag är från ett jordbrukarhem och far var också snickare. I det sammanhanget kan jag säga att det var mycket motstånd mot det där jag gjorde. Min farbror skulle göra mej arvlös sa han.

Men jag vek mej inte för det. Jag skulle klara min existens på nåt sätt tänkte jag.

Jag fotograferade när jag gick i skolan och sen var jag även snickare tills det här blev mer. ----

Förr i tiden startade man arbetet i mörkrummet på mornarna kl 4 och kopierade bilder. Det höll vi på med till 8. Det var föregående dags skörd. De skulle vara färdiga att lämna ut kl 4. Det var så inkört det där. Men det var lugnare då. Det var en grej man gjorde. Nu är det så mycket som skall göras. Och på den tiden kunde man laga en kamera själv. Det går inte alls nu.

Ja, det var bättre förr. Det är för hårt pressat nu. ----

Vi försöker ta det lugnt här. Nu tar vi det lugnt idag säger vi. Det håller inte att hetsa här. Man förstör t ex detaljer om man hetsar här. Man förstör för folk. ----

Man är slutkörd här på något sätt. Man orkar inte ens se på arbetet.”

B lider av stressen. Men varför kan han inte ha den lugna takten längre som han trivs med?

B berättar att det började med färgfotot. Han kunde inte framkalla färgbilder då och vände sig till den organisation som erbjöd de fördelaktigaste villkoren. Det var en internationell kedja för foto, radio, gramofon och TV.

Ville man anlita organisationen skrev man in sig som medlem. Det verkade bra i början. Genom medlemskapet hade man rösträtt. Kunde vara med och bestämma.

Men sakta kom stressfaktorerna smygande in i bilden. Kedjans experter visste och kunde allt. Men medlemmarna förstod sällan riktigt vad ärendena rörde sig om.

Man hade förbundit sig att följa organisationens stadgar. Men medlemmarna har svårt att tyda deras innehåll.

” En fotograf jag känner skulle själv framkalla. Tyckte det var dålig kvalitet på det han fick gjort. Kunderna klagade och han själv klagade för kedjan men det blev ingen ändring. Så framkallade han själv men blev utesluten ur kedjan och han fick inte ut sina fordringar därifrån.

Skulle jag själv framkalla blir jag uppsagd ur kedjan. Om jag inte följt reglerna alltså, då tar dom våra innestående fordringar. Jag har 80 000 innestående.

Man kan inte sälja det man tycker är bäst heller eller det man kanske skulle fötjåna mer på. Helst skall man föra deras varor till 90 %”.

B känner sig som en fånge i kedjan. Det har blivit pressande att uppfylla de ekonomiska kraven. Rutinerna anser han sig inte ha någon som helst möjlighet att påverka.

B vill bli fri. Han ger upp sin fotohandel och har tagit upp underhandlingar med kedjan. Kan B bli fri måste han söka anställning inom något annat arbetsområde.

C:

Ingen av medlemmarna i hantverksföreningen har blivit så firad och hedrad som C. Han var föreningens ordförande i 17 år. Då han ett par år efter sin avsägelse fyllde 70 år hade man i föreningen arrangerat en högtidsafton till vilken hela familjen C var inbjuden. Man hade låtit måla porträtt i olja av C att hängas i föreningssalen. Vid högtidligheten avtäcktes porträttet. I sitt tacktal påpekade C särskilt att han som föreningens mål såg möjligheten att påverka utvecklingen till yrkenas förkovran (1.11.38).

Vad hade då denne hantverksföreningens specielle hedersman sysslat med?

C kom till Höganäs 1888 som butiksbiträde. Blev efter en tid erbjuden att överta en affärsrörelse, en skrädderi och kappaffär där man också sålde tyger, hattar, underkläder m m (Arnbergs 1968).

I Höganäs Tidning är det på 1890-talet få firmor i Höganäs som annonserar över huvud taget men framför allt är det ingen som annonserar så ofta och sätter in så stora och iögonfallande annonser som C. Det är tydligt att C är en man som är öppen för nya och slagkraftiga idéer.

1893 startade C fabrikation av korsetter. Vid tiden för 70-årskalaset var arbetsstyrkan vid fabriken ca 500 personer, huvudsakligen kvinnor

(Nordvästra Skånes Tidningar 25.10.1938).

En del av materialet tillverkades på fabriken. Så producerades exempelvis trikå till underkläder i en s k rundstickningsmaskin, installerad 1927.

Men största delen av textilierna köptes och det huvudsakliga arbetet på fabriken gällde tillskärning och sömnad av korsetter och andra underkläderplagg för kvinnor.

1971 lades fabriken ner.

En amerikansk yngling gjorde 1963 ett examensarbete om just denna fabrik. Den var då ännu ett mycket framgångsrikt företag. Hans redogörelse för det minutiöst noggranna planeringsarbetet, de ingående instruktionerna för tillskärning och sömnad gör fullkomligt klart för läsaren att här finns inte det minsta utrymme för självständigt, individuellt skapande från de sömmandes sida. Arbetena utfördes på ackord. Arbetstakten bestämmer lönen (Jacobs 1963).

Att rutinerna var ungefär desamma långt tidigare intygar en kvinna, född 1892, som arbetat på korsettfabriken några år innan hon började i charkuteribranschen 1915. Hon pressade korsetter på ackord för 35 öre dussinet.

D:

D är också en betrodd och hedrad man inom hantverksföreningen. Medlem sedan många år och numera ordförande i museistyrelsen.

D övertog en keramikfabrik efter fadern. Keramikfabriken är ett rent familjeföretag där D varit VD i många år till helt nyligen då äldste sonen tagit över VD-skapet. För närvarande är ungefär 200 personer anställda för tillverkningen i Höganäs, 85 % som arbetare. Företaget har filialföretag i flera länder och är enligt 1980 års reklambroschyr, idag Skandinavians största stengodstillverkare.

Fabriken startades 1910 av två drejarkamrater på Höganäsbolagets keramiska avdelning. Den ene av dem var Ds far. De båda kompanjonerna började med två tomma händer i mycket liten skala. Men genom sin anställning på Höganäsbolaget hade båda en gedigen yrkeskunskap och kunde prova olika tekniker för att finna en vara som gick att sälja och de lyckades.

Produktionen var tidigare i hög grad baserad på hantverk. I Höganäs finns gott om små keramikverkstäder, där man säljer konsthantverk. Så gott som alla dessa konsthantverkare är keramiker som fått sin yrkesutbildning som arbetare på denna keramikfabrik.

Med undantag för de keramiker som startade eget var det en mycket stabil grupp arbetare som skötte denna hantverksmässiga keramik tillverkning på fabriken. Förflyttningar till andra arbetsplatser förekom

sällan.

För ungefär 20 år sedan rationaliserades emellertid driften och produktionen drivs nu maskinellt.

Med maskindriften blev situationen en annan på kollektivsidan. Någon yrkesskicklighet utvecklas inte längre vid fabriken. Man kan heller inte avancera från att ha varit kollektivanställd till att bli arbetsledare eftersom numera endast ingenjörer anställs som arbetsledare.

Personalomsättningen på kollektivsidan är numera hög med ständiga förflyttningar och ny tillsättningar.

E:

De föregående exemplen har gällt medlemmar i hantverksföreningen. E är däremot inte medlem varken i hantverksföreningen eller köpmannaföreningen.

E är kvinnlig konditor. Hon är stolt över att utföra ett riktigt hantverk. Med riktigt hantverk avser hon att man från råmaterial, i detta fall mjölet och övriga ingredienser, följer varan tills den är färdig för försäljning.

E tillhör femte generationen av en bagarsläkt. Far, farfar, farfarsfar och farfars farfar var bagare. En äldre bror är också bagare. Alla, utom E, har arbetat på ett och samma ställe i Danmark hela tiden. Men från att ha varit verkligt gediget hantverk tidigare (man odlade t o m säden och malde mjölet) har det numera blivit stordrift av bageriet. Där är inte fråga om hantverk längre utan fabriksdrift. På fabrik gör man bara ett moment, var och en en sak, definierar E.

E utbildades i Köpenhamn. Fick gedigen lärlingsutbildning och blev efter nästan 5 års utbildning gesäll. Arbetade som gesäll i olika städer och köpte till sist ett bageri i Höganäs.

Att ha eget bageri var aldrig Es dröm då hon utbildade sig. Det var hantverket som sådant som lockade.

Men det har gått bra och E trivs med sitt arbete. Bakar själv allting. Börjar kl 4 varje morgon, på sommaren oftast kl 2, och slutar någon gång mellan 3 och 6 på eftermiddagen.

Hantverket har i det här fallet fått konkurrens av fabriksstillverkningen. Kakor i plast säljs i tobaksaffärer och på bensinmackar. Men E är förhoppningsfull:

”Jag tror att det här hantverkstillverkade brödet har framtiden för sej. Mer nu än för en tid sen. Folk blir trötta på allt fabriksbröd. En limpa bröd smakar samma från Kiruna till Malmö. Däremot är det inte säkert att folk vill satsa på att jobba med det.”

F:

F är skomakare. Ärvde yrket och skomakeriet efter fadern. Då F började fanns också skoaffär i huset men den har han lagt ner.

”Jag blev skomakare för att jag var tvungen. Min far var skomakare och han dog när jag slutade skolan. Annars gick jag väl förr jämt och tänkte att man skulle bli snickare. Men det fick bli skomakare. Här var 3 gesäller då och jag lärde av dom. De satte upp sitt själva sen. Ja, en blev militär. ———

Det var inte skojigt från början men nu är det. Det är många trevliga kunder. Själva arbetet är väl inte så skojigt precis. Man får ta fram trollstaven ibland för att klara ut et. ———

Det har blivit svårare att få material som man vill ha det nu. Förr kunde man köpa hela hudar, en halv kalv t ex. Nu får man bara småbitar.”

De flesta redskapen är gamla och nötta. Men det finns en putsmaskin, en sulmaskin och en handdriven symaskin. F föraktar alla tekniska nymodigheter.

Han arbetar från 10 till 6 ungefär. När han tycker det passar tar han en dag ledig. Folk får stå där och trampa. Det är gott om arbete och de kommer tillbaka. Är det fint väder t ex tar han ledigt och går ner till sjön eller spelar minigolf.

F tänker hålla på länge än fastän han är 61 år. Tycker det är bra att han kan bestämma själv när han skall sluta. Att han kan hålla på tills han tröttnar.

Huset F bor i är gammalt ovh förfallet. Så lite betalt som han tar för sitt arbete finns det inga möjligheter att han kan samla något överflöd. Men han har inga stora anspråk, han är en utmärkt skomakare och han känner sig tydligt fri.

G:

Under tiden 1950–1977 har i Skåne gesällprov avlagts inom 50 olika yrkesgrupper. 1977 har gesällprov godkänts för representanter för 10 av dessa yrkesgrupper. Sammanlagt rör det sig om 162 godkända prov och av dem har hårfrisörskor avlagt 85, herrfrisörer 31 och målare 22 prov (Skånes ... 1978 s 90-91).

Hårfrisörskorna tycks alltså vara den grupp hantverkare som är allra mest intresserad av gesällproven. Däremot återfinns inte en enda hårfrisörskan bland hantverksföreningens medlemmar.

G är hårfrisörskan med egen frisersalong. Hon ser det som ett minus för herrarna i hantverksföreningen att de inte väljer in fler kvinnor i

föreningen. (En enda kvinna finns med i senaste medlemsmatrikeln) Enligt G är det långt kvar tills jämlikhet mellan könen respekteras i hantverksföreningen. Det är nämligen medlemmarnas sak att komma med inbjudan till medlemskap, anser G.

G håller styvt på hantverket inte minst för de gamla traditionernas skull.

Sitt eget yrke ser hon som ett ständigt lika nytt och spännande arbete med att skapa frisyrier. Hon är road av att vidareutbilda sig inom yrket och hänga med i modets växlingar.

Utbildningen av nya damfrisörskor är också viktig anser hon och tar gärna emot elever i sin salong. På salongen lär man yrket bättre än på yrkesskolan, menar G, eftersom arbetsmiljön är verklig på salongen och man tvingas att lära sig planera sitt arbete så att alla de olika sysslorna kan hinnas med.

På frisersalongen arbetar G och två anställda damfrisörskor. Samtliga har gesällbrev. Den ena av de anställda har haft egen salong men föredrar numera att vara anställd.

Sammanfattning:

Exemplen är naturligtvis inte avsedda att representera alla de yrkesmässiga förhållanden som vare sig hantverksföreningens medlemmar eller utanförstående hantverkare lever eller levt i. De är avsedda att ge en uppfattning om variationsrikedomen.

Jag har också velat visa att hantverk existerar och utövas oavsett om yrkesutövarna är medlemmar i hantverksföreningen eller inte samt att medlemskap i hantverksföreningen inte är någon garanti för att hantverksutövandet blir det fria, personliga skapande man tänkt sig vid starten. För As del växte firman honom över huvudet. I Bs fall fann han sig berövad alla möjligheter till personliga initiativ genom förpliktelserna till en kedja.

Någon systematik i urvalet kan jag i övrigt inte åberopa, med ett enda undantag. Jag har avsiktligt plockat ut ledarna för de två största industriföretagen, näst Höganäsbolaget, för att se om deras företag på något väsentligt sätt skiljer sig från industriföretag i allmänhet — om med andra ord medlemskapet i hantverksföreningen satt spår i produktionssättet. Några sådana spår har jag inte funnit.

HANTVERKET I SAMMANDRAG

För att få en inblick i hantverkarnas värld har jag bl a studerat den lokala hantverksföreningens protokoll. Vad har man haft för målsättning?

Vad står den för idag? Samtidigt har jag genom intervjuer sökt kontakt med hantverkare både inom och utom föreningens ram.

I det bokverk som utgavs i samband med Sveriges centrala hantverksorganisations 50-årsjubileum borde man kunna finna en godtagbar definition av hantverk och hantverkare — en hantverkarnas egen definition. Någon adekvat definition har författarna emellertid inte ansett sig kunna ge. Varför?

Hantverksorganisationens mål var, som bl a framgår av exempelvis hantverkssången, hantverkets återupprättande till det status det hade på skråväsendets tid. Det värde en hantverkare hade då bör han få tillbaka.

Men hantverkaren behövs inte på samma sätt idag. Den yrkeskunnige skomakaren behövs inte på skofabriken. Maskinerna har övertagit många av hantverkarens tidigare uppgifter.

Om organisationen verkligen ville vrida tillbaka klockan och föra den tekniska utvecklingen tillbaka till skråtidens tekniska nivå då har den misslyckats. Vilken organisation vill erkänna det i sin jubileumsskrift? Då är det lämpligare att ha definitionsproblem.

Inom organisationsväsendets ram har hantverket måst krypa undan till en mycket undanskymd plats. Sveriges Hantverksorganisation, som var det ursprungliga namnet på hantverksföreningarnas centrala organisation, finns nu dold i SHIO-Familjeföretagen.

På lokal nivå har föreningsnamnet däremot varit detsamma sedan föreningen bildades 1908, Höganäs Fabriks- och Hantverksförening, i dagligt tal kallad hantverksföreningen.

Tekniken har vunnit terräng i Höganäs lika väl som i landet i övrigt men än finns det hantverkare kvar som, likt de gamla hantverksmästarna lärt sitt yrke grundligt, kan få arbeta självständigt och är stolta över yrkestraditionerna om de finns. Både bagerskan och skomakaren är t ex stolta över yrkestraditionen men ingendera tror egentligen på någon hantverkets vår. Bagerskan vet att yrket är jobbigare än maskinålderns människor vill ställa upp för. Skomakaren vet att de fabrikstillverkade skorna har kommit för att stanna. Hårfrisörskan har ingen yrkestradition att vara stolt över men tror å andra sidan på sitt yrkes fortbestånd. Hennes arbetstider är inte alltför krävande. Hon skapar frisyrier och därmed någonting som det tycks vara efterfrågan på idag och kanske i morgon.

Den lokala hantverksföreningen har inga rötter i en gammal stadskultur från skråväsendets dagar. De hantverkare som startat sin verksamhet i Höganäs har gjort det i skuggan av en storindustri.

Ändå är det den gamle mästaren från skråväsendets dagar man ständigt hyllar i ord oh toner. Från honom har man fått arvet — hantverket - att förvalta. Det är den gamle, av arbetet adlade mästaren och hans

hantverk som ger värdighet och status åt föreningen och dess medlemmar.

Samhörigheten med den gamle mästaren och med alla föreningsmedlemmarna stärks i föreningstraditionerna, i språket och ritualerna.

Gesällutnämningarna är en viktig del av ritualerna. Där länkas en ny generation till den gamla. Men det är inte alls säkert – i damfrisörskornas fall inte ens önskvärt – att de nyutnämnda gesällerna en gång hamnar inne i hantverksföreningens intimsfär. Kontakten med de unga blir därför också en kontakt med offentligheten. Det som sägs skall lämpa sig för en eventuellt blivande medlem men samtidigt vara en skylt utåt för vad föreningen står för. Till den unge lämpar det sig att säga:

”Den gamle mästaren under skråtiden och hans efterföljare, släktled efter släktled, vilka under träget arbete med skaparglädje berikat våra yrken, är en bakgrund till vad yrkena är idag. Deras handlingar inge respekt och kräva ansvar.”

”Nyblivne gesäll, ——— tag generationernas arv — hedra Dina före-

Högtidlig utdelning av gesällbrev. De kvinnliga gesällerna hör till anomalierna i hantverksföreningens värld (Hgs stadsbibliotek, Bildarkivet)

gångare genom att utveckla arvet — för det vidare.”

”Den skötsamme, den kunnigaste och skickligaste och den för sitt yrke mest intresserade får det största förtroendet — de bästa förutsättningarna, att en dag starta och med framgång driva egen rörelse och därmed lära upp nya generationer till dugliga yrkesutövare.”

Hantverksföreningen har också en annan skylt ut mot allmänheten. Museet. Här kan allmänheten titta på hantverk i form av i första hand keramiska produkter. Det gamla får ökat värde genom ålderns patina, det nya är vackert. Består av personligt skapade konstföremål. Hantverk är vackert.

”Hantverk är kvalitet” sa fabriksägare C då han öppnade hantverksveckan 1934. En användbar image. D vet att hans maskinproducerade produkter är kvalitetsmässigt bra men på pärmen till 1980 års reklam-broschyr finns en trevlig bild av en hantverkande keramiker. I försäljningshallen intill fabriken kan man beundra yrkesskickligheten hos en drejande hantverkare som arbetar på en liten upphöjd scen.

De flesta personer som tillfrågas om varför de är medlemmar i hantverksföreningen har svarat att man är med för att knyta affärsförbindelser. Den enda kvinnliga medlemmen ansåg sig hedrad för att hon fick vara med. Några tycker det är en trevlig umgängesform, en trivsamt fritidssysselsättning alltså.

Status i hantverksföreningen har inget samband med etikens efterlevnad. Där gäller samma statusgradering som i samhället utanför. Varken C eller D såg förvaltandet av arvet som viktigt i sitt yrkesarbete. Ingendera organiserade sin rörelse för att skapa arbeten där personlig skaparlust kunde utvecklas eller allsidig yrkesutbildning tillgodoses. Men C var föreningens ordförande i många år och D är museistyrelsens ordförande.

D och hans rörelse är ett bra exempel på hantverkets utveckling. Då D övertog fabriken var produktionen ett hantverk som krävde och utvecklade yrkesskicklighet. Men D automatiserade och nu behövs inga hantverkare längre i produktionen. På arbetstid ser D hantverket som oönsamt.

Statistiska uppgifter visar att flera av de gamla hantverksyrkena får stryka på foten för fabriksstillverkade produkter.

Så fanns 1935 t ex 18 skräddare i Höganäs men 1966 endast 3.

Mot 28 toffel- eller skomakare 1935 fanns bara 5 skomakare 1966. Det är en rent manlig sysselsättning. Men 1966 fanns i Höganäs 3 manliga och 10 kvinnliga personer anställda för fabriksmässig tillverkning av gummiskor vid Tretorns fabrik i Helsingborg.

Nya hantverksyrken kommer till. 1935 fanns bara 1 bilreparatör. 1966 är 49 personer sysselsatta med reparationer, lackering osv av bilar.³²

Som serviceyrke tycks hantverket fungera.

Men i allt större utsträckning blir hantverkarna beroende av industrin. Vi kan ta målare som exempel. Förr var yrket ett mer "genuint" hantverk, enligt en målarmästares bedömning. Målaren blandade själv till färgen. Med enkla hjälpmedel som en pensel fick han en jämn, fin yta. Idag används maskinella anordningar som färgsprutning m m och målaren har bara att öppna ett lock till den färdigblandade färgen.

Inom industrin söker man å andra sidan göra sig alltmer oberoende av hantverket genom ökad automation.

DETALJHANDELN

Som framgått av inledningskapitlet övergick många hantverkare i början av 1900-talet till att bli köpmän och därmed mellanhänder mellan producent och kund.

Vi kan följa den utvecklingen även i reklamannonserna.

I januari 1892 annonserar exempelvis två skoförsäljare. Den ene vill ha beställningar för tillverkning av skor, den andre vill sälja från sitt lager av skor, som både är av egen tillverkning och fabrikstillverkade. Idag kan man möjligen nämna ett speciellt fabrikat men oftast sägs ingenting om var skorna tillverkats. Att de tillverkats på fabrik är givet.

Förhållandet är detsamma inom hela klädbranschen. Annonserna om att beställningar effektueras ersätts efter hand med annonser om vad man har på lager. Att det rör sig om konfektion behöver då inte påpekas (Höganäs tidning).

Både hantverkaren i mästarklass och detaljhandlaren har emellertid egna företag, anser sig vara fria företagare. Att vara egen företagare bedöms i allmänhet som något positivt, man är fri och sköter sig själv.

"Man skötte sej själv. Har aldrig varit för att jobba på kommando" säger A i hantverkarexemplet ovan om arbetet på tryckeriet. Om han verkligen var fri att sköta sig själv är en annan sak.

"Det här är ju vad jag drömt om jämt. Att få nåt eget. Att jobba åt sej själv." Så tycker innehavarinnan av en tobaksaffär.

Om köpmäns frihet ger protokollen från Höganäs och Kullabygdens Köpmannaförening, bildad 1910, en del värdefulla upplysningar.

Enligt de stadgar som fastställdes 23.2.1912 var mål och medel följande:

”Föreningens ändamål är att inom Höganäs och Kullabygden genom enigt samarbete och genom anslutning till Skånes Köpmannaförbund och genom detta uppgående i Sveriges Minuthandlares Riksförbund verka för nyttiga och tidsenliga reformer särskildt inom minuthandeln, att biträda förslag som väckas i afsikt att styrka köpenskapen i allmänhet samt verka för ett kollegialt samförstånd medlemmarna emellan.

Medlem af denna förening är skyldig underkasta sig de beslut och åtgärder som i köpenskapens intresse fattas ej blott af afdelningen utan jämväl af Skånes Köpmannaförbund och Riksförbundet.”

Enligt stadgarna skall man alltså tillsammans verka för att stärka köpenskapen. Det gäller här köpmän med en lokal kundkrets som gemensam inkomstkälla. Att stärka köpenskapen har därför i första hand betytt att man sökt skydda denna gemensamma inkomstkälla från att exploateras av utomstående.

Till de utomstående hörde gårdfarihandlarna – på lokal nivå kallade ”judar och dörrknackare”, på länsnivå den ”ambulerande handeln”. För att komma till rätta med detta problem erbjöds under flera år polis och landsfiskal en ekonomisk ersättning på 10 kr per gripen gårdfarihandlare (4.5.30; 5.2.28; 1.11.25).³³

Storstaden Helsingborg var ett annat hot. Där lockade t ex manufakturaffärerna med rabatter som var så frikostigt tilltagna att det var en omöjlighet för höganäsfirmorna att hänga med. Man hade också ”stora olägenheter” av helsingborgsfirmornas lockande annonser i Höganäs tidningar. Värst var kanske ändå Hälsingborgspostens förslag att ordna billighetsresor från landsbygden in till Helsingborg. Man enas om protest i aningslös omedvetenhet om de möjligheter att välja inköpsställe som den ökande privatbilismen skall ge kunderna (2.11.24; 17.11.29; 4.11.28; 5.12.32)

Ett ständigt bekymmer var den kooperativa verksamheten. I allt måste man ta hänsyn till konsum. Några exempel:

Man måste sälja snus i lös vikt eftersom konsum gjorde det.

Man kunde inte sänka rabatten mer än konsum.

Man bestämde priset på rotskär till 1.30 men konsum tog bara 1.20 och så måste man ändra.

Beslöts att ha stängt hela midsommarafton såvida konsum gick med på detta förslag (5.11.22; 3.5.25; 19.10.30; 5.11.39; 2.11.41; 8.11.42; 10.5.47).

Men köpmännen i Köpmannaföreningen kämpade inte ensamma med sina problem. De hade medhjälpare. Så talade Skånes Köpmannaförbunds sekreterare 7.2.27 till de församlade köpmännen: ”Den enskilde

köpmannen förmår icke nycklet, men alla gemensamt bli vi en makt
—— som motvikt mot Kooperationen.”

6.11.27 talade sekreteraren åter till föreningsmedlemmarna och försäkrar dem då att Skånes Köpmannaförbund arbetar i strid ”mot korporationer och för våra medlemmar”.

Ständigt dök nya s k illojala konkurrenter upp. Där kom Resia med sina lågprissatsningar. Där kom firmor som sålde mot efterkrav och postorder. ”Mångfilialföretagen som EPA och KF är köpmännens svåraste fiender”, ansåg Skånska Manufakturhandlarföreningens ombudsman 7.2.37 och rådde köpmännen att organisera sig.

Storvaruhus kom ganska sent till Höganäs. 1961 etablerades EPA och 1969 Domus. Organisationer och detaljhandlare hade haft god tid på sig att motarbeta dem innan de omsider var ett faktum.

Alla dessa utomstående konkurrenter om köpkraften var naturligtvis ett stort problem. Trots det var köpmännen själva det största bekymret. Föreningen skulle verka för kollegialt samförstånd enligt stadgarna. För säkerhets skull förtydligades det kollegiala samförståndet genom att i stadgarna påpekades att medlemmarna var skyldiga att underkasta sig de beslut och åtgärder som i köpenskapens intresse fattades. Att kombinera detta med allas individuella konkurrens med varandra om kundkretsen blev inte lätt.

Kreditfrågan var det första ärende som togs upp efter föreningens bildande och sedan styrelse valts. Kreditfrågan gick sedan länge som en röd tråd genom föreningsprotokollen. 1920 beslutades med slutan votering att fr o m nästa år skulle alla konsumtionsvaror säljas kontant. 1921 riktades en maning till köpmännen att verka för största möjliga begränsning av kreditgivningen sedan det visat sig att långt ifrån alla respekterade fjolårets beslut. 1948 varnade man för ökad kreditgivning osv.

Rabatterna är föremål för ständiga beslut som inte tycks ha någon större effekt. Åtminstone är effekten betydligt mer långsiktig än beslutet avsåg.

Den 5.8.23 tog man exempelvis upp till behandling ett fall då en medlem i Höganäs lämnat 5 % rabatt till sina kunder trots att man tidigare beslutat att på sin höjd tillåta 3 %. På förfrågan vägrade medlemmen att i detta avseende lojalt följa och tillämpa samma metoder som övriga köpmän varpå han uteslöts ur föreningen.

Den 4.5.24 är rabatten uppe till diskussion igen. I protokollet formulerades ärendet så här: Den numera vanliga rabatten av 5 % hos flera speceriaffärer hade av styrelsen uppsatts på dagordningen.”

Stängningstider och prissättningar diskuteras och ältas år ut och år in. Beslut om gemensamma tider och priser betyder inte att man kan koppla av och anse ärendet utagerat. Efter beslutet följer ständig be-

Individuell betjäning — ett personalkrävande system. (Hgs stadsbibliotek. Bildarkivet)

Självbetjäning — ett kapitalkrävande system. (Hgs stadsbibliotek. Bildarkivet)

bevakning av varandras efterlevnad, nya diskussioner och nya beslut, spionerier och anklagelser.

Först med köpmännens egna kedjebildningar tog detta allas krig mot alla slut. Nu slåss de olika kedjorna sinsemellan men den enskilde köpmannen lyder de kollektiva besluten. Att bli utesluten ur kedjan betyder att gå miste om de fördelaktiga inköpspriserna och det riskerar man inte i första taget.

ICA är en av kedjorna. Det är en sammanslutning av fristående affärer som bildat kedja för fördelaktiga inköp, utbildning m m. ICA har vissa grossister bundna till sig. Medlemmarna i kedjan har därmed fördelen av låga inköpspriser, grossisterna av en fast kundkrets.

Stora kedjor idag är exempelvis ICA, DAGAB och KF. Kedjebildningarna kan ha startat som i ovanstående exempel eller genom att grossisterna knutit butikerna till sig. Hur än kedjorna kommit till innebär det otvivelaktigt att egenföretagaren som ingår som en länk i kedjan är ofri. Den enskilde butiksägarens ofrihet ökar naturligtvis genom att han inte kan utträda ur samverkansgruppen och fortsätta att driva butiken som fristående ägare (Samhället och distributionen 1975 s 188).

Man måste inte vara med i en kedja men det innebär stora påfrestningar i fråga om både ekonomi och arbetsinsatser att stå utanför.

I inledningskapitlet påpekade jag att medan vissa butikstyper minskat, såsom exempelvis livsmedelsbutiker, har andra försäljningsställen ökat, som exempelvis bensinmackar. Är bensinmacken ett fritt företag? Om den verksamheten har en bensinmackföreståndare berättat:

Informanten arrenderar macken. I s k bolagsstyrda mackar har bensinbolaget anställt en föreståndare. I undantagsfall äger privatperson macken och övriga anläggningar och kontakter i sin tur bensinbolag för bensin.

Hur man vill ha det på macken, vilka serviceanläggningar osv beslutar man om i samråd men bolaget måste godkänna utbyggnader eftersom macken är deras.

Beträffande inköp måste man naturligtvis föra ägarens bensin och olja. Annat märke får inte föras. Beträffande andra produkter som badgrejor och diverse andra prylar får man sälja vad man vill men det blir ändå mest så att man för bensinbolagets produkter, deras cyklar, deras bilradio osv.

För 7-8 år sedan började bensinbolagen satsa på lågprisanläggningar, dvs självbetjäning, sedelautomater m m. Med lågprisanläggningarna faller servicen bort.

I Stockholm har man startat med Beta-system, dvs ett kreditkort med personlig kod att användas för bensinköp var som helst, när som helst. Kommer säkert att införas i Höganäs också och då finns ingen an-

ledning att ha öppet på söndagar längre.

"Det håller väl i min tid" anser föreståndaren och menar tydligen att personalen håller på att automatiseras bort.

Sammanfattning:

Detaljhandlarnas frihet var av köpmannaföreningens protokoll att döma snarast en plåga. Nu råder lugnare förhållanden. Men fri är köpmannen sällan. Nästan alla är med i någon organisation som antas ta hand om eventuella konkurrensproblem. Trots det är det ett faktum att antalet affärer minskar.

HUR FRI ÄR SMÅFÖRETAGAREN?

För småföretagaren har avsikten med att starta egen rörelse i allmänhet varit längtan efter frihet. Frihet att bestämma över sitt liv och sitt arbete (LUF 19770).

För den egna rörelsen har man arbetat hårt. Speciellt äldre hantverkares och butiksinnehavares berättelser om yrkeslivet går i hög grad ut på att beskriva hur man slet och arbetade från tidigt på morgonen till sena kvällen. Att arbeta hårt var en moralisk plikt. Man kan ge uttryck för sitt förakt för vissa grupper i samhället genom att beskriva deras sysslolöshet.

Så berättade exempelvis en man med stolthet om hur både hustrun och modern slet från morgon till kväll i familjens företag men:

"Kolhuggarna de gick till gruvan kl 5 och kom hem 6. Frun hade inget att göra mer än att sitta i fönstret och titta. Det var bara på höstarna som bönderna hade lite åt dem att göra med betgallring och sånt. Här på Övre satt kvinnorna bara och tittade."

Att antalet företag idag minskat förklaras ofta med just detta att idag vill folk inte arbeta så hårt som man gjorde förr. Om folk bara slet och gnodde så skulle företagen gå bra idag också.

Andra ser skattepengarnas användning inom socialvården som en orsak till nedläggningarna.

"Det vi tycker är fel det är allt det här sociala. Vi ser hur de går in här på bakfickan och gör av med pengarna. Sen är det sjukkassan eller nåt som betalar."

"Om en annan råkar köpa en ny bil så är de på en alla och säger att se där vad de tjänar. Men andra de står här med sina lyxåkar som de

köpt för socialbidrag. Det är bara att byta och köpa nytt det.”

På så sätt blir de statliga myndigheterna en fientlig institution. De står inte på småföretagarnas sida. Det kan man också se när det gäller skatterna, anser man:

”En jobbare som tjänar 50 000 för honom betalar arbetsgivaren 25 000 mer för sociala omkostnader. Det är en dold inkomst det där. Han som är anställd får betala skatt för 50 000 bara. Men en egen företagare han får skatta för 75 000 om han tjänar det.”

En tredje orsak till nedlägningshotet ser man i fackföreningarna. De driver upp lönerna, tycker man, och så kan man inte driva företaget längre.

Fackföreningarna är ett industriarbetarnas påhitt, anser man, och industriarbetare och med dem socialdemokratin är roten och upphovet till mycket av det onda i tiden:

”Skorna är bara dyrare nu. Det var sossarna som drev igenom det. Alla skulle ha arbete. De skulle skaffa arbete till folk.”

Vad skall alla göra då tycker du?

”Ja de får göra som förr. Hitta på nåt. Det får bli som det var förr.”

Men de fabrikstillverkade skorna är ett faktum och på skofabriken krävs inga utbildade skomakare.

Det finns hantverksprodukter som är populära idag också. Konstkeramiken hör dit.

Jämför man sortimentet av keramik på Höganäs museum skall man finna att äldre hantverkstillverkad keramik omfattar prydnadsföremål som vaser exempelvis men att bruksföremålen är merparten. De moderna hantverksprodukterna däremot är inte bruksföremål i den betydelsen att de är avsedda för praktisk användning i hushållen. De är avsedda som prydnadsföremål. De gör anspråk på att vara konst och bedöms på utställningar o d för sitt konstnärliga värde, inte för sitt värde som praktiska bruksföremål. Det är väl därför tveksamt om den hantverkande keramikern idag skall klassificeras som hantverkare eller som konstnär. Målare av tavlor vilka också ställer ut på museet, kallas konstnärer och det är naturligtvis den rätta rubriceringen även för konstkeramiker. För konst krävs konstnärens fantasi mer än hantverkarens yrkesskicklighet.

Dagens bruksföremål däremot tillverkas på keramikfabrik, maski-

nellt och med hjälp av icke yrkesutbildad arbetskraft.

Hantverk är kvalitet är ett slagord som länge varit aktuellt för att göra hantverket populärt. Ett välgjort hantverk är troligen också kvalitet — men dyrt. Ett hantverkstillverkat par skor lär idag kosta 1 000 kr. Hur många kan och vill köpa dem?

Hantverkets stora dilemma idag är att hantverkaren blir mer och mer beroende av industrin och dess produkter medan industrin i allt större utstäckning frigör sig från behovet av hantverkare. Med ökad mekanisering minskar behovet av hantverkare.

Vad de små specialbutikerna beträffar har de utan tvekan en svår konkurrens om kunderna i varuhusen i Höganäs och i stormarknaderna på ett par mils avstånd. Varuhusen och stormarknaderna för samma standard- och märkesvaror som butikerna i stort sett men till billigare priser.

Den sista frukt- och grönsaksaffären i Höganäs har stängts. Innehavarna av affären, far och son, klarade sig utanför alla organisationer genom att satsa på ett sortiment av delikatesser, vilka kompletterats med vissa basvaror som genomgående sålts till förmånspris.

Nu orkar den äldre inte längre och sonen lägger ner. De har arbetat hårt båda två för att få affären att gå ihop. Ensam kan han inte klara den och anställd personal som ersätter faderns arbetsinsatser är inte ekonomiskt realiserbart. För det krävs ett kundunderlag som bara en storstad kan erbjuda, enligt sonens beräkningar.

I sin senaste broschyr för yrkesutbildning till hantverksyrke lockar SHIO-Familjeföretagen med bl a följande argument:

”Mycket ofta är eller blir han egen företagare och förvärvar respekt och anseende” (Villrådlig ... 1980)

C. Wright Mills betraktar småföretagare, jordbrukare, hantverkare och butiksägare (the small entrepreneurs) i Amerika som kvarlevor av vad han kallar den gamla medelklassen. Före första världskriget utgjorde de huvudparten av de förvärsarbetande i Nordamerika.

”American liberalism has based its main hope for democracy on the hope that the small capitalist, doing his own work, or working for others only until he sets up for himself, would control the wealth of the country.” (Mills 1968 s 56)

Den nya medelklassen består av anställda. Småägarna är inte längre i majoritet och de som finns kvar arbetar inte i ett samhälle som de själva skapar (idem s 132).

"The broad linkage of enterprise and property, the cradlecondition of classic democracy, no longer exists in America. This is no society of small entrepreneurs — now they are one stratum among others: above them is the big money; below them, the alienated employee; before them, the fate of politically dependent relics; behind them, their world." (idem s 59)

Småföretagarnas öde i Sverige är detsamma. Att orsaken är kapitalkoncentration och centralisering är uppenbart.

Göran Therborn har detaljstuderat befolkningsstatistiken 1930-70 och funnit att 1950 utgjorde en vändpunkt vad antalet företagare över huvud taget beträffar:

"Det var från 1950 som de stora traditionella företagsgrupperna — jordbrukare, företagare i tillverkningsindustri och handlare — på allvar började minska i antal. Dessutom var det från 1950 som antalet företagare i andra branscher började stagnera." (Therborn 1973 s 23)

Men hantverks- och köpmannaorganisationerna arbetar oförtrutet vidare.

Jag har inte gått närmare in på köpmännens organisationer därför att de i stort organisatoriskt överensstämmer med hantverkarnas. På förslag är ett samgående av köpmännens centralorganisation med SHIO-Familjeföretagen. På lokalplanet har föreningarna varit mycket olika. Köpmannaföreningen var praktisk, verklighetsnära. Där har man ägnat sig åt dagens sakfrågor. I hantverksföreningen drömde man sig bort från verkligheten, tillbaka till den gamla goda tiden.

Experterna inom organisationstoppen åtar sig att klara kontakten med myndigheterna, att klara näringspolitiska frågor över huvud taget. Endast experterna kan förstå dagens invecklade samhällssystem och reda ut härvan av juridiska och ekonomiska problem. I sina broschyrer trycker man på att gemene man eller småföretagarna själva varken har tid eller möjlighet att hänga med i de snabba växlingarna, att bevaka sina intressen. Men experterna bevakar och lämnar lämplig information. Vi som vet vi är experter och sitter i ledningen för de olika organisationerna.

Under tiden krymper småföretagarnas skara.

Tron på individens möjligheter att skapa sitt eget öde är djupt förankrad hos småföretagarna.

De kommunala myndigheterna ser det som en kommunal fördel att rörelseidkare etablerar sig på platsen. Därmed får kommuninnevärdarna

tillgång till en service som för kommunala myndigheternas vidkommande är gratis. På min fråga om företagarna anser sig i sin tur ha krav att ställa på kommunen har man genomgående svarat nej. Det är på individen själv det beror om en rörelse går bra eller inte. Hårt arbete, vänlighet mot kunden, individuellt utnyttjande av diverse tekniker för att göra kunden köpvillig osv är medel att lyckas.

Det individuella ägandet av utkomstmedlen sågs och ses som nyckeln till frihet i småföretagarnas värld. Genom att äga sina maskiner, äga sin butik osv skulle man kunna forma sin egen livsstil, skapa sitt eget öde.

Vi har sett att småföretagaren oftast är långt ifrån fri att styra sitt eget öde idag.

5. Industrins värld

Industrialismen fick i Sverige sitt egentliga genombrott efter 1860 (Montgomery 1970 s 30). Då gruvhanteringen startade i Höganäs 1797 inträffade detta således under en tid då industri ännu var ett relativt okänt begrepp i Sverige.

Stenkolsbrytningen i Höganäs kom att redan från starten drivas under industriella former och leddes av en erfaren industriman, Thomas Stawford, från trakten av Newcastle i norra England. Själva brytningsmetoderna var väl i och för sig knappast förenliga med vad man förknippar med industri eftersom mekaniska hjälpmedel inte introducerades vid stenkolsbrytningen förrän 1927. Men sänkningen av schakten och länshållningen i gruvorna krävde en maskinell utrustning, som klart måste hänföras till industriella utensilier.

Gruvhanteringen ägdes och finansierades av ett aktiebolag. Anställningsvillkoren för arbetskraften vid gruvorna och vid de övriga anläggningar såsom glasbruk, tegelbruk och keramisk industri som tillkom efter några år var baserade på rent industriella förhållanden utan någon som helst inblandning av förlagsverksamhet eller andra för den tiden mer normala företagsformer.

De nyupptäckta stenkolsfyndigheterna kring fiskeläget Höganäs var vad aktieägarna satsade på vid bolagsbildningen. Att förhoppningarna beträffande värdet av dessa fyndigheter var stora framgår bl a av det tal initiativtagaren till brytningen, Greve Eric Ruuth, höll inför Kongl Vetenskaps-Academien 1813 om verksamheten i Höganäs, där han bl a yttrade:

”Bland fäderneslandets många och vidsträckta landskap, i allmänhet så lärorika för mineralogen och så tacksamma för jordbrukaren, har det, hvarest skickelsen tilldelat mig en arfslott, sannolikt erhållit en uteslutande rätt, att inom sitt sköte förvara det ämne, som i betyds-

lig mån bör kunna ersätta förlusten af Rikets skogar, dem en fortsatt bergshantering och ett utvidgadt jordbruk småningom förminska.

Stenkol, detta dyrbara natur alster, denna rika källa till Brittiska Öarnas välstånd, har en gifmild, ehuru ej slösande natur, äfven utbredd på Skånes nordvestra kust.”

”Alla slags fabriker och manufacturer, som kunna drifvas med ångmaskiner, skulle vid Höganäs finna det mäst passande ställe. En ypperlig belägenhet i en sädesrik provins, en god hamn, grannskapet med ett annat rike, en fruktbar jordmån, ett godt klimat, utrymme för byggnader af flera hundra tunnlands vidd och med sandstens grund, byggningsmaterialier och en outödelig tillgång på bränsle till billigt pris — allt synes tillkännagifva att Höganäs af naturen är ämnadt till en långt viktigare ort för fäderneslandet, än de ännu kunnat blifva. Huru mycket har ej Englands stenkolsfält bidragit till dess uppkomst? hvilken mängd af fabriker och manufacturer har ej i detta land uppstått genom den rika tillgången på denna vara? och hvilka ofantliga summor hafva ej andra nationer derföre skattat till denna?” (Ruuth 1814 s 2, 17)

Inom ramen för det industriföretag som startade 1797 och ännu fungerar som ett relativt stabilt företag har produkter, tekniker och sociala förhållanden ändrats under den långa tid som förflutit. Jag kommer att begränsa redogörelsen till att i första hand ta upp sociala förhållanden och spalta in förändringarna i tre olika skeden som vart och ett för sig haft olika betydelser när det gällt utvecklingen av ett industrins kulturmönster.

1. Socialisationsperioden	1797–1873
2. Omvärderingarnas tid	1873–1930
3. Mekaniseringsperioden	1930–

Tidsmässigt överlappar perioderna varandra och för att få en bättre överskådlighet kan det vara lämpligt att som tidsmässiga idealbilder se dem fördelade till industristarten, sekelskiftet och nutiden.

Tyngdpunkten har lagts vid socialisationsskedet där grunden till industrimönstret lades.

Det var en nödvändig betingelse för industrialiseringen att det å ena sidan kom en kapitalackumulation i kapitalisternas händer och att det å andra sidan fanns en arbetarklass, som av brist på kunskap, maktlöshet, rådande sociala värderingar och attityder etc blev tvungen att acceptera eller av egen fri vilja accepterade en situation där den blev utnyttjad, anser Keynes (Israel 1971 s 327).

Om kapitalackumulationen måste äga rum inom privatkapitalismens ram eller inte har diskuterats. Men att arbetare måste till för en industrialisering står ännu oemotsagt.

För Höganäs del är industristarten ett mycket tydligt exempel på hur arbetare var ett MÅSTE.

Detta gällde såväl stenkolsbrytningen som produktionen vid de anläggningar som tillkom längre fram, i första hand tegel- och lerkärlsfabriker. Merparten av arbetet var baserad på manuellt arbete med enkla handverktyg som hjälp. Produktionens omfattning kom därmed att stå i direkt relation till antalet arbetare under förutsättning att de var flitiga och yrkeskunniga.

Att arbetskraft kunde rekryteras var en förutsättning för att industrin över huvud taget skulle kunna existera. Men det räckte inte med att folk rekryterades. De måste också fås att fungera som industriarbetare. Om arbetet med att få folk att bli industriarbetare är det som detta avsnitt handlar.

Men först några ord om bakgrunden:

Svårigheterna i det här avseendet hängde naturligtvis samman med att Sverige ännu inte var ett industriland.

Man klarade sig dessutom alldeles utmärkt bra utan stenkol. Skogen ansågs i stort sett räcka till för vedeldning och dessutom fanns torvmossarna.

Den engelske expert som anställdes för att leda verksamheten hade som första uppgift att sprida kunskap om att stenkol över huvud taget var användbart som bränsle för exempelvis glashyttor, bryggerier, oljekokeri och kokspisar. Till aktieägarnas stora förtjusning åtog han sig också bl a att bygga en ångmaskin för vatten- och malmuppfördring vid Utö gruvor. I bolagsstämmaprotokollet 1802 har antecknats hur de alla "insågo den betydliga allmänna nytta och äfven för stenkols afsättningen märkeliga förmån, att sådana wärk blefve i landet kände." (BS 22.3.1802).³⁴

Intresset för industriella anläggningar var heller inte så stort att man i vidare kretsar var villiga att satsa tillräckligt kapital på företaget. En av de ledande inom den dåvarande bergshanteringen i Sverige, Eric Sveden-

stierna, yttrade sig inför 1817 års bolagsstämma angående möjligheterna att fortsätta stenkolsbryningen i Höganäs och påpekade då att om man skulle fortsätta måste det satsas pengar på verksamheten på ett helt annat sätt än som skett hittills. Att få mer kapital trodde han däremot skulle bli svårt. Svenska kapitalister satsade på jord, ansåg han. Och fortsätter:

”När härtill kommer den Svenska Capitalistens lynne att heldre i stillhet njuta, än våga något på ett nytt äfventyrligt företag, då han redan ser en del af sina disponibla tillgångar för längre tid fästade, väl med full säkerhet för numerären men ej för penningens inre värde, och då slutligen Göta och Södertelje Canal arbetens oeconomiska resultater gifvit honom en slags varning, lärer föga vara att hoppas inom Riket af den föreslagna subskriptionen.” (BS 31.7.1817)

Sverige blev trots allt till sist ett industriland och som en liten del i den process som ledde dit kan man se utvecklingen av en industrivärld i Höganäs med gruvarbete i introduktionsskedet.

Länge gick företaget på sparlåga. En kraftfullare satsning gjordes vid bolagsombildningen 1825 då fabrikation av bl a tegel och lerkärl startades och även om motigheterna finansiellt ofta tornade upp sig i fortsättningen också blev förhållandena bättre efter hand.

Arbetsrutiner och arbetsmiljö anser jag vara väsentliga för den process som skulle få till stånd ett team work i industrins startskede. För att inte tynga avsnittet med alltför många detaljer i den vägen har jag emellertid valt att här hålla mig till gruvdriften och lämna den s k bruksdriften med tegelfabriker osv utanför tills vidare.

VAD ARBETET GÄLLDE

Bolagsbildningen hade föregåtts av prospektering och prospekteringen fortsattes. Man hade funnit stenkolsflötser av en tjocklek och kvalitet som aldrig tidigare i Sverige och man satte redan första året igång med brytning. Ett schakt på ca 9 m sänktes och från detta anlades två orter. Gruvan länsdumpades och en hiss uppmonterades. Schakt och orter av den här typen öppnades på många ställen innan man lyckades få bukt med vattentillströmningen i de på betydligt större djup befintliga rikligare och mer sammanhängande stenkolsförekomsterna. Omkring 1802 hade man helt klart för sig var dessa förekomster fanns och man kunde börja planera för mer permanent brytning. De schakt som öppnades inom dessa områden blev centrum i vidsträckta nätverk av orter.³⁵

Stenkolen ligger i området varvad med skiffer. Under dessa lager finns lera. Kollagens kalorimetriska värmevärde växlar och man delade in dem i kvalitetsbeteckningarna nr 1, 2 och 3. Nr 3 är de sämsta och kallas i Höganäs flis.³⁶

I de smala arbetsorterna var avståndet mellan golv och tak höjden på den brytvärda flötsen plus ett par dm bottenlera, vilket gav en takhöjd på ca 1,70 m.

Nere i gruvan rädde ett kompakt mörker. Arbetarna lyste sig fram med talgljus, senare olje- och karbidlampor. Äldre gruvarbetare i Höganäs har använt karbidlyktor i gruvan men övergick senare till att ha batteridrivna lampor fästade i mössan. Karbidlyktorna hade en fördel, har man berättat: Liksom naturligtvis tidigare oljelyktor och talgljus signalerade de syrebrist.

Rasrisken var alltid en fara i gruvan. Tränade gruvarbetare lärde sig lyssna efter varsel om ras. Lärde sig att noga uppmärksamma knäppningar i propsen — här kallade stämpor — vilka stöttade taket. Man lärde sig knacka i taket och på så sätt höra om det var ett ”bra tak”.

Den stora nackdelen med Höganäs gruvor var annars fukten. Stora pumpanläggningar måste till för länshållningen men s k våtorter kom man aldrig ifrån.

Fram till 1927 var brytningsredskap och arbetsorganisation i stort sett desamma. Brytningsmetoden ändrades till en del 1856 då en metod med brytning i stora fält eller ort- och pelarbrytning med igensättning infördes, vilket möjliggjorde att mindre mängd ”berg”, dvs oanvändbart material, behövde transporteras upp ovan jord men gruvarbetarens arbetsrutiner påverkades inte i nämnvärd grad av detta (Mueller 1897 s 85-87).

Brytningsarbetet gick i stort så till att man hackade sig in i ett tunnt lager av lösa kol. Detta lösa kollager låg i allmänhet ca 1/2 m från ortens botten. Man hackade sig in så långt man kunde och kratsade ut kolen. Detta kallades att förskrämma.

Man fick alltså ett smalt horisontellt tomrum i bergväggen och mot detta bände man sedan loss sandsten, skiffer och kol.

Till sist spettade man upp den eldfasta leran.

Till förskrämmningen användes en s k förskrämningshacka. Svart-hacka kallade gruvarbetarna den själva. Den var tunn och avpassad för att kunna tränga så långt som möjligt in genom det tunna kollagret. Vid hanteringen av denna hacka satt huggaren i allmänhet på ena hälen och halvlåg framåt under förskrämningsarbetet. En omvitnat tröttsam och påfrestande arbetsställning.

Spettningen eller kilningen tillgick så att man slog in kilar i bergväggen med en slägga, kallad kampjärn. Kilarna var fyrkantiga järnkilar.

Ett kolhuggarlag — två huggare med dragare — i färd med att förskrämma, dvs hugga ut det nedre kollagret. (Foto A. Rube)

Man bände med spett, kilade och hackade tills man fick väggen att ge vika och kunde övergå till sorteringsarbetet.

Sist högs den eldfasta leran upp. Till detta moment användes ett redskap, benämnt korpen, som var bredare och tjockare än förskrämningshackan.

Kolhuggaren sorterade det brutna. Kol av olika kvalitet i olika korgar, senare vagnar. Därvid måste kolen till en del skavas eller hackas loss från skifferstyckena, eller "berget" som gruvarbetarna själva kallade dessa. Leran lastades i sin speciella korg.

I varje korg eller vagn satte kolhuggaren en träpinne med sitt nummer samt beteckning för vad han ansåg att lasten innehöll.

Alla gruvarbetare arbetade inte nere i gruvan. Ovan jord fanns hiss-skötaren, kontrollanter av att uppforslad kolkvalitet stämde med pinnmärkningen, folk som transporterade kolen osv.

Även nere i gruvan fanns andra uppgifter än att hugga kol. Vägläggare i huvudorten, dörrpojkar som skötte ventilationen, körpojkar som körde hästarna i huvudorterna. Unga män var dragare och drog eller sköt framför sig korgar och vagnar fram till huvudorten.

Efter hand kom de olika sysslorna att bilda länkar i en gemensam livskarriär. Idealtypen för en gruvarbetares livskarriär såg ut så här:

Som pojke började man på gamsen — eller ovan jord — med diverse

pojksysslor, smorde vagnshjul m m, avancerade efter några år till underjordssysslor som dörrvakt vid ventilationsdörrarna, körpojke och andra lättare sysslor. När man blivit tillräckligt vuxen och stark blev man dragare för att till sist nå målet att bli kolhuggare (Hardenby 1972).

REKRYTERING AV ARBETSKRAFT

Ledare för arbetet vid höganäsgruvorna var den engelske kolgruveexper-ten Thomas Stawford, tidigare verksam i närheten av Newcastle. Under hela sin tid i Höganäs – alltså från 1796 till sin död 1831 – förde han dagbok över vad som tilldrog sig vid gruvan. De första åren är uppgifterna om arbetskraftsrekryteringen många och utförliga. Längre fram, då arbetsstyrkan vuxit ut och kontor inrättats, blir uppgifterna mer sparsamma. För hela avsnittet är dagböckerna en viktig informationskälla.

Redan 1797 bröts och levererades en del kol. Arbetsstyrkan var liten men det var tränade gruvarbetare från den nedlagda stenkolsgruvan i Boserup. Nackdelen med dessa män var att de hade sina permanenta hem i Boserup dit de återvände flera gånger om året för att fira jul, för att skörda eller sköta andra sysslor.

Av dagboken framgår att det den 2.2.1797 fanns 10 boserupsarbetare sysselsatta vid gruvan. Av dessa reste fem man denna dag hem till Boserup för att återvända den 21.3. Det var alltså en synnerligen blygsam arbetsstyrka det rörde sig om.

I så liten skala var det inte meningen att det skulle fortsätta och för stordrift behövdes mycket folk. Flera olika tillvägagångssätt tillämpades för rekrytering.

Man lät från predikstolarna i Malmö, Jönköpings och Kronobergs län kungöra att gruvarbete stod att få i Höganäs. Även gossar i åldern 8-16 år önskades välkomna (BS 11.6.1798 § 11).

Kungörelserna tycks ha varit resultatlösa. Bättre resultat gav värvningsförsök av aktieägare, Stawford och arbetare som sänts ut på speciella värvningsuppdrag. Några smålänningar, norrmän och småposter av folk från olika håll kunde på så sätt förmås att komma till gruvan.

SD 24.7.1895:

”Idag återkom Herr Billquist från Småland, där han hade varit för att försöka anställa arbetare, men han hade endast fått 11 man, emedan de flesta redan hade fått städja, och de, som icke hade fått sådan, fingo sin avlöning i förskott och stannade därför hos sin gamla arbetsgivare. Kolhuggaren B Borgström hade bättre framgång, ty

han hade fått 15 man här i Skåne.”

SD 15.10.1807:

”I går kväll kom Ola Holm hem med 31 män och pojkar från trakten av Falköping.”

Den 5.8.1801 beslöt man på bolagsstämman att inrätta goss hem för att öka ut arbetskraften:

”För att tildana skickeliga arbetare vid grufvan, beslöto Interessenterna att en inrättning bör göras, så att 10 st gässar af 10 til 12 års ålder kunna antagas, som under skiötsel af en skickelig gumma, hvilken besörjer om deras renhållning och matlagning på Bolagets bekostnad, skola bebo ett hus, erhålla kläder och efter sin förmåga hållas til arbete. Herr Bagge var så god och lofvade besörja att lämpliga ämnen härtil från Göteborg kunna anskaffas, vederbörligt contract med föräldrar el. förmyndare göres, så att sådana gässar minst utfästas att kvarblifva 7 år.” (BS 5.8.1801 § 11)

Gossar överfördes i fortsättningen från både Göteborg och Stockholm.³⁷

Från korrektionsanstalter i Stockholm och Karlskrona flyttades folk till gruvorna för ett år eller mer. En av transporterna kommenterar Stawford så här:

”I går kommo 27 karlar från Korrektionsanstalten i Stockholm hit för att arbeta här. Detta var Hans Excellens idé, och en mycket dålig sådan. Jag har varit i olika länder och ofta sett slavar, men jag har aldrig sett en så tröstlös, ömklig och utblottad samling folk, och i stället för pojkar på 15 till 20 år finnas här 38 år gamla karlar.” (SD 7.7.1820)

Även andra typer av fångar var aktuella:

SD 1.9.1808:

”Återkom från Malmö där jag har varit för att bland de ryska fångarna välja ut 24 arbetare och jämte dem var jag tvungen att taga 2 underofficerare.”

SD 6.4.1810:

”Kl. 2 i e.m. kommo en fänrik och 48 ryska desertörer hit. De hade anställts som arbetare av Hans Excellens i Stockholm.”

Vid upprepade tillfällen lyckades man få trupper kommenderade till gruvan. I första hand rörde det sig om båtsmän från Karlskrona och södra Halland i trupper om 50-100 man (SD 16.9.1797; 19.8.1805; 10.1.1807; 17.3.1807).

Båtsmän som arbetskraft vid gruvan var naturligtvis i och för sig ett tillskott till arbetskapaciteten men innebar bara temporära lösningar på arbetskraftsproblemet. Kommenderingarna gällde 1/2 till 1 år, varefter anhållan om ny kommendering måste inlämnas.

För att få en mera konstant arbetsstyrka anhöll man hos konungen om tillstånd att sätta upp en egen pioniärkår på 200 man. 1807 hade tillstånd erhållits och pioniärerna kunde nu bindas för perioder på 3-4 år i taget (BS 15, 16, 17.9.1807).

De villkor som gällde för pioniärer finns upptagna i en speciell lista. Av denna framgår bl a att bolaget bestod fri mundering från huvud till fot att användas vid exercis, paradering och om helgdagarna. Arbetskläder fick man däremot hålla sig med själv. Pioniären var befriad från kronoskatt och hade frihet att gifta sig. Exercis ägde rum 2 timmar var helgdag före gudstjänst men från militär tjänstgöring i övrigt var man befriad. Tjänsteplikten innebar gruvarbete och för detta betalades man efter samma regler som andra gruvarbetare. Söner anställdes vid gruvan från 9 års ålder. Pioniären löd under militärdomstol. Korpral och vicekorpral skulle svara för ordningen.³⁸

1819 organiserades pioniärkåren om till rent civil verksamhet att stå under "Grufvans Styresmäns omedelbara befallningar". Korpralen blev ordningsman. Munderingen fick nu bara bäras av de 10 pioniärer som tjänstgjorde som "Patrouller och Wakter, samt handräkningar vid Policens handhafvande". "Policen i hela dess vidd" står direkt under styresmännen som har att sköta förhör, domslut och bestraffning "i alla de mål som förekomma".

Omorganisationen avsåg ingen avslappning i diciplinärt hänseende. Den nya instruktion för bolagets styresmän som samtidigt antogs poängterade tvärtom att dessa av "underbetjente eller arbetare" har att fordra "ovillkorlig lydnad och wördnad förenad med prompt verckställighet af gifne Befallningar". Däremot fick arbetsstyrkan nu en fastare förankring inom bolagets hank och stör (BS 16.3.1819).

I mantalslängderna finns pioniärkåren upptagen t o m 1822. Antalet civila och värvade arbetare var enligt mantalslängderna ganska lika (Hardenby 1974 a s 28).

Fördelningen av arbetsstrykan vid Höganäsbolaget var 1818:

Tjänstemän	7	(inkl läkare, smed, inspector och skolmästare)	
Kongl. Pionnier Corpsen	134	(inkl corporalen)	
Grufve Arbetare	182	(inkl grufvefogden)	
Tillsammans	323	personer	39

EN INDUSTRIKULTUR INSTITUTIONALISERAS

Från olika delar av Sverige, i viss mån från Norge, England, Tyskland, Ryssland och Frankrike lockades eller tvingades alltså människor att slå sig ner för en tid i Höganäs för att arbeta i gruvorna. Av dessa tycks bara ett fåtal ha betraktat arbetet där som en tänkbar framtida utkomst-möjlighet.

SD 6.10.1798:

"I dag kommo 8 man från Ädelfors guldgruva och 5 man ifrån Växiö. De 8 voro vid gott humör, men de andra 5 voro så nedstämda, att de gräto som barn, när de första gången fingo se schaktet, och då 2 man skulle gå ned sprungo de i stället och förbannade sitt öde, som om de hade blivit dömda till det svåraste straff. Jag lyckades emellertid få dem vid litet bättre humör mot kvällen och lovade dem arbete ovan jord, till dess de blivit bättre bekanta med förhållandena."

SD 27.10.1798:

"Idag begåvo sig 5 av de nya männen på hemväg, men då jag fick höra det, red jag efter och återförde dem."

En kväll i april samma år kom en man vandrande från Falkenberg. Egentligen skulle de varit 10 man men "bönderna hade sagt, att de skulle bli slavar för livet och omöjligt kunde stå ut med arbetet här."

SD 23.5.1808:

"En av de män, som skickats hit från Stockholm till pionjärkåren, rymde i kväll. 3 man hade skickats hit, men en man dog under vägen och en annan var sjuk, då han kom hit, och skickades till sjukstugan."

De flesta som kom var städjade redan innan de lämnade hemorten. Andra kom för att titta på arbetet innan de bestämde sig. Av de senare fortsatte de flesta sitt sökande efter arbete på annat håll.

Tvångsförflyttade till Höganäs eller inte kom en liten grupp av arbetare att bli bofasta på orten. Då 1-årskontrakt kunde skrivas på 1798 var det 12 man bland de vid gruvan arbetande som tecknade på (SD 8.9.1798).

Sakta växte gruppen av bofasta och vid gruvan sysselsatta. I mantalslängderna står för 1798 10 män upptagna, för 1803 30 män, för 1813 196 män (LLA, Länstryrelsens i M län arkiv, Landskontoret, Mantalslängder, EIII:50, 55, 65).

Tillsammans utgjorde de ett främmande inslag i traktens befolkning och bland dem lades grunden till en industrins värld i Höganäs. Men omställningen var inte lätt.

I jämförelse med engelska arbetare är svenska arbetare oerhört underlägsna, ansåg Thomas Stawford. Vad en engelsk arbetare klarar av på en dag behöver svenska arbetare 7 dagar till. "Det ligger sannerligen inte i deras natur att arbeta hårt eller finna något nöje i arbetet." (SD 16.11.1797) "Folk är inte vana vid någon brådska och ingenting kan rycka upp dem." (SD 28.6.1800)

Bortsett från tillfällen då Stawford och andra överhetspersoner enligt dagböckerna utsätts för direkta fysiska angrepp tycks arbetssituationen på det hela taget vara ytterst svårhanterlig. Super man så super man. Någon ambition att arbeta duktigt är det få som visar. Måndagar är någon enstaka arbetare i arbete, resten sover ut. Man "leker jul" från början av december till 13-dagen vilka arbetsplaner arbetsledningen sedan än kan ha. Slagsmål, stölder och bråk av alla de slag är vardagligheter.

Stawford tycks ofta själv uppleva situationen som en maktkamp på liv och död. Så anser han sig t ex den 10.1.1801 ha fog för misstankar om en komplott som går ut på att de upproriska vill sätta eld på huset. Stawford, som bodde avsides, fann det lämpligast att göra i ordning patroner, pistoler och muskedunder. Med bagare Holm som livvakt rustade han sig så att möta nattens eventuella oroligheter (SD 10.1.1801).

Arbetsprestationen ökade heller inte i takt med ökat antal arbetare. Ofta blir det tvärtom bråk när nya anländer. Den första gruppen ryssar vägrade helt att arbeta efter en tid och måste skickas tillbaka.

Detta var situationen de första åren. Att den måste ändras är givet. Man måste ju kunna beräkna hur mycket arbete som kommer att presteras för att veta vad man har att sälja t ex. Man måste kunna göra upp kalkyler.

Till de många som försökt komma underfund med vad som speciellt utmärker industrikapitalismen hör Max Weber. Hans formulering av vad han funnit vara kapitalismens kännetecknen får tjäna som utgångspunkt för resonemanget kring varför det var så nödvändigt att få arbetspresta-

tionerna under kontroll:

"Where capitalistic acquisition is rationally pursued, the corresponding action is adjusted to calculations in terms of capital. This means that the action is adopted to a systematic utilization of goods or personal service as means of acquisition in such a way that, at the close of a business period, the balance of the enterprise in money assets (or, in the case of a continuous enterprise, the periodically estimated money value of assets) exceeds the capital, i.e. the estimated value of the material means of production used for acquisition in exchange." (Weber 1970 s 18)

Ett negativt årsresultat kan naturligtvis förklaras bero på tillfälligheter eller ingå som ett led i en långsiktig planering men den förhandskalkyl som ligger till grund för nästa års ekonomiska satsningar måste ju ändå vara något så när tillförlitlig för att kunna fylla en för företaget rationell funktion. Förhandskalkylen skall ju ge realistisk information om storleken på kommande vinster.

Om mänskligt arbete står för huvudparten av produktionsprocessen, och det gjorde det i högsta grad här, baseras förstås kalkylen i stor utsträckning på beräknade arbetsprestationer. Ju säkrare man kunde beräkna arbetsprestationerna per år och dag ju tillförlitligare borde alltså kalkylen bli.

Men då räcker det inte att veta exakt hur mycket kol en man kan hugga per dag. Man måste också veta att han kommer att hugga den kvantiteten. En förhandskalkyl blir rena gissningen om man inte i förväg kan räkna ut hur många som ställer upp i ett arbetsskift och heller inte med säkerhet vet om den som ställer upp kan eller vill utföra den stipulerade arbetsprestationen.

Situationen i Höganäs var i början sådan att varje försök att förhandsberäkna kommande års eller ens dags arbetsresultat var omöjligt. Det är därför helt klart att höganäsarbetaren måste manipuleras till att bli lika pålitlig eller arbetsvillig som den engelske arbetaren var enligt Thomas Stawford. Det var en förutsättning för att företaget som sådant skulle lyckas att för industrin rationella normer skapades.

Det fanns andra stora osäkerhetsfaktorer vid bolagsstarten. Dit hörde t ex avsättningssvårigheter och oförutsedda förkastningar och vattenflöden. Att man måste försöka få också de faktorerna under kontroll är givet men det finns ingen orsak att ta upp de försöken här. Här skall enbart anstalterna för att skapa en fast och till industriarbete motiverad arbetsstyrka tas upp.

I socialisationssträvandena ingick flera olika moment med mer eller

mindre positiv verkningsgrad:

Kontantlön

Ersättningen för arbetsprestationer utgick redan från starten i kontanter och lön i pengar ansågs troligen av bolagsledningen ha många fördelar. Dels innebar kontantlön i förhållande till lön i natura en förenkling av beräkningen av kostnaderna för reproduktion av arbetskraften. Pengar gav exakta och lättöverskådliga siffror i kalkylerna. Dels sågs lön i pengar också som ett lätthanterligt manipulationsredskap för att påverka flitmotivationen.

Reglerna för en extra dusör som belöning för stor arbetsprestation och avdrag som negativ sanktion för låg arbetsprestation var under ständig omprövning. Penninglönen lämpade sig också bra för manipulering med tidsintervaller för avlöningen. Man provade en tid t o m dagliga avlöningar, för vilka speciella poletter kom till användning. En kort tid fungerade systemet som stimulans till ökad flit men visade sig efter en tid ha motsatt effekt.⁴⁰

Bedömning av verkningsgraden:

De ständiga regeländringarna beträffande lönsättningen tyder på att kontantlönen hade mycket liten betydelse som motivation för en större satsning på flit och effektivitet i startskedet. Till nackdelarna hörde att kontantlönen i motsats till naturaförmåner innebar en valmöjlighet mellan mat och brännvin. Att det senare alternativet ofta sågs som lockande i den kaotiska startperioden är knappast förvånansvärt.

Våld

Fysiskt våld förekom i början ofta som bestraffning i olika sammanhang. Så klagar Stawford t ex i dagboken ofta över att eldare inte kan hålla fyr i ångpannorna trots att de dag efter dag piskas av Stawford på arbetsplatserna (Ex SD 12.3.1803; 2.12.1803; 19.12. 1803; 12.1.1804).

I liknande fall rör det sig om spontan aggressiv reaktion som tar sig uttryck i informella, improviserade straffaktioner.

Till de första åtgärder Stawford vidtar hör annars en formell stipulering av brott och straff avsedd att gälla som rättesnöre inom företaget. I 12 artiklar specificerar han olika typer av brott och regelöverträdelser och de straff som dessa överträdelser kommer att leda till. Reglerna lästes vid lämpliga tillfällen upp för arbetarna, första gången den 25 no-

vember 1800 och då i närvaro av länsman för att ge officiell prägel åt innehållet (HBCA, SD 25.11.1800; Order Book s 1-4).

De första två artiklarna rör hot, våld eller annan uppstudsighet mot arbetsbefäl. För sådana brott gäller bergsartiklarna eller Sveriges lag. För alla andra förseelser stipuleras bötesstraff. I verkligheten tycks de här fasta reglerna för bestraffning emellertid inte ha varit till stor hjälp för Stawford. Av dagböckerna framgår tydligt hur bestraffning de första åren trots allt i hög grad är improvisationer.

För riktigt allvarliga brott, mord exempelvis, anlitas allmän juridisk expertis och den anklagade döms på tinget. Personer som betraktas som totalt oanvändbara för industriarbete förpassas gärna också till allmän juridisk instans, där de försvinner ur företagets synfält. Det senare gäller speciellt om svårdisciplinerade fångar från korrektionsanstalterna eller andra fångläger.

För överträdelser som flykt, stöld, slagsmål m m fungerar emellertid Thomas Stawford som domare, ofta också som verkställare av bestraffningen. Straffen kan bestå i prygel, sitta viss tid på trähästen, bli bortkörd från Höganäs, böta eller sättas i arrest.

Den fysiska bestraffningen i form av prygel eller trähästsittande är vanligt förekommande de första åren. Det rör sig här om offentliga bestraffningar, vanligen på gruvbacken "til nesa och straff" för regelöverträdaren och "varnagel" för andra.

Att straffen, trots offentlighetsprägel, är improviserade framgår tydligt av motivationerna i dagböckerna. Här några exempel på ådömda straff:

SD 14.9.1801:

"När jag i närvaro av alla fogdarna hade förhört rymmarna, Hans Hovdet, Olof Hovdet, Erich Tak och Olof Lorenzson, gav jag order att lägga dem över en tunna och giva dem 15 prygelslag. Därefter skulle de utvisas från Höganäs. Denna dom gick genast i verkställighet.

SD 20.12.1801:

I morse hade 3 av karlarna gått i komplott för att rymma, men jag fick tag i dem och förhörde dem. Det framgick, att en av dem vid namn Shjelander var upphovsmannen, och jag lät honom betala tillbaka sin städja och sina respengar med 12 sk till var och en av de män, som hade återfört honom hem. Därefter avskedade jag honom. Jag hade ämnat sätta honom på trähästen, men några av karlarna bådo, att han skulle slippa. Detta var dock endast en fint från min sida för att visa dem, vilket svårt brott det är att rymma.

SD 23.1.1803:

I morse hade jag Sven Lundahl, 22 år gammal, och Wilhelm Struck, 15 år gammal, uppe på kontoret för att stå till svars för att hava lagt pinnar i pinnlådan. De hade en dag lagt dit 5 pinnar och en annan dag 6 pinnar, då de råkade fast. De erkände, och av allt vi kunna se, äro båda lika skyldiga, men som Struck icke är myndig, kan han inte få samma straff som Lundahl, som fick plikta 3 Rdr 8 skilling, dubbla värdet av kolet, och skall sitta en halv timma på trähästen. Wilhelm Struck fick likaledes plikta 3 Rdr 8 skilling, vilket belopp skall gå till sjukkassan, och skall dessutom straffas med prygel av sin fader på kolhögen.” /Pinnar i pinnlådan anger hur mycket kol man brutit och skall ha betalt för/

Efter hand försvinner det fysiska våldsmomentet alltmer ur bilden. I stället sätts den dömda i arrest för viss tid eller åläggs bötesstraff och Stawfords funktion som domare överläts i allt större utsträckning till länsman.

Bedömning av verkningsgraden:

Våld ingick till att börja med så att säga i den dagliga rutinen men redan exemplet med de piskade eldarna visar att våld i och för sig inte fick den förväntade effekten.

Men våldsstraffens bristande funktionsduglighet framgår trots allt tydligast av reaktionen på de offentliga bestraffningarna. Avsikten med de offentliga kroppsstraffen var, enligt Stawford, att de skulle tjäna som avskräckande exempel för åskådarna som alltså ses som latent överträdare. Straffet skall få åskådarna att ta avstånd från överträdaren och sluta upp på domarens sida.

Den verkan fick inte de offentliga kroppsstraffen. Enligt dagböckerna bönfaller tvärtom åskådarna ofta domaren att förkorta eller på annat sätt lindra straffet – ett krav som Stawford ofta anser lämpligt att rätta sig efter. Så t ex rymde fransmannen och pionären Ner men infångades i Helsingborg och sändes tillbaka till Höganäs. Han straffades med 25 rapp ”men som hans kamrater bådo för honom lät jag det bero med detta straff” (SD 4.9.1809).

Kroppsstraffen får i stället ofta karaktär av en maktkamp mellan befäl och arbetare. Då exempelvis den första gruppen ryssar beslutat sig för att helt vägra arbeta hjälper det inte att Stawford låter bestraffa tre av dem med 25 rapp vardera. Gruppen håller ihop och vinner till sist sitt mål och blir förflyttade därifrån (SD 15.2.1809).

Vid ett annat tillfälle har en man, tillsammans med tre kamrater, utfört en stöldkupp. Av en händelse blev just den här mannen upptäckt

men inte ens 50 hårda rapp kan förmå honom att ange kamraterna (SD 26.2.1816).

Att våldshandlingar över huvud taget egentligen inte längre var acceptabla visar naturligtvis i första hand alla de åtgärder som vidtas för att stävja slagsmål bland arbetarna. Men även på ett mera sublimt plan kan man förmärka avståndstagandet till våldshandlingar:

Så påpekar exempelvis Stawford i sin dagbok hur han en dag gett två av eldarna stryk ”men utan att tillfoga dem några skador”.

Greve Ruuth, en av bolagsgrundarna, betraktas av Stawford i allmänhet med största vördnad. För denne vörtnadsvärde man är det tydligt att våldsamhet var synnerligen ovanlig. Så ovanlig att när han en gång hotar en arbetare med käppen är det så märkligt att Stawford finner det viktigt nog att anteckna i dagboken. I sanningens namn måste han dock påpeka att han inte själv sett episoden utan bara hört den berättas ryktesvägen. (SD 13.11.1819).

Det faktum att våldsstraffen blir allt mer sällsynta kan naturligtvis tydas till att de inte mer behövs men oroligheterna i arbetarleden fortsätter långt därefter med rymningar, stölder, slagsmål osv och det är säkert riktigare att tyda orsakssammanhanget så att de inte bedömdes som effektiva. De hörde samman med en gången kulturepok och passade helt enkelt inte in i industrimönstret.

Ordningsregler

De ovan nämnda artiklarna var närmast avsedda som ordningsregler för arbetarna. De flesta rör rutiner som bör följas och omfattar både arbetstid och fritid.

”Kortspel, dubblerier, nattsvärmerier och andra otidigheter” är belagt med bötesstraff. Detsamma gäller supande i traktörshuset efter klockan 9 (HBCA, Order Book s 1-4).

I reglementet ingår också en tidsangivelse för arbetstidens början. Den är fastställd till kl 4 fm men redan tillägget att för sen ankomst räknas efter kl halv 5 ger en antydning om svårigheten med att kräva exakta tider.

Denna punkt formuleras om flera gånger under årens lopp. 1816 har reglerna måst göras om på så sätt att det tas hänsyn till vilka som bor inom det område där väktaren går och vilka som bor utanför och alltså inte blir väckta (HBCA, Order Book 9.9.1816).

En av artiklarna är tydligen tillkommen för att skapa mellanrum mellan Stawford och massan av arbetare:

Om alla ”samfält eller pluraliteten” har någon anhängan eller något

klagomål att framföra då skall man se ut två deputerade och dessa två skall uppsöka gruvfogden. Visar det sig då att gruvfogden inte anser sig kunna avgöra saken har dessa tre att uppsöka Stawford på kontoret mellan 6 och 7 på eftermiddagen. Även enskild, som har något att anföra, skall rikta sig till gruvfogden som i sin tur har att avgöra lämpligheten av att de två uppsöker Stawford.

Att den regeln inte efterföljdes visar en förnyelse av regeln som tillkom 1818. Där har Stawford slopat gruvfogden som mellanhand men tar emot "arbetsfolket" på kontoret mellan 10 och 12 förmiddagen. Regeln har kommit till, påpekas det, för att det annars blir så mycket spring upp och nedför trapporna för Stawford som tydligen är flitigt besökt (HBCA, Order Book 28.2.1818).

Bedömning av verkningsgraden:

Ordningsreglerna tycks av allt att döma i och för sig inte ha spelat någon större roll för etablerandet av för industrin rationella beteendemönster.

Tvärtom finns det exempel på hur ordningsreglerna direkt kunde bidra till att skapa oordning. Så strejkade t ex alla arbetare den 12 juli 1800 efter ett påbud från Stawford om att arbetet skulle börja kl 4 i stället för kl 5 på morgonen. Längre fram i tiden har höganäsarbetarna haft rykte om sig att mycket ogärna gå i strejk (SD 12.7.1800).

Att exakta tider kunde vara svåra att hålla är inte svårt att tänka sig eftersom folk inte hade några klockor att rätta sig efter. Men hur lite den här tidsregeln egentligen betydde för skapandet av en effektiv arbetsgrupp kan man kanske bättre inse om man jämför ett mer detaljerat tidsschema, presenterat för gruvfolket i mars 1814, med senare utveckling. Regeln har tillkommit därför att gruvarbetarna börjat ta eftermiddagsrast, vilket absolut inte får förkomma. Den enda paus som är tillåten, med undantag för middagsrasten, är då klockan ringer kl 8 fm för frukostätande som får fortgå till halv 9. Från kl 1 till 6 arbetar man däremot utan uppehåll (HBCA, Order Book 18.3.1814).

Jag har intervjuat äldre gruvarbetare i Höganäs vid flera tillfällen och ständigt har man med stolthet framhållit för mig hur fria tiderna var i gruvan ända fram till maskindriftens införande på 1930-talet. Fick man bara upp vad man skulle så bestämde man själv både arbetspass och pauser (LUF 18894: 1-243).

Det är tydligt att en pålitlig arbetarstam i gruvorna inte åstadkoms genom krav på punktlighet.

Vad vidare beträffar relationen arbetare–chef är det väl ovisst om formuleringen 1818 kom att medföra en stramare reglering av relationerna mellan högste chefen och arbetarna. Däremot inrättades 1806

ett kontor bestående av kamrer, kassör, bokhållare och sekreterare och därmed var grunden lagd för etablerandet av ett byråkratiskt system som effektivt ökade avståndet mellan högste chefen och arbetarna genom att en ökande mängd tjänstemän kom att fungera som mellanled.

I det tidiga skede av socialisationsprocessen som det här gäller sågs emellertid byråkratin enbart som en onödig kostnad av den engelske introduktören av lämpliga industrinormer bland arbetarna. I brev till styrelsemedlemmen C.D. af Uhr i Stockholm skriver han bl a:

”Då bolaget började, hade vi en bokhållare, som samtidigt var kassör. och denne assisterades på kontoret av en ung man, som lämnade ut vad som beställdes från förrådet. Dessutom fanns en byggmästare. Varje anställd person var arbetare av något slag. Förmannen, gruvfogden tillhörde samma klass. Allting var med ett ord lika enkelt som vid vilken gruva som helst i Newcastle. Men år 1806 måste vi nu i stället för dessa 3 mästare, om jag så får kalla dem, och som voro så många som behövdes både för att driva den gamla gruvan och utvinna den nya, bygga maskiner, hus m.m., hava 1) en kamrer, 2) en kassör, 3) en bokförare, 4) en bokhållare att föra böckerna över uppfordrade och sålda kol, 5) en övergruvfogde, 6) en materialskrivare, 7) en styresman ”med sold”, 8) byggmästaren, d.v.s. en ökning med 5 ”manschettherrar”, som man säger på gruvspråket, att försörja och som voro överflödiga.” (HBCA, Stawfords Copy Book, Diverse brev 1820-1822, 1.11.1820)

Praktisk handledning och faderskap

De boserupsarbetare som var med om gruvstarten i Höganäs var vana vid stenkolsbrytning. Men Thomas Stawford var inte nöjd med vare sig verktyg eller brytningsrutiner och gav sig genast i kast med att dels skaffa i hans tycke riktiga verktyg och dels undervisa om hur brytning skulle gå till. Han lärde ut grepp, han borrade och högg.

Det var viktigt att alla fick klart för sig att detta var sättet, det enda rätta sättet att bryta kol.

Den 27 mars 1797 hade Stawford hört berättas att hans företrädare, Bergshauptman Polheimer, hade sagt till arbetarna att det skulle vara bättre för dem att bryta på samma sätt som de hade gjort i Boserup varpå Stawford beordrade alla utom en man att göra som de lärt i Boserup. ”Vi funno snart, att det var opraktiskt, det var hårdare att förskrämma och svårt att röra sig. Vi fingo endast 6 tunnor kol, men den man, som arbetade på det vanliga sättet, tog nästan 4 tunnor.” och så

var den prestigeförlusten ur världen (SD 27.3.1797).

1798 kom några tyska arbetare. Även de vana stenkolsbrytare men med brytningsmetoder av tysk modell. Enligt Stawford använde de ett brytningsförfarande som man slutat med i England för 250 år sedan. Att tvinga dem att byta teknik var rakt inte Stawfords avsikt trots allt men han måste ändå visa dem hur man arbetade här och i Newcastle. Det är inte särskilt svårt att föreställa sig hur de svenska arbetarnas övertygelse om förträffligheten av de egna och Stawfords metoder stärktes efter den uppvisningen (SD 9, 10.7.1798).

Moment för moment av det praktiska arbete som skall utföras i gruvan går han igenom på samma sätt. Eldning i ångpannorna, schaktsänkning osv. Då nya arbetare anländer måste proceduren upprepas. Går arbetet trögt måste han visa hur fort han själv klarar det. Skall nya rutiner införas är det Stawford som ger praktisk handledning som t ex då han i november 1798 lär pojarna köra in gruvhästar (SD 5, 6, 7.1798).

Det där är inläringens tid för Höganäs gruvarbetare. Snart kan de. Snart vet de. Vet vad som är det enda rätta sättet att göra saker och ting på. De kan själva lära ut. De bildar en grupp av speciellt värdefulla arbetare. En kärntrupp med en gemensam kunskapsmassa.

De vana arbetarna blev också väl förtrogna med lokaliteterna. Redan 1798 infördes systemet med lottning om arbetsplatserna. Man lottade en gång var månad om orter och schakt. Förfarandet tillämpades så länge gruvdriften existerade. Intervjuade gruvarbetare har funnit lottningen rättvis. Våtorter var och förblev ett elände att hamna i men det kändes mindre motigt om det var ödet som placerat en där än om man blivit ditkommenderad. Allt måste ändå skötas, det var de initierade helt klara över.

Lottedagen blev en gruvarbetarnas egna firardag. Efter lottningen var man fri och kunde umgås med varandra. Det var en fridag som gruvarbetarna i alla tider hållit mycket styvt på.

I arbetssammanhang innebar lottningen att man lärde känna hela gruvområdet och den egna fridagen att man lärde känna varandra.

Man lärde hur hela kedjan av arbetsuppgifter hängde samman och hur man var beroende av varandras arbetsprestationer.

Med denna praktiska kunskap följde ett eget språk. Ord för redskap, rutiner, bergarter osv. Namn på varandra och varandras yrkesuppgifter.

Egna erfarenheter av varsel om gruvras delgavs andra och en gemensam fond av kunskap om tydning av signaler av olika slag uppkom.

En inträffad episod berättades vidare och integrerades i en gemensam uppsättning historier.

Att en kärna av initierade bildats visar sig snart.

De "gamla arbetarna", som Stawford ofta kallar dem, blir t ex med-

vetna om sin egen och kamraternas kapacitet och eftersom lönen är ackordsatt vill man naturligtvis helst arbeta tillsammans med en van arbetskamrat. En viss kompensation måste erbjudas för att lära upp nykomlingar.

Vi kan ta 1815 års regel som exempel. Stawford har beslutat att om två man arbetar tillsammans skall dessa per dag hugga minst 5 tunnor kol nr 1. Hugger man mindre får man 3 sk mindre per tunna som en sorts plikt. Arbetar man däremot tillsammans med en nykomling bortfaller plikten. Är man dessutom en så bra lärare att man tillsammans med nykomlingen kommer upp i minimikvantiteten 5 tunnor om dagen under den stipulerade lärotiden av 14 dagar får läraren en extra belöning av 1 sk per tunna en månad framåt från lärotidens utgång räknat (HBCA, Order Book 17.7.1815; 30.12.1815).

Under den tid båtsmän vistades vid gruvan var det ständigt bråk mellan dem och de "gamla arbetarna", som ansåg båtsmännen vara lata. Vilda slagsmål brakade loss mellan dem då de samlats på krogen om kvällarna. Söndagen den 30 november 1807 gav sig den sista kontingenten om 140 båtsmän iväg och för att undvika bråk beslöt Stawford att avlöningarna inte, som avtalat var, skulle betalas ut på lördag utan först mångdagen därpå (SD 27.11.1807).

Det är när stora grupper av nykomlingar anländer som konfrontationen mellan nya och gamla blir som mest kritisk. På hösten 1800 kom exempelvis 39 normän och ett år av allt häftigare stridigheter mellan svenskar och normän följde. Att konfrontationerna med främlingar i grupp stärkte en gryende VI-känsla hos de tidigare ditkomna arbetarna är tydligt.

Interaktionerna arbetskamraterna emellan inskränkte sig inte till arbetstiden. Mat åt man på markententeriet, köpte bröd på bolagets bageri och festade om på Lundstedts krog. På bolagets magasin tillhanda hölls åt alla samma slags flanell till kläderna.

Tillvaron i sin helhet var en samlevnad i nöd och lust där förutsättningar för det ena eller det andra ofta var direkt beroende av ägarnas godtycke, förutseende eller ansvarslöshet. Ingen statlig eller kommunal hjälpverksamhet fungerade exempelvis som stötdämpare då bolagskassan var tom och lönerna inte kunde betalas ut.

Under perioden 1818–1822 är detta direkta beroende speciellt markant.

Bolagets finanser var urusla. Långa tider saknades pengar i kassan för utbetalning av arbetslöner. Arbetarna uppmanades att handla på kredit på bolagsmagasinet och därmed hårt skuldsätta sig hos sina borgenärer. Fanns det mat och andra nödvändighetsartiklar att köpa på magasinet fungerade väl sysemet trots allt någorlunda drägligt men

oftast fanns det under den här perioden ingenting att få där heller. Bolagskassan räckte inte till för inköp av matvaror. "Folk lever på bröd, salt och brännvin" skriver Stawford bl a.⁴¹

Till styresmannen i Stockholm skrev han bevekande brev med bön om medel att lindra nöden: "Ingen kan beskriva, huru mycket de lida" (HBCA, Stawford Copy Book 15.3.1821).

I dagboken beklagar Stawford arbetarna som till sist är så försvagade av brist på mat att många inte kan arbeta. Det har blivit en sällsynthet att hela löner kan betalas ut. Och dagboken kan han anförtro att den dåliga ekonomin, enligt hans åsikt, beror på att ägarna lägger beslag på en allt för stor del av de pengar som stenkolsförsäljningen ger (bl a SD 29.5.21).

På bolagsstämman 24 juli 1820 tog ägarna bekymrat del av rapporterna över det finansiella läget: Arbetarna hade 7 avlöningar inestående och hade inte fått lön sedan den 22 april. "Bränneriet är det enda, som i år gifver någon revenue; och har utdelning af brännevin till arbetsfolket, ansenligen förminskat contante utgifterne" (BS 24.7.1820).

Det är speciellt under de här svåra åren som Stawford får tillfälle att ta upp mera känsloladdade frågor med sina arbetare.

Själv ser han sig som en far för dem. Som far har han att undervisa dem och uppfostra dem — inte till fullvuxna människor men väl till goda och flitiga arbetare.

Han är också övertygad om att arbetarna i sin tur ser en fadersgestalt i honom. "De betraktar mej som en far" påpekar han vid flera tillfällen i dagboken (SD 5.2.1804; 1.4.1821).

Och som en far talar han, speciellt under de verkligt brydsamma åren. Än lugnande: allt skall säkert ordna sig till det bästa bara alla arbetar flitigt och är nyktra och arbetsamma. Det är ändå i sista hand på dem det beror om det åter skall komma penningar i bolagets kassa. Än förmanande: alla måste räcka varandra handen och hjälpas åt. Håller man bara samman skall säkert allt ordna sig till det bästa till sist.

Stawford är den allvise fadern som ver hur illa det står till utanför Höganäs i den stora världen. Penningbrist råder överallt. Och arbete står inte att få vare sig i Sverige eller utrikes.

"Mina redliga karlar!" kallar han arbetarna i tal som han noga präntat ned innan han talade till folket och manar till tålmod och framför allt arbetsamhet "hvar och en uti dess kall" (HBCA, Order Book, tal inom perioden 1816—1822 bl a 1.6.1818).

1823 betalas ibland lönen ut i mat i stället för pengar men den värsta nödsituationen tycks vara ur världen efter 1822. Livet kommer in i lugnare hjulspår och inom företagets ram börjar en del glada traditioner byggas upp som skall finnas kvar länge.

På midsommarafton 1823 anordnas fest med fyrverkerier och transparanger, öl, brännvin och dans hela natten (SD 24.6.1823).

På hösten samma år delas under högtidliga former de första pro patria medaljerna ut till 7 arbetare med minst 20 år i bolagets tjänst. 1825 är antalet pro patria medaljörer 9 (SD 25.8.1823; 25.6.1825. BS 1.12.1822).

Bedömning av verkningsgrad:

Den praktiska handledning som Thomas Stawford gav arbetarna under den första tiden var av stor betydelse för att pränta in en kunskap om vad som var det enda rätta sättet att sköta olika arbetsuppgifter. Jämförelserna med andras metoder blev till bevis för att i Höganäs gjorde man rätt.

Efter hand skaffade sig arbetarna egen kunskap genom erfarenhet. Man talade sins emellan om sina erfarenheter. Ett gemensamt språk utvecklades. Man fick en gemensam fond av berättelser om händelser som inträffat och en egen bit historia växte fram. En egen kunskap om den verklighet som rörde gruvhanteringen och livet i gruvsamhället skapades. En kunskap som folk utanför industrin inte hade.

Kunskapen om yrkeslivet kom till genom handledarens undervisning, egna erfarenheter och konversation med kamraterna. Ledaren, Stawford, inkluderades i kunskapsmassan som den sakkunnige, den av alla i innegruppen legitimerade experten. *Vi* här i Höganäs industriområde *vi* vet, i motsats till alla andra, hur det här arbetet *verkligen* skall gå till.

Relationen företagsledare—arbetare upplevdes inte av någondera parten som ett rent affärsmässigt förhållande mellan säljare och köpare av arbetskraft. I relationen fanns också känsla inkluderad. Den emotionella komponenten intensifierades under de svåra åren av nöd och umbäranden.

Stawford led ingen nöd då heller på annat sätt än att han oroades av att de dåliga finanserna innebar ett hot om nedläggning av hela verksamheten. I Höganäs fanns *hans* framtid. Dagboken anförtror han sina bekymmer. För honom är det viktigt att ha arbetarna på sin sida, att få dem att se verksamheten i Höganäs som enda alternativ. För att få dem att stå ut skadade det inte att rikta sig till dem i känslofulla ordalag.

Stawfords förhållande till arbetarna grundade sig också den första tiden på en personlig kontakt med arbetarna. Inte så att Stawford deltog i umgänget på Lundstedts krog men genom att han personligen engagerade sig i arbetarna på individplanet genom att visa nyanlända var de skulle bo, se till att de fick kläder och andra förnödenheter. Den första tiden tog han också personligen hand om skadade och sjuka. Den feber-

sjuke fötter placerar han i varmt vatten, de riktigt svårt sjuka måste han åderlåta (SD 8.1.1798; 22.9.1800; 22.9.1801; 19.5.1802; 10.1.1803).

Till bolagsstämmoprotokollet av den 16 mars 1819 finns bilagt ett brev som börjar: "Vi allesammans Grufvans arbetare" osv. Stawford har rest till England och enligt brevet är arbetarna oroliga för att han inte skall komma tillbaka, vilket man innerligt hoppas. Bl a hör till hans företrädaren att "han har agat os som en fader — någon gång något strängt och hårt nog — men likväl icke till skada" (BS 16.3.1819 Bil).

Brevet är inte undertecknat och det kan i och för sig tänkas att Stawford själv författat brevet för att stärka sin ställning inför återkomsten. Hur det än förhåller sig med den saken är det under alla förhållanden tydligt att företagsledaren i fortsättningen länge betraktades som en far av folket i samhället och så sent som 1941 beskriver i en uppteckning en höganäsarbetare bolagschefen, som vid sekelskiftet var med om det patriarkaliska brukssamhällets upplösning, som "den store fadern" (LUF 9023).

Patriarkalism var ingenting märkvärdigt vid 1800-talets början. På varje bondehemman satt husfadern som far för hela hushållet och hade i den egenskapen rätt att aga de sina, både drängar och pigor och de egna familjemedlemmarna. Det tillkom honom också, att när så påfordrades, undervisa sin skara i den heliga skrift osv. Även han borde vara sakkunnig beträffande yrkesutövningen på gården.

Bondesamhällets patriarkaliska traditioner hade överförts till industrisamhället. Det var ord och vändningar som folk kunde förstå. Till detta fogade så Stawford även ägarna av företaget. I sina tal till folket talar han gärna om ägarnas faderliga ömhet, om hur de i sin ömma omsorg om folket beslutat det ena eller den andra.

Man kan emellertid tänka sig att denna avlägsna och främmande överhet knappast kan anta mänsklig gestalt i den bild av verkligheten som industrifolket skapade. Bara namngivningen av bolagets grundare måste ha gjort klart för alla att det här inte var fråga om en människa i ordets biologiska bemärkelse:

Den 4 juni 1820 hade Stawford den smärtsamma plikten att underätta folket om att "vår älskade, faderlige Herre och Patron Hans Excellence, En af Rikets Herrar, f.d. Öfverste Marskalk hos Hennes Kongl. Majt. Enke Drottningen, General Gouverneur i Pommern, Greifswalds Academie Canzler, Riddare och Commendeur af Kongl. Wasa Orden med stora korset, och Riddare af Konung Carl XIII Orden, Canzler af Kongl. Landtbruks Acadamien, Kongl. Patriotiska, och flere Province Landtbruks Sällskaper, m.m. Högvälborne Herr Grefve Eric Ruuth" avlidit (HBCA, Order Book, 4.6.1820).

I denna nästan övernaturliga höghet är det inte underligt om bolagsledningen kom att ses som ett slags mellanting mellan Gud och människa.

Så tycks åtminstone den arbetare se sammanhanget som 1862 i brev vände sig till styrelsen med begäran om att få dagspenningen höjd. I slutet av brevet står bl a:

”Men skulle dätta vara af mig orimmeliget begart så beder jag aldrödmjukat om förlåtelse därför, Ty dät är skett af oförstond i föld af Köttets lidande, Och Köttet är alltid messbelåtet, Därför lemnar jag dät hjerna åt Styrelsens eget beslutsamhet, Ty jag hvet at den är Guds Tjenare, och uträttar Guds befallning, Och Gud kan ecke befalla sin Tjenare uträtta annat än dät som nyttigt är, Och därmed är jag nöjd, om och så ecke Köttet är belåtet, ...

Jag hafver därför i förtröstan till Gud åttlyt min kallelse för att förbida hvad Gud i vårt Höga Styrelse hvell utverka för mett sanna hväl,”⁴²

Med yrkesvägledning och faderskap har grunden lagts till en verklighetsuppfattning där flit och arbetsamhet är en självklar plikt om man vill vara med i industrivärldens gemenskap.

Kvinnor

Arbetskraftsrekryteringen var tids- och kostnadskrävande.

Från bolagsledningens sida såg man det också som en viktig åtgärd att i tid skaffa ersättare för de arbetare som efter hand föll ifrån genom exempelvis olyckshändelser eller ålderdomssvaghet.

För ändamålet var naturligtvis de från olika barnhem överförda pojkar en tillgång. Men det innebar ett chanstagande. Pojkarna från Göteborg var t ex svagare än alla andra varför det gick åt tre göteborgspojkar för att utföra samma arbete som klarades av två andra (HBCA, Order Book 12.4.1814).

För en jämn och säker tillgång till ny arbetskraft vore det därför bättre om pojkar kunde produceras innanför bolagsramen. För den produktionen hälsades kvinnorna välkomna till brukssamhället. De kom också efter hand att fylla många viktiga funktioner, varav några skall tas upp här.

Produktion av arbetskraft

Bolagsstämmoprotokollet av den 5.8.1801 innehöll bl a följande pa-

ragraf:

”Til befordran af giftermål vid værket, beslöto Interessenterne att en gåfva af 100 dr smt skal tildelas hvar och en arbetare vid grufvan, som gifter sig och sätter bo på stället.”

Ersättning för giftermål nämns också i de villkor som gällde för nyanställning i pionjärkåren (HBCA, kartong: RF:p – U1).

1805 fanns sammanlagt bara 113 barn men styrelseordföranden Eric Ruuth hyste ändå stora förhoppningar om en naturlig tillväxt av arbetskraften. I brev till Kungl Maj:t måste han visserligen be om förstärkning av arbetskraft i form av båtsmän men han påpekar samtidigt: ”Framtiden skall skaffa dem utan omsorg, då den ansefliga mängd af barn som nu finnas på stället hinna upväxa til arbetsföra personer.”⁴³

1827 fanns i brukssamhället 160 små gossebarn och 184 små flickbarn.⁴⁴

Att de många pojkar som växte upp inom bolagsramen trots allt sågs som en osäker arbetskraftsreserv visade sig på bolagsstämman 1813. Då beslöts nämligen att kontraktsbinda dem till bolaget under så lång tid att de rimligen borde se sina chanser inom andra verksamhetsområden som försuttna. Som kontrakten avsåg barn i 1 1/2 års ålder behövdes föräldrarnas godkännande och för att få deras underskrifter användes som morot möjligheten att köpa säd för s k brukspris. Brukspriset avsågs att ligga lägre än normalt detaljhandelspris.

En klar och entydig formulering av kontrakten fastställdes 1819. I korthet fick kontrakten därmed följande innehåll:

”Som vi underskrifne ägta makar icke se oss i tillfälle att förse vår d: (födelsedag, mån; år) uti NN födde Son NN med nödigt Lifsuppehälle, så för att undgå det obehageliga, att ligga medmenniskor till last eller se detta vårt Barn lida brist på det nödvändiga, så hafva vi öfverenskommit med Herrar Styresmännen vid Skånska Stenkohls Grufvan, att för bemålte vår Son årligen erhålla en tunna spannemål hälften råg och hälften korn ifrån Barnets 1 1/2 års ålder intill dess det uppnår 16 år, eller uti fjorton och ett halft år, som sammanräknadt utgjör fjorton och en half tunna af ofvanberörde spannemål uti ren och strid säd, emot denna ovillkorliga och oryggeliga förbindelse den vi i egenskap af Barnets föräldrar och förmyndare ingå med förpligtelse för bemålde vår Son och tacksamt aftjena alt hvad Herrar Grufve Bolags Interessenterne sålunda uti hans spädare och yngre år gunstbenägit förskutit, aldenstund den afgift under namn af Brukspris, som vi vid hvarje spannemålsuttagning erlägga, endast beräknas

som ränta hvilken för hela tiden icke öfverstiger fyra och trefjerdedels procent om året. Så skall berörde aftjenande ske på sådant sätt att han ovillkorligen qvarblifver i Verkets tjänst intill dess han fyllt Tjugo /20/ år, emot den Lön och de förmåner, som för hvarje för honom anvist arbete är eller blifver fastställt.”

Vidare påpekas att om sonen tar annan anställning före 20 års ålder har föräldrarna att ersätta den uppåtna spannmålen om detta sker före det han fyllt 16 år, därefter är han själv återbetalningsskyldig. Om han dör, skadas genom sitt arbete vid bolaget e d före 20 års ålder efterskänks dock skulden. Likaså är bolaget heller inte skyldigt att uppfylla kontraktsvillkoren om bolaget av någon anledning skulle läggas ned före tidens utgång (BS 26.7.1819 § 26).

Kontraktet fyllde två funktioner. Det garanterade arbetskraft till bolaget och var samtidigt ett kvitto på att fars, mors och den lille sonens skuld till bolaget aldrig helt kunde betalas igen.

Kvinnans funktion som producent av arbetskraft inskränkte sig naturligtvis inte enbart till själva födandet. Någon måste också sköta pojkar till de blev stora nog att ta hand om sig själva. Som risken för olycksfall i arbetet med dödlig utgång var stor beslöt bolagsstämman redan 1797 att även änkor skulle få pension. Beloppet var obetydligt men husrum och kol var en värdefull tillgång.

Naturligtvis gjordes f ö inga ekonomiska beräkningar av vad den här vården eventuellt kunde vara värd. Möjligen kan lösningen av koleraepidemins problematik tyda på att vården åtminstone en gång blivit föremål för en viss ekonomisk värdering.

Många barn hade blivit föräldralösa efter epidemin och man funderade allvarligt inom bolagsledningen på att inrätta ett barnhem. J.C.Boring i Stockholm tillskrevs såsom varande expert på området. I sitt svarsbrev förklarade J. Boring att i så fall måste två barnhemshus byggas, ett för pojkar och ett för flickor. Yrkesutbildad personal måste anställas, varvid för pojkarnas del måste tillses att såväl manlig som kvinnlig personal fanns på plats.

Något barnhem kom aldrig till stånd. Däremot fördelades barnen enligt en förteckning upp i grupper om 4-6 i varje hos änkor och ogifta kvinnor.⁴⁵

En nackdel hade systemet med hustrur som födde och skötte den blivande arbetskraften. Det föddes också flickor. Vid 1819 års bolagsstämma togs problemet upp. Därvid beslöts att eftersom bolaget inte ”af dem har någon förmån genom arbete vid Grufvan” skall de efter 1 1/2 års ålder bara erhålla halv ranson av säd till brukspris (BS 26.7. 1819 § 38).

Vård av aktiv arbetskraft:

I olika sammanhang togs andra praktiska sysslor upp som kvinnor förväntades sköta.

Feberepidemier grasserade ofta och spred berättigad fruktan bland befolkningen. På vintern 1806 insjuknade byggmästaren i hög feber. Hans hushållerska insjuknade på samma sätt. En epidemi kunde befaras. I dagboken antecknade Stawford med anledning av det inträffade:

”Alla kvinnorna äro rädda för att gå hem och vaka över honom, men i kväll har jag lyckats få en flicka att gå dit. I morgon måste jag i värsta fall draga lott bland de kvinnor, som inte hava barn.”
(SD 5.2.1806)

1809 är företagets grundare på besök i Höganäs och orienterar sig om förhållandena. Bland de bestämmelser som orienteringen resulterar i är en av speciellt intresse i det här sammanhanget:

”Alt gift folk vid Grufvan skola hädanefter från magasinet utbekomma spannemål eller mjöl in natura och endast det ogifta folket erhålla bröd — härtil hör likväl at hushållare på Ryd icke tvingas dertil förrän en bagugn blifvit upförd.” (HBCA, RF:p — U1,2,3,4, Diverse —1896)

Med andra ord en order till fruarna att baka.

I sin ”ömmaste omsorg” om folket beslöt bolagsledningen 1814 att alla kolhuggare skulle få en bit mark till kålhage. Man antog då att bara de gifta skulle ha användning för kålhagen och för rättvisans skull fick de ogifta i stället en liten kontant ersättning. Det visade sig också mycket riktigt att det bara var de gifta kolhuggarna som ville ha kålhage. Ungkarlarnas kontanta ersättning slopades efter några år men i kålhagarna odlade fruarna kål, potatis och längre fram även andra grönsaker och bidrog på så sätt till en säkert inte obetydlig förbättring av kosten (HBCA, Order Book, 8.10.1814).

I den tidigare nämnda skrivelsen angående barnhem föreslås också inrättande av en hushållsskola för de konfirmerade flickorna i bruksamhället. I hushållsskolan skulle flickorna lära sig tvätta, baka m m. Motiveringen säger en del om vad en hustru borde fylla för funktion: ”Huru mycket vore icke dermed gjort för arbetaren att man gjorde något för hans blifvande hustru, husmodern? Ja, om än icke annat än renlighet och ordentlighet dermed vunnes, huru mycket vore icke redan det?”

1854 inrättades en ”Flick och Slöjd Skola” där flickorna bl a fick

lära sig sy, sticka och spinna. Avsikten var att de skulle utbildas i allt som behövdes för att göra dem till dugliga husmödrar. 1897 kom skolkök.⁴⁶

Styresmannen vid HB vid den tidpunkt då investeringarna för kvinnouppfostran i form av slöjd- och hushållsskolor gjordes har författat en historik över HBs utveckling från starten till 1800-talets mitt. Av den historiken kan man bl a få en uppfattning om bolagsledningens syn på kvinnans roll i industrisamhället och avsikten med investeringarna:

Under industrins startskede, påstår författaren, var "hustrurna öfverhufvud odugliga för sitt kall". Först efter viss yrkesutbildning kunde hustrurna sköta sitt "husmoderskall" på rätt sätt och därmed sprida en prydlig trevnad åt hela samhället.

Av redogörelsen framgår att styresmannen trots allt ansåg att det fanns risker för återfall bort från flit och ordentlighet och att detta för samhället som helhet kunde få ödesdigra konsekvenser. Han beskriver bl a hur man funderat på att inrätta ångkök men efter moget övervägande gett upp denna plan. Man ansåg nämligen "att det skulle menligt ingripa i det husliga lifvet hos Arbetaren, der hustrun dock är hufvudpersonen, hon skulle av bristande hushållsbestyr komma i overksamhet, fördrifva tiden hos Kaffe Systrar och sprida otrefnad i hemmet – dessutom anser Arbetaren sådan föda som lagas gemensamt, för fattigspis och åtnöjer sig hellre med enklare hemmalagad."⁴⁷

Ur industriell synpunkt betydde investeringarna i skolor alltså i det här fallet en medveten samhällspolitisk strategi för att göra kvinnorna bättre lämpade för rollen som vårdare av arbetarna. Välskötta och mätta arbetare var naturligtvis viktiga för industrin speciellt i detta skede av industrins historia då produktionen i så hög grad var beroende av arbetarnas kroppskrafter.

Bedömning av verkningsgrad:

Kvinnornas betydelse kan knappast överskattas.

De barn de födde inom industriområdet såg industrins normer och värderingar som någonting självklart och naturligt redan från början. De förundrades inte. De ärvde föräldrarnas kunskap om verkligheten inom industrins ram. De första barnkullarna blev första länken i en kedja av traditionsbärare som skulle föra kulturarvet vidare i generationer.

Att kvinnan genom sitt obetalda arbete dessutom verksamt bidrog till en förbättring av standarden på mathållning, renhållning, klädvård osv är tydligt. Därmed blev livet i brukssamhället mer uthärdligt vilket i sin tur naturligtvis bidrog till att få industrivärlden att se sig mer acceptabel som arbets- och livsmiljö.

I kunskapen om verkligheten i industrisamhället ingick arbetets vär-

de som en viktig del. Arbete var värt pengar. Den som var flitig var berättigad till mer pengar än den late. Att kvinnorna som arbetade gratis, hamnade utanför den egentliga *vi*-gruppen är därför helt naturligt.

Strödda utbetalningsuppgifter vittnar om att tillfälliga avlönade arbetsuppgifter för kvinnor fanns. De kunde exempelvis tillverka veckor till gruvarbetarnas vaxljus, plocka flis, skrubba rent och tvätta på koleraförläggningar och andra kollektiva inrättningar. De struntsummor som arbetena värderades till kan dock knappast ha bidragit till att legitimera ett inlemmande av dessa kvinnor i männens värld. Snarare kan värderingen av kvinnliga arbetsprestationer ha bidragit till att klassa kvinnoarbete som struntarbete och därmed kvinnor över huvud taget som mindrevärdiga individer.

Byggnation och samhällsplanering

Arbetarna inkvarterades ursprungligen provisoriskt i fiskar- och lantbruksbefolkningens hus. Så snart man försäkrat sig om att stenkolsfyndigheten var värd en mera långsiktig satsning byggde bolaget egna hus för både arbetsledning och arbetare. I början rörde det sig om ströbebyggelse men då man 1802 var överens om var den permanenta brytningen skulle förläggas var man också överens om var en planerad bebyggelse skulle ske (Hardenby 1974 b s 9 ff).

Byggnationen påbörjades så gott som omedelbart.

Närheten till arbetsplatsen var avgörande för placeringen av bostadshusen. Det var naturligtvis lämpligt ur bekvämlighetssynpunkt. Samtidigt innebar det att hela familjen placerades inne i arbetssfären. Att alla vistades där dygnet runt.

Då fabriker för tegel- och lerkärlstillverkning 1925 av praktiska skäl placerades närmare hamnen byggdes en liknande, om också inte så välplanerad, bostadskärna upp kring fabrikerna där.

Det är givet att en bosättning av enbart bolagsanställda i nära anslutning till arbetsplatsen bidrog till att knyta företagsfolket närmare varandra och samtidigt avspalta dem från omvärlden. Bostadsområde och arbetsplats kom att bilda den geografiska gränsen för industrins värld, speciellt som de hus som uppfördes till det yttre avsevärt skilde sig från den tidigare bebyggelsen (Hardenby 1974 b s 20).

Om vi återgår till planen för gruvsamhället innefattar den alltså i första hand gruvor och bostäder. Husen är förbundna med varandra och skilda åt av ett spikrakt gatunät. Mitt i byggnadsplanen finns en tom fyrkant, markerande avståndet till det s k "interessenternas hus", vilket låg utmed fyrkantens ena sida. På fyrkanten, det s k gruvtorget, äg-

de diverse uppvaktningar rum för ”interessenterna” då de var på tillfälligt besök och längre fram för de i huset bosatta direktörerna.

Arbetsbostäderna bestod av längor, vanligen i två våningar, med lägenheter om ett rum och kök på tillsammans 18 kvadratmeter för gifta arbetare samt kaserner för ca 130 man för de ogifta.

De militära trupper och andra grupper av ogifta män som rekvirerades till Höganäs i periodens början inkvarterades i kasernerna. Männen bevakades av speciellt vaktmanskap och låstes om kvällarna in i kasernerna.

De hade lön för sitt arbete men det är tydligt att flitiga arbetare var de inte. Som lata betraktades de av såväl Stawford som av de ”gamla arbetarna”.

De stora hopgyttrade samlingarna av folk i barackerna verkade skrämmande, som ett ständigt hot. Stawford fruktade ständigt komplotter och beskriver i sin dagbok hur han försöker förekomma onda uppsåt och hindra sammansvärjningar genom en outtröttlig spionverksamhet. Men flykter och våldsdåd fortsatte. Först när arbetsstyrkan kunde baseras på en bofast familjeuppspaltad befolkning inträdde lugnare förhållanden trots att antalet arbetare växte.

Byggnationen svarade sällan helt mot behovet av bostäder. Även om Stawford 1799 gav arbetarna order att bo i bolagets bostäder (SD 18.1.1799) innebar det inte att bostadsproblemet var löst. 1815 måste man t o m påpeka i en kungörelse om arbete att endast ungarlar kunde komma i fråga för tillfället tills fler familjebostäder hunnit byggas (BS 7.9.1815).

Lägenheterna var eftertraktade. Den i Väsby-avsnittet omnämnde drängen N.C Nyman förklarar t ex i sina memoarer hur han i mitten av 1800-talet sökte tjänst som bruksarbetare trots att han föraktade industriarbetare, just för att få tillgång till lägenhet så att han skulle kunna gifta sig (Nyman 1882 s 259).

I femårsberättelserna för Malmöhus län 1856–60 påpekades särskilt att arbetarna i Höganäs ofta ingår äktenskap mycket tidigt. Giftermålsbelöningen upphörde redan 1809 och det är tydligt att just tillgången till lägenhet för gifta par i fortsättningen påskyndade äktenskapets ingående (HBCA, kartong RF:p — U 1, 2, 3, 4, Diverse —1896, Följande punkter ... p 26).

Att få lägenhet blev åtråvärt. Men vem som fick bo var bestämde bolagsledningen. Det gällde alltså att sköta sig. En flitig och duktig arbetare hade naturligtvis större chans att få lägenhet än den late och opålitlige.

Och vilka äktenskap som helst kunde inte få komma till stånd. Före giftermålet och tilldelningen av lägenhet måste man anhänga hos direktö-

ren om tillstånd. Båda makarnas lämplighet som giftermålspartners togs under övervägande. Äldre arbetare vid HB har berättat hur systemet fungerade ännu vid sekelskiftet 1800–1900 (LUF 18894:57).

I lägenheterna fick bara bolagsanställda bo med sina familjer. Hyser man s k obehöriga skall detta anmälas. Icke önskvärda utvisas. I dagboken berättar Stawford om ett sådant fall:

”13 sjuka i feber, och bland dem maskinarbetaren Sven Ekmans hustru, som synes hava blivit smittad av den kvinna, som utan min vetskap hade bott hos Hellbergs, innan hon flyttade till Stillmans, varifrån jag skickade bort henne förra söndagen.” (SD 27.3.1804)

Ett bruksamhälle hade alltså byggts för pålitliga arbetare och deras familjer och för säkerhets skull beslutas på bolagsstämman 1818 att ”o-behöriga få ej inflytta å gruvområdet”.

Att bostadsbyggandet inom industriområdet fick en integrerande effekt är givet. För de familjer som bodde där var bostaden och de regler som gällde för boendet en ständig påminnelse om beroendet av industrin. Men bolagsledningen satsade också på en så att säga andlig centring till bolagssfären.

Först kom skolorna. Redan i juli 1800 startades den första. Avsikten med skolgången var enligt ett av Stawfords tal till folket 1826 att barnen skulle inhämta kunskap om kristendom och goda seder. Det var en kvällsskola och meningen var att barnen skulle bevista undervisningen efter arbetets slut i gruvan. I samband med skolstarten ändrades arbetstiden från start kl 5 till klockan 4 vilket väckte en oerhörd opposition och förorsakade den första strejken vid HB (SD 12.7. 1800).

Intresset för kvällsskolan förblev synnerligen svalt. (HBs arkiv, Order Book 17.5.1826 p 2) Undervisningen ändrades senare till söndagsskola.

1828 är det ny skolstart. Om denna berättar Stawford i dagboken:

”I dag var den präst som tills vidare tjänstgör i Väsby här, på min och Herr Dreilicks anhållan och invigde med ett för tillfället mycket väl avfattat tal den nya skolan för att arbetarnas barn vid Gruvan; i vilken de skola undervisas efter Lancastermetoden. Skolan har tillkommit på min tillskyndan och efter godkännande av de nya ägarna år 1825. Jag har ordnat den i mindre skala, men i skolrummet är det plats för 110 barn, och 100 namn äro redan inskrivna.” (SD 1.4. 1828)

1855 byggdes ett nytt skolhus med fyra klassrum. Fler skolhus kom till

efter hand. 1854 startade slöjdskola, sångskola och undervisning i blåsinstrument. Högre folkskola inrättades 1858.

Rektor Olof S. Eriksson har jämfört skolväsendet i brukssamhället med förhållandena i jordbrukssamhället utanför och funnit att satsningen på skolundervisning i brukssamhället var betydligt mera ambitiös än i samhället utanför. Enklassiga läraravdelningar inrättades tidigare, lästiden var längre, lärarna bättre avlönade osv (Eriksson 1952).

Om skolorna inte betraktades som en tillgång av alla så väckte den festplats som iordningställdes i mitten av 1800-talet så mycket större entusiasm. Då anlades den s k Tivoliparken med lokal för diverse aktiviteter som gymnastik, teaterföreställningar och inte minst dans (BS 28.7.1859 bil Verksamhetsberättelse).

1853 bildades på bolagsledningens initiativ musikkår. Musikanter var HBs arbetare men instrument och musiklärare betalade HB (HBs arkiv, kartong RF/P U4, U36, Diverse 1850–1959, Stadgar för Höganäs Musikkår).

Musikkåren fick en enorm betydelse som samlande kraft. Vid alla festliga tillfällen spelade musikkåren. Den gick i spetsen vid de familjeutfärder som anordnades för de anställda i bolagets regi. Varje onsdag under sommarmånaderna höll kåren konsert på Gruvtorget, ett livligt uppskattat festligt avbrott i vardagsrutinen enligt vad alla äldre höganäsbor intygar. Man samlades på torget och promenerade runt, runt till tonerna av musiken (Örtenholm 1948; Hardenby 1974 b s 48).

Det första sjukhuset inrättades 1807 med plats för 13 sängar. Sjukhus har förlagts till flera olika platser och hus inom industrisamhällets ram alltefter behov. Den första läkaren anställdes 1800 och eget apotek fick man 1846.⁴⁸

1852 lyckades bolagsledningen genomdriva att samhället även ur kyrkligt administrativ synpunkt spaltades av från samhället utanför och fick utgöra egen församling, en s k bruksförsamling (HBCA, kartong RF:p – U 1; BS 28.7.1852).

Geografiskt omfattade församlingen de till bolaget hörande områdena men församlingsbor var samtliga vid bolaget anställda.

Enligt Oscar II:s tillstyrkan till förslaget ålåg det bolaget att, i och med församlingsbildningen, bygga kyrka och anskaffa kyrkogård samt sörja för fattigvård och folkundervisning.

Enligt samma skrivelse har emellertid i bolagets motivering till församlingsbildandet påpekats att flera av dessa krav redan var uppfyllda:

”en redan verkställd skilsmässa i kommunalt hänseende emedan Stenkolsverket redan eger egen skola, fattigvård och fjerdingsman, Likasom serskilda matalslängder för detsamma föras och äfven pas-

torsexpeditionen är den öfriga socken frånskild.” (Hardenby 1974 b bil 5)

Kyrkan inrättades i ett nedlagt väveri som senare kompletterades med torn med trappgavlar (Mueller 1897 s 85).

Så hade ett samhälle byggts upp som borde kunna tillfredsställa alla mänskliga behov från vaggan till graven, med fria bostäder, fri värme och med krono- och kommunalskatten betald. Efter 1880 drogs 1 % av inkomsterna av för skatt.⁴⁹

Gränsen utåt markerades av församlingsgränsen. Och vad skulle man också utanför att göra. Innanför gränsen fanns allt: kyrkan, kyrkogården, skolan, förlustelseställen och magasin.

De raider ut på landsbygden som Väsby-borna klagat över i början på 1800-talet upphörde. Höganäs arbetare kunde roa sig hemma.

Inom brukssamhällets ram tillbringades både arbetstid och fritid. Uppspaltningen i arbetstid–fritid, arbetsmiljö–fritidsmiljö var diffus. Julaftonsfirandet på fabrikerna kan ge en föreställning om de suddiga gränserna:

Redan efter mikaelimarknaden började förberedelserna för detta firande. På de olika fabrikerna rådslog man om vad man skulle hitta på för nyheter i fråga om dekorationer och efter arbetets slut förfärdigade man så under tiden fram till jul jättelika transparanger, klädde ljuskronor, tillverkade girlander osv. Varje fabrik skulle pyntas och städas. Massor av ljus anskaffades. På varje fabrik bevakade man noga sina arrangemang som måste förbli hemligheter fram till den stora dagen.

Klockan 6 på julaftons morgon tändes alla ljus, dörrarna öppnades och till fabrikerna strömmade folk från alla håll för att beundra grannlåten.

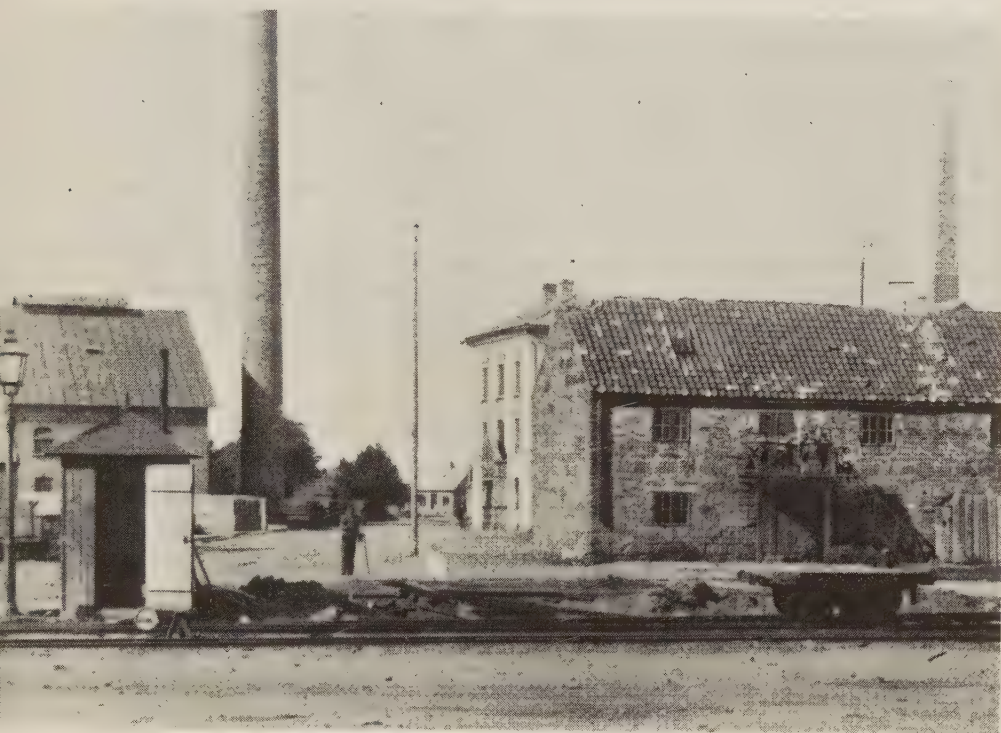
Starkvaror hade inhandlats i förväg och nu kom fruarna med kaffe och nybakat bröd.

De här festligheterna berättar äldre höganäsarbetare gärna om än idag. 1941 gjordes på C.W. von Sydows initiativ en serie intervjuer angående årets högtider, varvid också 28 personer i Höganäs intervjuades. Julaftonsfirandet på fabrikerna blev föremål för många och entusiastiska beskrivningar. Av alla de superlativer som östes över de julpyntade fabrikerna skall jag bara citera ett par små yttranden som säger en del om festens betydelse:

LUF 7462:

”Denna fest lyfte upp hela julafton för oss.” (Sjöman)

Arbete och bostad utgjorde en integrerande enhet i det gamla brukssamhället. (Foto P. Lund)

LUF 7457:

”Dessa jular på fabrikerna räknar åtminstone jag till mina bästa och vackraste minnen. Och det är nog flera än jag som gör detsamma. Man firade förr julen gemensamt.” (Keramiker)

Bedömning av verkningsgrad:

Bolagslägenheterna var ett utmärkt påtryckningsmedel när det gällde att få folk att ställa upp för industrins krav. Att komma över en lägenhet blev ett av de första målen för de unga. För att nå det målet måste man sköta sig. I fortsättningen gällde det hela tiden att inte missköta sig så att man blev vräkt.

Hela samhällsuppbyggnaden fick till effekt att industrins folk avskärmades från världen utanför samtidigt som intresset och uppmärksamheten vändes inåt mot de verksamheter som ägde rum inom industriområdet.

Den "ekonomiska båtnad" som samhällsuppbyggnaden innebar berodde, enligt bolagets styresman vid tiden för församlingsbildningen, på den kristliga och sedliga basis som brukssamhället utgjorde. Genom skolväsende och kyrka kunde arbetarnas "själsodling" tillgodoses samtidigt som ett ordnat familjeliv tryggades genom bostadspolitiken. Ett praktiskt exempel på den nytta bolaget haft av systemet var, ansåg styresmannen, att det inte längre fanns något behov av nykterhetsförening i samhället. Med "Doctor Wieselgren" hade tidigare överenskommelse träffats om att nykterhetsförening skulle bildas men när allt kom till kritan visade det sig att skolundervisningen och kyrkoherdens "oförtrutna vård till alla delar af sedelivet och dess förbättring" hade resulterat i att nykterhetsföreningen inte längre behövdes.⁴⁷

Sammanfattning och kommentarer

Industristarten i Höganäs inträffade i ett stadium av industrins historia då produktionen i första hand byggde på mänsklig arbetskraft för bearbetning av råvaran till industriprodukter. För denna produktion krävdes mycket folk.

I Höganäs hade man för produktionen enbart behov av manlig arbetskraft. På olika sätt sökte man alltså få män att arbeta inom industrin i Höganäs.

Men industriarbete var vid denna tid ingenting som människor i allmänhet såg som naturligt arbete. De män som på olika sätt tvingats eller lockades till Höganäs skrämdes av allt det nya. Den första tiden i HBs historia ter sig därför snarast kaotisk.

För att bringa ordning och reda i detta kaos krävdes åtgärder för att göra arbetarna samarbetsvilliga. De metoder som kom till användning visade sig mer eller mindre lyckade.

Våld gjorde ingen nytta och med ordningsreglerna var man för tidigt ute.

Men den yrkeskunskap som Stawford lärde ut var värdefull, speciellt som lärarrollen i detta fall kunde förenas med en från tidigare arbetsmiljö välkänd fadersroll. Genom yrkeskunskapen lades grunden till en social gemenskap som stärktes av de gemensamma erfarenheter man gjorde i yrket och i livet utanför gruvan.

Men denna yrkeskunskap och denna gemenskap hade utsatts för stora påfrestningar om inte utslitna arbetare kontinuerligt kunnat ersättas med yrkeskunniga arvtagare till befattningarna. Familjebildningarna inom bolagets ram, där pojkarna redan tidigt började med olika sysslor i bolagets tjänst, möjliggjorde ett smidigt generationsbyte. Effekten fram-

går bl a av följande:

1845 gick rykten om driftens nedläggande och ängsliga arbetare vände sig då med en vädjan till företagets direktion om att detta inte måtte ske eftersom de flesta av dem var födda vid gruvan och inte kän-

1861 avtäcktes en staty över industrisamhällets upphovsman, Eric Ruuth (Foto P. Lund)

de till något annat arbete än stenkolsbrytning.⁵⁰

Utbyggnaden av brukssamhället med dess bostadslängor och andra lokaliteter skapade ordning och reda i tillvaron för alla i brukssamhället. Samtidigt utgjorde hela samhällssystemet ett utmärkt kontrollinstrument i bolagsledningens händer. Genom skoljournaler, husförhörlängder, mantalslängder osv hade man en god insyn i aktiv och presumtiv arbetskrafts personliga förhållanden och kvalifikationer.

Lägenheterna var numrerade. Numrerade var också arbetarna. I mantalslistorna stod arbetarfamiljerna upptagna i nummerordning med lägenhetsnumret som adress. Speciell lista på hus- och lägenhetsnummer gjorde det lätt att placera rätt familjenummer på rätt plats. I mantalsregistret kunde anteckningar göras om personliga förhållanden, egen-skaper, yrkesmässiga misstag m m. I mantalsregistret kunde man se vilka barn som stod i tur att sättas in i produktionen osv.

1861 avtäcktes en staty över industrins grundare, greve Eric Ruuth. Statyn var utförd i keramik och hade fått en hedersplacering framför kyrkan. Ca 3 000 människor hade samlats till högtidligheten, musikkåren spelade och landshövdingen höll tal, vari bl a yttrades att om "greve Ruuths odödliga ande kunde sänka sig ned mitt ibland oss", då skulle han glädjas åt allt det välstånd som hans verk skapat och

"Han skulle slutligen finna den vidsträckta arbetspersonalen och brukets samtliga underhavande nu utgöra 1.736 personer, nöjda, belåtna, sedliga och välvilligt styrda med faderlig hand och erkännssamma för den omtanke varmed deras angelägenheter handhavas." (Nilsson 1972a)

OMVÄRDERINGARNAS TID

Brukssamhället i dess dittillsvarande utformning byggde på två grundförutsättningar nämligen att ägarna såg bruksförsamlingen som rationell för industrins vidkommande och att arbetarna betraktade sig som icke-kompetenta att själva delta i samhällsutformningen.

BRUKSSAMHÄLLET BLIR DYRT OCH TUNGROTT

Antalet människor inom bruksförsamlingens ram ökade sakta men säkert. Fram till 1886 höll sig siffran under 3 000. Därefter steg den för att vid sekelskiftet passera 4 000-strecket.

Men ökningen väckte inte enbart entusiasm längre. Kvinnorna t ex

som haft en nyckelroll när det gällt att trygga tillgången på fullgod arbetskraft började trots allt snart te sig som icke-lönsamma. Olika försök görs från bolagsledningens sida att direkt engagera dem i varuproduktionen.

Från Stockholm tillkallas en lärarinna i s k dubbelspinning, dvs konsten att spinna med båda händerna, och spinnrockar delas ut bland kvinnorna.

Från Nassau kallas en lärarinna i halmflätning och i hemmen startas så smått tillverkning av hattar, mattor, skor m m.

Den förlagsverksamhet man tänkt få igång på det här sättet kom emellertid av sig redan på ett tidigt stadium.

1850 startades väveri i en för ändamålet nybyggd fastighet. Efter ett par år måste verksamheten upphöra på grund av dåliga konjunktioner på bomullsvaror.⁴⁷

Om kvinnorna enligt bolagets styresman i mitten av 1800-talet ansågs sprida en "prydlig trefvnad" åt hela samhället så är det tydligt att deras gratisarbete vid århundradets slut snarast betraktas som en samhällsfara.

1898 strejkade arbetarna vid HB och storstadspressen hörde sig för med HBs dåvarande styresman om synpunkter på det inträffade varvid han bl a yttrade:

"Kvinnorna. Ja det är just de som värst underblåsa lågan och uppegga sina män. Tidigt gifta i allmänhet ha de sedan intet annat egentligt att göra än att styra om sina hus — bruket använder nämligen ingen nämnvärd kvinnlig arbetskraft — och detta är en sysselsättning som lämnar dem god tid öfrig till skvaller och intriger. Det är kvinnorna här vid Höganäs som styra männen. Har ni inte lagt märke till hur de se ut när de bli äldre, hårda kantiga anletsdrag som afspegla hårda sinnen." (Dagens Nyheter 12.5.98)

Mellan den 9 augusti och 27 september 1873 rasade koleran i Höganäs. Sjukdomen bröt ut i gruvområdet där 19,4 % av folket insjuknade och 10 % dog. Efter hand spred sig koleran till bruksområdet där 11,6 % insjuknade och 5,4 % dog. Sammanlagt insjuknade under de 7 veckorna 354 personer i kolera varav 177 avled. Farsoten drabbade nästan uteslutande arbetarbefolkningen.

Samtliga lägenheter utrymdes och klorrökning företogs. Tillfälliga sjukhus inrättades. 7 extra läkare, 4 diakonissor och 20 sjuksköterskor beordrades till platsen.

På Kungl Maj:ts befallning blev från armens sjukvårdsmateriel 6 sjuktält och 60 sängar med utrustning ställda till bolagets disposition.⁵¹

Sedan sjukdomen övervunnits blev samhället sig ändå inte likt.

Plötsligt tyckte man svinmaten som sparades utanför lägenheterna luktade illa. Den ansågs sur och stinkande, blev tagen i beslag och nedgrävd.

Grisarna luktade också illa. De verkade smutsiga och osmakliga i sina bodar intill bostadshusen. I årtal hade de funnits där, nära nog för att få sig en munsbit emellanåt och kunna hållas under uppsikt. Nu flyttades alla grisbodar bort och placerades utanför det egentliga samhället.

Vattnet var inte längre drickbart. Det hade tidigare hämtats ur kanalen som grävts mellan schakten och havet. Nu stank kanalen. Vattentorn måste byggas och direkt ur schakten pumpades i stället vattnet upp i tornet och fördelades ut i samhället i vattenledningar.⁵²

Med ökande folkmängd och större krav på hygien tedde sig bruksamhället inte längre färdigt och fullkomnat. Nya investeringar för dess förbättring och utbyggnad krävdes ständigt och i slutet av 1800-talet sågs enligt bolagsstämmoprotokollen samhällsdelen som enbart en ekonomisk belastning. I styrelseberättelsen 1879 formulerades ett bestämt avståndstagande till hela samhällsidén:

”Höganäs Stenkolsverk, som i likhet med alla gamla industriella Verk, nödgas försörja en i förhållande till dess arbetande personal ovanligt hög procent understödstagare och som dessutom bildar en egen församling med åtföljande dryga kommunala utgifter, hvilka sedan årtal tillbaka af Verket ensamt utgjorts för hela socknen, kan ej såsom månet annat Verk för någon tid inställa sin verksamhet för att invänta gynnsammare tider.” (BS 30.7.1879, Verksamhetsberättelse s 1)

Bruksförsamlingen kunde inte upplösas förrän 1919 men uppsplattningen i samhälle—bolag började betydligt tidigare.

Egnahemslån

Det bolagsuppbyggda brukssamhället innebar kontroll över arbetskraften på heltid. En möjlighet att behålla den kontrollen och ändå slippa en byggnadsutgift såg bolagsledningen snart nog i egnahemslånen. Med hjälp av bolagslån kunde man få arbetare att bekosta såväl byggnation som underhåll och reparationer av sina lägenheter. Byggnadsmaterialet levererade bolaget, arbetet klarade arbetarna i regel själva.

Lånen avsåg byggen på bolagets mark och tomten hyrdes på 50-årskontrakt. Det första arrendekontraktet av det här slaget, bevarat på Hö-

ganäsbolagets arkiv, är daterat 1864. I den tidigare nämnda redogörelsen för Höganäsbolagets historia fram till 1867 nämner styresmannen för bolaget att vid denna tid 40 arbetare använt sig av den här formen för egnahemslån. Enligt en officiell rapport på Höganäsbolagets arkiv, daterad 1916, hade då 289 lån beviljats (HBCA, kartong RF/P U3, U4, U7, U16, Kontrakt 1825–1881).

1899 tilläts byggnation även på mark utanför bolagsområdet men 1916 hade bara 7 personer använt sig av den möjligheten. Tomthyrnan har av intervjuade höganäsarbetare allmänt ansetts som mycket låg och det är väl möjligt att man såg det som en alltför hård ekonomisk belastning att förutom byggnadskostnaderna också betala för tomt.

Lån utgick givetvis bara till för industrin lämpliga arbetare: friska, flitiga, duktiga, samarbetsvilliga och unga. Enligt sekelskiftets styresman är det speciellt unga, nygifta arbetare som önskar lån för att få lägenhet då bolagets hus nu inte längre på långt när räcker till för alla och heller inte längre uppfyller dåtida sanitära krav.⁵³ Det är samma styresman om vilken intervjuade äldre höganäsarbetare har berättat att han måste tillfrågas först om man över huvud taget skulle få lov att gifta sig (LUF 18894:57). Att han kunde bedöma vilka som kunde vara lämpliga låntagare är givet.

Man kan alltså utgå ifrån att det var pålitligt folk som fick bostadslån. Men hur genialt systemet var när det gällde kontrollen av bostadsbyggarna framgår bäst av arrendekontrakten. Formuleringarna har ändrats något under årens lopp men i stort sett är innehållet detsamma. Det kontrakt som nedanstående uppgifter hämtats ur är från 1891.

Ritningarna till hus och lägenheter måste godkännas av bolaget och ändringar fick aldrig göras utan bolagets medgivande.

Husägaren var skyldig att hålla byggnaderna brandförsäkrade, inhägna tomten, hålla hus och lägenheter i prydligt skick, noga efterkomma de anordningar som bolaget kan påbjuda för vinnande av allmän ordning, snygghet och sundhet beträffande tomt och hus. Utan bolagets medgivande fick man i huset inte hysa andra personer än familjemedlemmar och familjens tjänstefolk och man fick heller inte ägna sig åt försäljning av något slag.

Om bolaget före arrendetidens utgång önskade överta tomten var bolaget berättigat att upphäva kontraktet mot erläggande av betalning för uppförda byggnader efter värdering. 6 månader efter uppsägningen måste husägarna avträda lägenheten.

”När Stenkolsbolaget kommer att utbetala något för å tomten uppförda byggnader, skola å lägenheten befintliga träd, buskar och hägnader icke särskilt värderas, enär dessa äro att anse såsom bolaget

tillhöriga utan dylik uppskattning.”

Om husägaren upphört att vara anställd vid bolaget hade bolaget rätt att upphäva kontraktet och betala byggnaderna enligt ovan men husägaren måste i detta fall flytta inom tre månader efter uppsägningen.

Dog husägaren var det på bolaget det berodde om sterbhusdelägarna fick behålla lägenheten under återstående besittningstid eller om kontraktet skulle upphöra och de efterlevande tvingas flytta därifrån.

Utan bolagets medgivande fick kontraktet inte överlåtas och hus och byggnader kunde inte ”på utmätnings- eller konkursauktion med kvarstående rätt försälas.”

Bröt husägaren mot någon av kontraktets bestämmelser hade han förverkat kontraktet och måste avträda lägenheten inom tre månader efter uppsägningen. I detta fall ankom det på bolaget att bestämma om husägaren skulle få ersättning för sina byggnader eller om ”byggnaderna skola genom hans försorg från platsen borttagas” (HBCA, kartong RF/P U3, U4, U7, U16, Kontrakt 1825–1881, Kontrakt N:o 229).

Alla kostnader för byggnad och reparationer, för skatter och onera å lägenheterna osv slapp bolaget betala i och med bostadslånen. Med allt arbete som lagts ned på huset, på trädgården, är det lätt att förstå att det var angeläget för arrendatorn att sköta sig och sitt yrkesarbete för att inte tvingas lämna allt.

Egnahemslånen innebar alltså en ekonomisk avlastning för bolaget samtidigt som kontrollen kunde bibehållas. Men de arbetare som använde sig av egnahemslånen, arbetade på bygge och underhåll, de arbetade trots allt på förverkligandet av en egen dröm om självständighet och den vinst i egenvärde för byggaren som lägenhetsbygget innebar uppvägte tydligen de ekonomiska uppoffringarna.

Äldre höganärsarbetare och deras hustrur har med stolthet berättat om arbetet med husbygget. Ofta har fyra familjer slagit sig samman om en byggnad. Man har hjälpts åt. Trädgårdarna har varit väl så viktiga. Man har experimenterat med olika växter, utformat trädgården till att bli till både nytta och nöje. Trädgårdsarbetet har varit ett sätt att förverkliga sig själv och sina egna idéer.

Andra former för ändrade ansvarsområden

Bostadsbyggande och förnödenhetsanskaffning var ofrånkomliga bolagsangelägenheter vid industristarten för att över huvud taget kunna få folk att stanna på platsen. Förnödenheterna lagrades i magasin. För både gruvområdet, Ryd, och fabriksområdet, Bruket, inrättades magasin,

där man kunde handla mat, kläder och husgeråd.

I mitten av 1800-talet framfördes förslag om att arbetarna själva skulle ta hand om magasinerna. De drivande krafterna bakom förslaget var två folkskollärare och kyrkoherden i församlingen. 1876 beslöt gruvarbetare på Ryd och bruksarbetare på Bruket att bilda var sina handelsaktiebolag och köpte därför magasinerna med inventarier och allt. Betalningen till HB skulle ske via avdrag på lönerna.⁵⁴

Detta första försök till Kooperation misslyckades. Ryds handelsbod gick i konkurs redan efter två år och rörelsen köptes då in av en privat handelsman. Brukets bod gick av allt att döma samma öde till mötes.⁵⁵

På initiativ av arbetare blev kooperativ handelsbod åter aktuell 1896. Höganäsbolaget ställde då upp med lokaler och det är tydligt att man från ledningens sida är angelägen om att få fart på verksamheten. I brev till greve Posse berättar dåvarande styresmannen hur han byggt hus på Bruket för ändamålet och upplåtit lokal för filial på Ryd. För nybygget har han beslutat ta ut en ytterst liten summa i hyra — bara så pass att de kan ”känna sig på egen grund.” Längre fram, när rörelsen kommit igång på allvar, ämnade han däremot ta ut så gott som full hyra (not 53 s V).

Den gången lyckades den kooperativa handeln överleva och klarade sig i fortsättningen gott även i konkurrens med den allt mer ökande privathandeln.

Det första försöket med kooperativ handel kan knappast ha stärkt självkänslan hos de arbetare som ställde upp som ansvarstagare för projektet. Men att idén inte övergavs utan prövades på nytt efter bara 20 år visar att tron på egna initiativ trots allt stärkts, att det nu växt fram en medvetenhet om möjligheterna att tillsammans kunna realisera en idé, ett projekt.

Det är också tydligt att bolagsledningen genom att ställa lokaler till förfogande vid det senare tillfället medvetet sökte stimulera arbetarna till egenaktivitet i det här fallet. Man motarbetade inte initiativet till privathandelns form. Tvärtom.

Att det trots allt var viktigt med kontroll över arbetarnas aktiviteter framgår av fortsättningen på brevet. Det gäller här en omorganisation av sparbanken till nya arbetarsparbanken:

”hvilken jag hoppas mig hafva fått till stånd på sådan grund, att de icke känna sig beroende af mig eller annat befäl här, utan har jag fått in uti reglementet några bestämmelser så att jag hoppas de icke skola kunna förvrida inrättningen till deras direkta fördel i händelse vi skulle komma uti stridig ställning till dem.” (Not 53 s VI).

Brukssamhället hade under 1800-talets första hälft byggts upp som två samlade enheter kring de två industrigrenar som då var aktuella — kring gruvdriften på Ryd och kring fabrikerna på Bruket. Markområdet var begränsat till den bolagsägda marken och en fördel för alla parter ansågs ligga i att bostäder och arbetsplats låg nära varandra.

Under 1800-talet uppmärksammas emellertid inom svensk politik de hygieniska vådorna av tätbebyggelse av det här slaget, inte minst på grund av de infektionssjukdomar i form av epidemier av olika slag som grasserade i dessa samhällsformationer.

I Höganäs hade feberepidemier av olika slag varit en ofta återkommande och fruktad företeelse. Koleraepidemin 1873 var dock så förödande, så kostsam och så offentlig att den hygieniska problematiken nu definitivt inte längre kunde sopas under mattan.

Den ökande folkmängden och de högre ställda hygieniska kraven krävde nyinvesteringar i byggnationer av olika slag. Egnahemslånen minskade i hög grad de utgifter som nybyggnation krävde. Genom kraven på kontroll av byggnadsritningarna kunde de hygieniska kraven tillgodoses på ett både effektivt och för företaget ekonomiskt fördelaktigt sätt.

Hela det alltmer invecklade samhällsmaskineriet kom under senare delen av 1800-talet att från bolagsledningens sida betraktas som ytterst betungande.

En rationell lösning var därför att låta en del av samhällsaktiviteterna överflyttas till arbetarna. Detta gällde exempelvis distribution av livsmedel m m.

För arbetarna som förenades genom sitt arbete, sina nummer och sitt beroende av arbetsledningen innebar ansvarsåtaganden av olika slag en ökad självkänsla och en medvetenhet om möjligheterna till att gemensamt kunna förverkliga gemensamma målsättningar.

BRISTER I KONTROLLENS VERKNINGSGRAD

En viktig del i kontrollen av arbetare låg i att hålla dem centrerade kring industrin och därmed avskärma dem från vad man kallat främmande inflytande. Men då alternativa utkomstmöjligheter yppade sig under senare delen av 1800-talet framträdde trots allt vissa svagheter i kontrollsystemet.

Den 12 januari 1855 blev en ny gruvstadga påbjuden, i vilken bl a som § 64 ingick: "Denna vår nådiga stadga skall träda i verkställighet

den 1 November 1855, då ock de hittills gällande författningarne i ämnet komma att till all kraft och verkan förfalla.” (Mueller 1897 s 87)

Med den paragrafen sattes Höganäsbolagets privilegier på ensamrätt till stenkolsbrytningen delvis ur funktion, vilket fick till följd att en verklig inmutningsfeber bröt ut i Skåne. Varhelst stenkol kunde tänkas finnas mutades områden in (Persson 1974 s 97).

I femårsberättelserna för Malmöhus län åren 1861–1865 har dessa inmutningar uppmärksamrats men på länsplanet ställer man sig i början tveksam till möjligheterna för en utvidgad stenkolsbrytning. Sedan brytningen kommit igång på allvar på några av platserna förbyttes emellertid tveksamheten i entusiasm.

För perioden 1886–1890 nämns följande stenkolsbolag:

Bolagets namn	Antal anställda arbetare 1890, ca	Kolhuggares medel- förtjänst ca
Höganäs stenkols- grufva och fabriker	893	2:66/dag
Kropps ABs grufva och fabriker vid Bjuf	518	3:36/dag
Vallåkra stenkols- bolags grufva vid Billesholm	450	3:35/dag
Skromberga grufva och fabriker	400	2:30/dag
Ljungsgårds grufva	120	3: —/dag

I Höganäs fanns vana kolgruvearbetare. Det är inte svårt att förstå att de var efterfrågade av de nystartade gruvbolagen. Naturaförmånerna var ungefär desamma överallt och av tabellen ovan framgår att de nya bolagen i allmänhet frestade med högre kontantlön.

I Höganäsbolagets verksamhetsberättelser klagas över hur de nya bolagen tar folk från Höganäsbolaget. 1866 har exempelvis 40 arbetare flyttat över till Vallåkragruvan.

Några år senare aktualiserades ett annat alternativ i form av emigration till Nordamerika. 1870 beklagas på bolagsstämman att 44 arbetare utvandrat de sista 16 månaderna. Enligt utflyttningslängderna håller sig siffrorna för till Nordamerika emigrerande arbetare de följande åren runt 10 och där under för att öka kring sekelskiftet.

I nedanstående tabell är siffrorna hämtade ur utflyttningslängderna. Avsikten är att ge en ungefärlig bild av ålders- och yrkesfördelningen beträffande de manliga emigranterna. Barn är inte medtagna.

År	Antal män	Yrke	Medelålder	Antal kvinnor
1895	8	6 HB-arbetare 2 sjömän	19 år	17
1900	18	16 HB-arbetare 2 sjömän	20 "	25
1905	27	25 HB-arbetare 1 sjöman 1 kontorsbiträde	23 "	11
1910	40	38 HB-arbetare 1 sjöman 1 skomakare	26 "	29
1915	6	5 HB-arbetare 1 trädgårdselev	25 "	7

Högsta antalet emigranter till Nordamerika noterades för perioden underorststrejken år 1909 då 55 HB-arbetare, 1 sjöman och 20 kvinnor flyttade över (Höganäs pastorsexpedition).

Siffrorna i utflyttningslängderna är alltför låga men kan ändå ge en uppfattning om exempelvis åldersstrukturen. Emigrationen till Nordamerika var betydligt mer omfattande än tabellens siffror visar. De flesta höganäsbor samlades i Nordamerika i staden Worcester, 8 mil väster om Boston, där de fick anställning vid FB Norton's lerkärlsfabrik, senare Norton Emery Wheel Company. Enligt amerikanska beräkningar uppgick höganäsgruppen i Worcester på 1920-talet till bort emot 3 000 personer.⁵⁶

På Höganäsbolagets bolagsstämmor beklagas att det är den mest attraktiva arbetskraften som emigrerar, de unga och starka. Av protokollen framgår att man anser att kvar blir en alltför hög procent gamla arbetare och alltför små pojkar och att många av de kvarvarande i lämplig ålder är mindre arbetsdugliga.

Vid 1870 års bolagsstämma presenterades nedanstående tabell över arbetarnas åldersfördelning:

Över 80	år	5	eller	0,91 %
70-80	"	13	"	2,35 %
65-70	"	24	"	4,35 %
60-65	"	26	"	4,71 %
59-20	"	398	"	72,10 %
Under 20	"	86	"	15,58 %

med följande kommentarer:

”De fyra äldsta åldersklasserna hafva sålunda ökats med 3,14 % under det att de 2 yngsta nedgått med detta belopp. Detta mindre lyckliga förhållande kan hufvudsakligen tillskrifvas den alltjemnt fortgående emigrationen till Amerika, som på endast de sista 16 månaderna medtagit icke mindre än 44 arbetare, alla tillhörande de 2 yngsta åldersklasserna.

De 68 arbetare som tillhöra de 4 äldsta åldersklasserna kunna betraktas såsom föga arbetsföra och 21 arbetare af den 5-te klassen äro skadade och till en del alldeles oförmögna till arbete. Då härtill kommer att fattighjonen uppgå till det höga antalet af 61 Enkor och Hustrur med tillsammans 64 oförsörjda barn och 21 ogifta personer, samt slutligen att af gifta emigranter 18 hafva qvarlemnats sina hustrur med tillsammans 49 barn, så torde ingen öfverdrift ligga i det påståendet, att ekonomiska svårigheter kunna uppstå till följe af detta högst ogynnsamma förhållande mellan närande och tärande personer vid Verket.” (BS 22.7.1870 Verksamhetsberättelse)

Problemet med de ”tärande” var olösligt så länge bruksförsamlingen existerade och 1874 hade enligt bolagsstämmoprotokollet antalet fattighjon stigit till 259.

Sammanfattning och kommentarer

Folkmängden i Höganäs ökade trots alternativa utkomstmöjligheter, delvis beroende på, naturligtvis, att inflyttningen kunde väga upp utflyttningen något så när men också på att nativiteten var hög i Höganäs. Så föddes 1879 98 barn i församlingen och bruksläkaren påpekar i sin rapport till 1880 års bolagsstämma det anmärkningsvärda i de höga födelseetalen. I Höganäs översteg födelsesiffrorna med ungefär 1/3 motsvarande siffror för de 9 omkringliggande församlingarna med lika stor folkmängd.

Att framför allt emigrationen betydde en avtappning på bra arbetskraft är emellertid tydligt, vilket i sin tur medförde en större ökning av antalet ”tärande” än tidigare.

Av protokollen för bolagsstämmorna framgår tydligt att de ökade fattigvårdsutgifterna i hög grad bidrar till att hela iden med en bruksförsamling förlorar sitt värde och att den alltmer ses som en ren ekonomisk belastning.

Arbetarnas integration i Höganäsbolagets industrisfär varierade naturligtvis individuellt. I en tidigare undersökning av arbetarkulturen i Höganäs fann jag emellertid också att kring sekelskiftet varierade graden av integration högst betydligt mellan de två stora huvudgrupperna av arbetare — gruv- och bruksarbetare. Den skillnaden framgår tydligt av gruppernas olika reaktioner inför arbetarrörelsen. Jag skall återkomma till arbetarrörelsen och de båda gruppernas ageranden i det sammanhanget längre fram men vill först försöka ge en bild av de olika levnadsomständigheter som påverkat attityder och ställningstaganden.⁵⁷

Vad menas för det första med gruvarbetare respektive bruksarbetare? Jag har frågat arbetare med dessa yrkesbeteckningar och funnit att:

Gruvarbetare var alla som arbetade vid gruvan. Dit räknades således inte bara kolhuggare utan samtliga vid gruvan anställda, vilken syssla man än skötte. Även de som arbetade ovan jord som exempelvis sk hökar, dvs kontrollörer av de brutna och sorterade kol- och lerlassen, transportarbetare m fl räknades dit. Först sedan varan var lastad på järnvägsvagnarna intill schaktet och skulle transporteras från gruvan var det inte längre fråga om gruvarbetare.

”Vi var ju alla beroende av varandra vid gruvan vilket vi högg kol eller skötte linbanan eller vad vi än gjorde.”

Bruksarbetare var alla som arbetade inom bruksområdet. Med bruksområdet menades därvid de fabriker som ligger samlade inom det sk fabriksområdet. Höganäsbolaget hade även andra fabriker som t ex Mekaniska verkstaden på Ryd, ursprungligen avsedd som serviceorgan för gruvorna. De som arbetade där räknades inte till bruksarbetarna utan kallades verkstadsarbetare. En bruksarbetare kunde å andra sidan ha nästan vilken sysselsättning som helst. Tegelslagare, drejare, glaserare, rörpressare, grovarbetare osv, alla var bruksarbetare. Det var arbetsplatsen inom fabriksområdet som var avgörande.

I nära anslutning till respektive arbetsplatser byggdes, som nämnts, bostadshusen. Vid sekelskiftet hade en viss omflyttning skett så att bruksarbetare förekom på Ryd liksom gruvarbetare på Bruket men i stort sett var de båda yrkesgrupperna bosatta inom sina respektive områden.

En dryg kilometer av åker och äng skilde gruv- och bruksområdena åt — bruksområdet på avstånd från administrativa byggnader med havet och sjöfarten att rikta uppmärksamheten på när arbetsdagen var slut — gruvområdet med Höganäsbolagets administration i centrum för sitt

verksamhets- och bostadsfält och med landsbygd runt om.

Ryd fungerade länge som bruksförsamlingens centralort. Där låg kyrkan och samlingshuset, Tivoli. Där låg gruvtorget där musikkåren varje onsdag gav konsert och dit man samlades från alla håll i samhället, där låg apotek och sjukhus osv. Funktionen som centrum gav området ett visst statusvärde som inte var utan betydelse i sammanhanget.

Att områdenas olika geografiska belägenheter inspirerade till olika fritidssysselsättningar, som exempelvis fiske för bruksarbetare och grispassning i kombination med kortspel för gruvarbetare kan ha bidragit till att öka uppspaltningen i olika intressegrupper men för integration i industrins värld betydde det troligen mindre. Av större betydelse var att bruksarbetarna genom sitt grannskap till hav och hamn hade ett anställningsalternativ. Kring sekelskiftet blomstrade rederinäringen som bäst i Höganäs och helt naturligt tyckte många bruksarbetarpojkar att det var ett spännande alternativ att ta hyra på en båt.

För gruvarbetarpojkarna var det däremot självklart att de skulle bli gruvarbetare eller som en f d gruvarbetare förklarat:

”Ja, det fanns inget annat att välja på. Alla som bodde här gick till gruvan. Man hörde bara talas om gruvan. Far och de andra de tala bara om gruvan. Alla pojkar visste, att de skulle börja där.”

Undersökningen baserades i hög grad på intervjuer eller samtal med äldre industriarbetare. Av framför allt de här samtalen framgick att det fanns en hel del olikheter i arbetssituationen och att det rörde områden som man fäste stor vikt vid (LUF 18894:1-243).

Heterogena och homogena yrkesuppgifter

Då bruksarbetare berättat om sitt yrkesliv har det oftast handlat om hur arbetsuppgifterna växlat, hur man hamnat på olika fabriker med helt skilda produktionsgrenar. Ett brett fält av heterogena sysselsättningar framträder. För gruvarbetarnas del har det i allmänhet rört sig om ett gemensamt förväntat led av yrkesuppgifter från pojkåren till pensioneringen.

Vid upprättandet av förslag till löneavtal gör sig den skillnaden tydligt märkbar. Från bruket lämnas en uppsjö av listor medan gruvan klarar sig med några få. De på fackföreningsmöte i december 1906 godkända löneförslagen visar den specificerade uppsplättning som krävdes för löneuppgörelser för bruksarbetare i jämförelse med vad fallet var för gruvarbetare:

För bruksarbetare omfattar löneavtalen listor för:

”Tegelslagare, beställningstegelslagare, taktegel tillverkningen, transporterare av tegel i torkladorna, stoppare och tärningsslagare, stensortare. För insättare och uttagare av samtliga tegelugnar gasugn Nr 3 - 4 - 5 - 8, insättare och uttagare av rörugnarna, runnugnarna vid Gamla rörfabriken samt gasugnarna 6 o 7. För gasugnseldare samt runnugnseldare och kol- och askrullare. För Rörfabrik Nr 1 - 3 - 4 (stora maskin) 4 - 5 - 6 - 7 samt Nr 8. För blandningsbråklagen vid gasugnarna Nr 2 - 6 o 7 samt Nr 8. För lastningen sjöledes, för langare och stuvare, samt för askelässning med tillhörande lastning å stora järnvägsvagnar och därtill hörande arbete. För arbetarna vid elektrådertillverkningen, för asktegel tillverkningen samt för arbetarne vid kärlfabriken.”

För gruvarbetare löneavtal för:

”Kolhuggare, dragare, gamsare och därtill hörande arbeten.” (Sv Grov- o Fabriksarb-förb Avd 66, prot 1.2.1906; 7.12.1906)

Inom fackföreningen bildade visserligen gruvan och bruket var sina hela sektioner under den tid sektionsuppdelning existerade men det ursprungliga förslaget var för brukets del en uppdelning av deras sektion på 5 till 6 sektioner, medan någon uppdelning av gruvsektionen aldrig varit aktuell (Sv Grov- o Fabriksarb-förb Avd 66, Bruksarbetarsektionens prot 1.2.1906; 7.12.1906).

Löner

Ur femårsberättelserna för Malmöhus län har uppgifter om medelförtjänst per dag hämtats:

	Yrkesarbetare	Övriga arbetare över 19 år	Under 19 år
1896—1900			
Gruvarbetare	3:73	3:30	1:40
Bruksarbetare	2:66	2:10	1:—
1901—1905			
Gruvarbetare	4:27	3:47	1:50
Bruksarbetare	3:01	2:65	1:17

De intervjuade har allmänt ansett att gruvarbetare tjänat mer än bruks-

arbetare och dessa åsikter betyder i detta sammanhang mer än de faktiska sifferuppgifterna. En av de intervjuade bruksarbetarna berättar bl a hur det förr alltid varit lite bråk om det där att gruvarbetarna skulle ha mer betalt än de andra men att han, sedan han varit nere i gruvan en gång och sett hur de hade det, insett att de var värda all betalning.

Arbetstider

Beträffande arbetstidens längd har Höganäsbolagets arbetsbyrå för år 1907 uppgivit, att gruvarbetare arbetade 48 timmar per vecka och bruksarbetare 60 timmar per vecka.

Den kortare arbetstiden för gruvarbetare berodde på att de slutade sitt arbete klockan 14 medan bruksarbetarna arbetade till klockan 17.

En gruvarbetare, som började arbeta i gruvan 1902, har berättat hur arbetstidsförkortningen gick till:

”Ja, när jag kom ner då först då arbeta de till klockan fem. ——— Jag hade inte hunnit bli dragare då. Så alla dragarna kom överens om att de skulle sluta klockan två i alla schakten. De åkte opp utan vidare. Och det blev slut klockan två sen. Det var inga underhandlingar inte. De åkte opp. De gick inte ner igen utan de åkte opp klockan två. Det var kort och gott. Sen har det vart till klockan två alltid. ——— Kolhuggarna tyckte inte om et. Inte te börja med. De fick inte ut det de fick löst för det var så dåligt med körningen som de sa. Men sen tyckte de om et när de ble vanda ve’t.”

Citatet utgör naturligtvis inget bevis för att det verkligen gick till så men ger däremot en föreställning om hur gruvarbetarna uppfattat sig som självständiga och tillhörande en autonom enhet.

Gruvarbetare har ofta ansett att före den s k mekaniseringen av gruvarbetet 1927, dvs införandet av borr- och förskrämningsmaskiner som ersättning för manuell brytning, kunde man i stort sett sluta när man ville, under förutsättning, att man hade brutit viss minimikvantitet. Några av de intervjuade har uppgivit att man kunde åka upp och vara fri betydligt tidigare på förmiddagen om man gick ned igen och stod klar att åka upp med de andra klockan 14. En tredje åsikt är att ”nej, sluta som jag ville det kunde jag väl inte. Men det var nästan bara vi som inte hade stämpelur och sånt där.”

Går man igenom dokumenten från Höganäsbolagets äldre historia finner man att diskussionerna om fasta eller fria arbetstider för gruvarbetet började redan under de första åren av bolagets historia. Hela tiden

har det rört sig om en avvägning mellan vilket som kunde anses lämpligast: fast arbetstid eller viss minimikvantitet brutet kol.

Av gruvarbetarnas föreningsprotokoll framgår tydligt att man ansett krav på fasta arbetstider, dvs bestämt klockslag för arbetsdagens slut, utgöra ett oskäligt intrång i deras på sedvanerätt grundade rättighet till "fri åkning", som uttrycket löd.

Stämpelur förekom inte vid gruvorna men väl vid bruksdriften, där stämpeluren infördes i slutet av år 1919.

Att arbetstiderna inte var lika strängt reglerade i gruvan som vid bruket visar svaren på frågan om huruvida rasttiderna var fastställda. Gruvarbetare har alla svarat att rasttiderna bestämde man själv medan bruksarbetare samtliga intygat att rasttiderna var fasta: förmiddagsrast mellan halv 9 och 9, middagsrast mellan 12 och 13.

En tredje skillnad beträffande arbetstiden var kolhuggarnas fria lottdagar. På morgonen första vardagen i varje månad lottades om i vilken gruva och ort man skulle arbeta nästkommande månad och resten av dagen var fri. Dessa fria lottdagar höll man styvt på och oppositionen var enhällig och synnerligen kraftig om från företagets sida av en eller annan anledning föreslogs att fria lottdagen någon gång tillfälligt skulle slopas.

Ett exempel bland många: Det är hämtat från ett protokoll fört vid fackföreningens styrelsemöte 25.10.08, § 1. Föreningen har anhållit hos disponenten att få marknadsdagen fri, varpå disponenten svarat att för bruksavdelningens del gick det utmärkt men att gruvarbetarna i så fall borde lotta denna lördag och arbeta på måndag, som var lottdag. Från gruvarbetarhåll gick man bestämt emot ett sådant förslag. Då arbetade man hellre marknadsdagen, trots att detta var årets verkliga festdag för Höganäs och trakten däromkring.

När semester längre fram blev aktuell, var semestertiden olika lång. För år 1937 har från arbetsbyrån, HB, erhållits uppgift om att gruvarbetarna hade 6 med timlön ersatta semesterdagar medan bruksarbetarna bara hade 5.

Övervakning

Någon fråga om arbetsövervakning ställdes inte vid intervjuerna men med undantag för två intervjuade gruvarbetare framhöll samtliga spontant hur fria från övervakning gruvarbetarna var. Även de bruksarbetare som tillfälligt arbetat i gruvan har påpekat att det var ett fritt arbete, ett arbete fritt från övervakning.

Ett typiskt exempel på uppfattningen om övervakning av arbetet är

en gruvarbetares svar på frågan varför många föredrog att flytta över till gruvorna i Bjuv när Höganäs gruvor lades ned och inte hellre stannade i Höganäs och tog de arbeten inom bruksdriften som erbjöds dem:

”Ja, gruvan det var det trevligaste arbete här var. Det var det friaste arbete man kunde ha. Det var ingen som hade med en att göra. Fick man upp så man klara sej för månan så hade de inte med en att göra ett dugg. Vi skötte oss själva. Det var ett fritt arbete på det viset.”

Ingen har nämnt frihet från övervakning på bruket. Tvärtom påpekade många hur såväl arbetstiderna som själva arbetet noga kontrollerades och övervakades.

Trygghet

Vid såväl gruv- som bruksarbete fanns riskmoment, som var oroande och farliga. I gruvorna var det framför allt risken för ras, inom bruksdriften det skadliga dammet. Men om man bortser från dessa fysiska riskfaktorer är det mycket som tyder på att gruvarbetaren kände en större trygghet i sitt arbete än bruksarbetaren.

Gruvarbetet hade ofta gått i arv i generationer. I 10 fall av 17 var gruvarbetarnas fäder gruvarbetare enligt intervjuerna. Brytningsredskap och arbetsorganisation hade i stort sett varit desamma i alla tider.

Av de 19 intervjuade bruksarbetarna hade 11 fäder som arbetat på bruket men med den heterogena sysselsättningen där innebar detta inte samma traditionsbundenhet som inom gruvarbetet.

Den tämligen givna befordringsgången inom gruvarbetet bidrog troligen till känslan av trygghet. Räckte inte kroppskrafterna till eller man själv valde att avstå från de hårda jobben som dragare och kolhuggare fanns lättare sysslor att övergå till. Någon tävlan vid befordringsgången tycks av intervjuerna att döma inte ha varit aktuell.

Förhållandet var annorlunda vid bruket. Även där fanns givetvis yrkesutbildad personal som börjat sin utbildning som lärlingar genom att vara yrkesarbetarna behjälpliga med olika pojksysslor. Tegelslagaren började således oftast som ämnesbärare dvs han bar fram ämnena till det tegel tegelslagaren skulle tillverka. Drejare var kanske det mest svår-lärda yrket och även här lärdes yrket genom att först vara de utlärda drejarna behjälpliga med diverse handräckning. Glaserare var ännu ett yrke som måste läras, liksom i någon mån även rörpressaryrket. Skillnaden låg i att det på bruket fanns många olika yrken att välja bland eller sättas till. Och ofta har man måst hoppa från yrke till yrke. Av intervju-

erna med bruksarbetare framgår tydligt hur vanligt det varit att byta till ny arbetsplats och ny teknik. Där är befordringsgången långt ifrån given.

Under depressionsperioder drabbades bruksarbetare av avskedanden före gruvarbetare. Gruvarbetarna flyttades i stället i allmänhet tillfälligt över till bruksdriften, då det var ont om arbete vid gruvan. En gruvarbetare har förklarat detta på följande sätt:

”Först och främst så var det väl att de hade svårt att skaffa folk till gruvorna. Så blev det de och så satte de värde på de gamla gruvarbetarna. Så att de ville behålla dom. De ville försöka bevara dom.”

Arbetsstrivsel och kamratskap

Vid intervjuerna ställdes ingen fråga om trivsel på arbetsplatsen. Av samtliga intervjuer med gruvarbetare framgår dock, att man ansett att det rädde ett mycket fint kamratskap i gruvan. Ingen bruksarbetare har talat om trivsel eller kamratskap i arbetet på bruket.

En man som provat på både gruvan och bruket säger bl a:

”Nej, det ska jag säga dej, att gruvan det var himmelriket. Där var det kamratskap så fint. Du kunde inte hitta nåt sånt nån stans på bruket. De bara ville vara finare än den andre där. I gruvan, där var det en sammanhållning och en hjälpsamhet. Jag vet inte varför men det var så.”

Det goda kamratskapet i gruvan har tidigare uppmärksamrats av Bertil Pfannenstill i hans arbete ”Begreppet arbetsstrivsel. En sociologisk fältundersökning av gruvarbetare i Nordvästra Skåne”. Bertil Pfannenstill fann att arbetare som arbetat vid både bruks- och gruvdrift påstod sig trivas bättre vid gruvan och att de motiverade den större trivseln där med att arbetarna där hjälpte varandra och lättare kom i kontakt med varandra (Pfannenstill 1954).

Engagemang inom arbetarrörelsen

Arbetarrörelsen, i den form den introducerades av August Palm 1881 i Sverige och senare också vid HB, innebar i hög grad ett ifrågasättande av de normer och beroendeförhållanden som arbetarna vid HB tidigare sett som självklara. I centrum för de argument som användes av förespråkar-

na för en uppslutning kring arbetarrörelsen stod Karl Marx teorier om att industriägarnas vinst bestod av mervärdet av arbetarnas arbete. För Höganäs arbetare lika väl som för arbetarna inom hela det skånska gruv-distriktet blev detta utgångspunkten för funderingar och diskussioner om identitet, rättigheter och målsättningar.

I de diskussionerna kom givetvis "närande" och "tärande" att få en annan innebörd än i bolagsprotokollen. Det var inte rättvist som det var nu. Det borde vara arbetare som bestämde reglerna. Därför borde alla arbetare förena sig för att skapa ett rättvist samhälle, ett solidariskt samhälle, ett socialistiskt samhälle.

Hos bolagsledningen väckte det stor bestörtning då man kom underfund med att liknande tankegångar även cirkulerade bland arbetarna i Höganäs och kraftåtgärder sattes in för att stoppa alla socialistiska tendenser.

Efter agitationsföredrag av bl a August Palm startades den första socialistiska föreningen 1888 men tystades raskt ned.⁵⁸

1898 bildades den första fackföreningen. Efter en 10 dagars strejk måste även den läggas ned. Styresmannen för bolaget hade under strejken enligt referat i Dagens Nyheter "rönt ett djupt personligt och smärtsamt intryck af de förvecklingar, som fjärmat modern-grufvan och barnen—arbetarne från hvarandra" (Dagens Nyheter 13.5.1898).

Trots att man från bolagsledningens sida lyckades förmå arbetarna att skriva på anställningskontrakt där man godkände förbud mot varje form av fackförening eller socialistisk förening, trots att ett vackert och modernt samlingshus uppfördes på det gamla Tivoliområdet för att leda tankarna bort från en planerad folketspark-anläggning (not 53 s V), trots konsumlokalerna och många andra försök att locka arbetarna tillbaka till den gamla ordningen bildades den ännu bestående fackföreningen 1905. 1906 kom arbetarkommunen till.

Alla arbetare i Höganäs berördes naturligtvis vid tiden kring sekelskiftet av de nya och omstörtande idéerna men engagemanget i arbetarrörelsen var mycket olika vad gruv- och bruksarbetargrupperna beträffar. Bruksarbetarna var hela tiden den entusiastiska gruppen. Alla initiativ togs av dem. Efter storstrejken 1909 lades fackföreningen ned för att på bruksarbetarnas initiativ återuppstå 1913.⁵⁹

Olikheterna grupperna emellan i detta avseende framgår kanske allra tydligast av de protokoll som fördes i den gruv- resp bruksarbetarförening som på bolagsledningens initiativ bildades efter det misslyckade försöket att bilda fackförening 1898.

Föreningarnas officiella målsättning framgår av stadgarna.

"Föreningens ändamål, till nytta för Höganäs bruksarbetare är:

att genom öfverläggningar, föredrag och praktiska anordningar söka höja sina medlemmar uti moraliskt, intellektuellt och ekonomiskt afseende;

att söka väcka hog och lust för allmän bildning och vid alla tillfällen befrämja sedlighet och nykterhet;

att genom befordrande och stärkande af förtroendet emellan befäl och arbetare inom Verket söka bibehålla ett godt förhållande dem emellan;

att söka verka för att arbetaren, utan band af utanför Verket stående personer eller föreningar, må sjelf kunna råda öfver sin arbetskraft och sin arbetsförtjenst;

att i föreningen möjligen inkorporera eller under sig underordna en del redan befintliga eller eventuellt nybildade föreningar till gemensamt understöd eller nytta, samt

att genom gemensamma utfärder, musik eller andra dylika fester äfven verka för familjernas och ungdomens trefnad.”

(Avd 66 arkiv, Stadgar för Höganäs Bruksarbetareförening, antagna på allmänt sammanträde den 18 juni 1898)

Föreningarna hade enligt stadgarna samma mål och mening, vilket inte hindrade att de kom att fungera ganska olika.

Enligt gruvarbetarprotokollen behandlas på deras sammanträden företrädesvis yrkesfrågor som brytningssvårigheter, obunden arbetstid, löner och naturaförmåner.

Frågor av politisk natur är sällsynta. Vid ett sammanträde tas dock frågan om nya härordningsförslaget upp. I mycket bestämda ordalag uttrycker man sitt missnöje med förslaget men därmed är också frågan tydligen ur världen. I Bruksarbetareföreningen tas samma fråga upp vid flera tillfällen och utmynnar i att möte anordnas på Norra Sandflyget som demonstration mot förslaget.

Bruksarbetareföreningen har föreslagit att man i Grufarbetareföreningen skall ta upp till diskussion ”Hvad nytta har vi af våra kontrakter?” Frågan avser de kontrakt i vilka arbetarna tvingats avsäga sig rätt att bilda fackförening. Resultatet blev att Styrelsens utlåtande upplästes och lyder. Styrelsen afslår frågan på den grund att di anser att kontrakten är till nytta för arbetarna. Den har ju icke varit gällande mer än itt år och att så straks börja att göra försök till ändringar är als inte något som arbetarne bör sträfvä efter. Här ligger så många andra viktiga saker för arbetarne att sträfvä efter inom den närmaste framtiden. Styrelsens utlåtande antogs utan diskotion.” (Avd 66 arkiv, Grufarbetare Före-

ning, prot 1898–1904, 12.8.1899 § 8)

Av mer allmän natur är förslaget att skänka ett bidrag till krymp-lingsfonden. Förslagsställaren föreslår 50 kr och motivationen är dels det behjärtansvärda ändamålet och dels ”att bruksarbetarna vid flera tillfellen visat sig vara mera offervilliga. Di har nämligen visat långa teck-ningslister med tillsammans ansevärd summor iförda i tidningarna men vi har icke visat åss i någon tidning, befarar att ådraga åss namnet snål-barka.”

Frågan diskuterades på tre sammanträden innan man enades om att skänka 10 kronor till fonden ur kassan (I paragrafen under beslutas att ur kassan använda 100 kr för uppvaktning av en kamrer vid bolaget) (Avd 66 arkiv, Grufarb Fören, Prot 1898–1904, 3.3.1900).

Av protokollen att döma var gruvarbetarnas förhållande till överord-nade annorlunda än bruksarbetarnas. Till en fest inbjuds t ex såväl di-rektör Nordenfelt som ingenjörer och fogdar av gruvarbetarna, något som aldrig tycks ha förekommit hos bruksarbetarna. Vid ett par tillfäl-len föreslås också av olika anledningar uppvaktning av överordnade. Då Bruksarbetareföreningen tillfrågas om medverkan möts förslagen av hånfulla förkastanden.

Båda föreningarna beslutar att prenumerera på en tidskrift, varvid gruvarbetarna väljer den populärvetenskapliga tidskriften Ljus medan bruksarbetarna prenumererar på den politiska tidningen Arbetet.

Ämnesområdet för diskussioner och förslag inom Bruksarbetarefö-reningen är betydligt vidare. Någon enstaka gång behandlas lönefrågor men för övrigt förekommer inte yrkesfrågor. Däremot föreslås att för-söka få skola till Bruket för bruksarbetarnas barn, att parkanläggning anläggs på Bruket, att bilda sjukhjälpförening för tiggeriets avskaffan-de, att bilda sångförening osv. Man vill ordna köttbesiktning vid torg-handeln, få billigare ved och billigare mjölk.

Bruksarbetareföreningen är utan tvekan politiskt inriktad. Där väcks förslag om att bygga eget Folkets hus, att skaffa egen, röd fana, bilda egen bagerirörelse och starta valmansförening och skatteinbetal-ningsbyrå. Diskussionerna gäller ofta politiska spørsmål och man beslutar delta i valmöte i Svedberga. Bland diskussionsämnen kan nämnas: ”Hur bör en förening arbeta som icke tillhör landsorganisationen”, här-ordningsförslaget, rösträttsfrågan, kontraktens påskrivande. Till stor-stejksfonden beslutar man ge frivilliga bidrag.

I brev av den 20.7.1901 uppmanar Bruksarbetareföreningen Gruf-arbetareföreningen att delta i förberedelserna för startandet av en med-borgarskola, ett s k arbetarinstitut, för att skapa dugliga medborgare i samhället. I samråd startar båda föreningarna Medborgarskolan och är ense om att om möjligt undvika inblandning i skolans skötsel från bo-

lagsledningens sida genom att själva klara finanserna (något som dock visar sig omöjligt att klara av).

Bruksarbetareföreningen visar ett betydligt större intresse för samarbete såväl med gruvfolket i Höganäs som med gruvdistriktet i sin helhet. Den 1.10.1898 beslöt man föreslå Grufarbetareföreningen, att man regelbundet skall träffas till gemensamma sammankomster. Grufarbetareföreningen går med på förslaget och med de bästa föresatser startas samarbetet. Den 24 oktober 1898 erinrar bl a en talare vid gemensamt möte om "det spända förhållandet som alltid varit rådande mellan arbetarne vid Grufvan och Bruket. Talaren hoppades, att dessa stridigheter skulle utjemnas om båda föreningarna ofta samlades på gemensamma möten för att närmare komma i beröring med hvarandra"(Avd 66 arkiv, Protokoll fr gemensamt möte 24.10.1898).

Särdeles lyckat tycks samarbetet trots allt aldrig ha varit. I båda föreningarna klagas över hur lite de gemensamma sammankomsterna ger. Den 18.5.01 beslutar Bruksarbetareföreningen att gå med på gruvarbetarnas förslag om att upphöra med de gemensamma mötena (Arb r arkiv, Hgs Bruksarbetare Förening, Prot 1898—1905; 18.5.1901 § 7).

Medlemsantalet i Grufarbetareföreningen sjönk efter några år kraftigt och den 30.1.04 beslöt man att upplösa föreningen. Kvarvarande medlemmar kunde, om de så önskade, övergå till Bruksarbetareföreningen (Avd 66 arkiv, Hgs Grufarb F, Prot 1898—1904; 30.1.1904).

Bruksarbetareföreningen arbetade alltså i fortsättningen ensam vidare. 1904 och första delen av 1905 var en händelserik tid i föreningens historia. Samarbetet med övriga gruvdistriktet intensifierades. Föreningsarbetet antog alltmer rent politisk karaktär och den 15.6.1905 upphörde Bruksarbetareföreningen fungera som lokal intresseförening. I stället beslöts att på nytt bilda en fackförening (Arb r arkiv, Hgs Bruksarb F, Protokoll 1898—1905; 15.6.1905 § 2).

Sammanfattning och kommentarer

Arbetarrörelsen i Höganäs vid sekelskiftet innebar en utmaning mot det patriarkaliska systemet och mot dess politiska förankring på riksplanet.

Av de pådrivande bruksarbetarnas protokoll från såväl fackföreningar som rent politiska föreningar framgår klart att bildandet av fackförening ses som ett led i kampen för ett socialistiskt samhällssystem.

I det avseendet skiljer sig fackföreningsbildningen inom industrin från exempelvis Kullens murarefackförening i Höganäs av 1894, som bildades av murargesäller och var en rent facklig organisation.

Att den politiska kopplingen mellan socialism och fackförening

stod klar även för arbetsgivarparten är tydligt. Så löd t ex den passus som infördes i anställningskontrakten efter den ointetgjorda fackföreningen av 1898 så här:

”Socialistiska- eller fackföreningar förbinder sig arbetaren att hvarken tillhöra eller understödja. Föreningar uteslutande inom Verket till gemensam nytta för arbetarne äro deremot fullt tillåtna.” (HBCA, kartong RF/P U3, U4, U7, U16, Kontrakt 1825–1881, Arbets-Kontrakt p 8)

Samma anställningskontrakt innehåller också en upplysning om att bolaget mot avdrag av en procent av avlöningen betalar arbetarens krono- och kommunalutskylder. Av arbetarprotokollen framgår att detta var det starkaste påtryckningsmedlet mot fackföreningsbildning och politisk aktivitet som bolagsledningen satte in. Var en myndighetsförklaring värd priset av den skattelättnaden?

Både gruvarbetare och bruksarbetare hade den frågan att ställa sig men bruksarbetare tycks ha varit mer benägna att svara ja. Varför?

Arbete och arbetsförhållanden var vad som i första hand utgjorde orienteringsbas för identifikation av sig själv, av andra och av världen som sådan.

Genom sitt arbete och sina arbetsförhållanden kom gruvarbetaren att känna en trygghet i tillvaron som både gällde arbetskamraterna, med vilka han inte behövde kämpa om befattningarna, och arbetsmarknaden i sin helhet, där gruvarbetaren identifierade sig själv som oundgänglig. I den såväl rumsligt som tidsmässigt avskärmade verklighet där gruvarbetet ägde rum blev världen utanför ganska ovidkommande. Man hade det bra och trivsamt tillsammans, kände sig starka nog att ställa egna krav och hade samhörighet nog för att våga slåss för dem.

Förhållanden som att gruvhanteringen var bolagets statusgren vid sekelskiftet, att gruvarbetaren var favoriserad beträffande lön, arbetstid osv gjorde att gruvarbetaren kom att bilda en statusgrupp som låg någon stans mellan bolagsledning och bruksarbetare. Ett steg högre upp på statusstegen och därmed närmare och så att säga mera besläktade med bolagsledningen, vilket framgår bl a av deras inbjudningar av överheterna till egna festligheter.

För bruksarbetarnas del var det lättare att komma i kontakt med andra människor både i och utanför arbetet, man hade mindre att förlo- ra på en brytning med bolagsledningen och man hade större behov av att gå samman med andra arbetare för att kunna förbättra sin ställning.

Den långa generationsärvda traditionen i gruvarbetaryrket gör gruvarbetarna mer integrerade i det system som man generation efter ge-

neration sett som det enda och det riktiga. Så fast förankrade hade bruksarbetare inte hunnit bli i den ständigt förnyade uppsättningen av nya fabriker och tillverkningsgrenar.

RÄTTNING I LEDEN INOM INDUSTRINS VÄRLD

Höganäsarbetarna anslöts 1905 till Grof- och Fabriksarbetareförbundet och fick avdelningsnummer 66.

För föreningsbildningen hade bruksarbetarna varit de verkligt energiska kämparna. Man skulle därför funnit det mest naturligt om just bruksarbetare valts till ordförandeposten i avdelningens styrelse. Så blev emellertid inte fallet. I stället valdes gruvarbetare till styrelseordförande långa tider framåt. Endast i startperioder som det allra första året och ett par år efter återupptagandet av föreningens verksamhet 1912 fungerade en bruksarbetare som ordförande.

Gruvarbetare fick alltså förtroendet att föra hela arbetarkårens talan trots att man från bruksarbetarhåll ofta med förakt i protokollen påvisat det ringa politiska intresse som gruvarbetare visat.

Vilka kvalifikationer kunde då gruvarbetare ha som gjorde dem mer eftertraktade än bruksarbetare som ledare? Vilka egenskaper gjorde att de föreföll bäst lämpade att representera fackföreningen?

Gruvarbetarna var mer integrerade i den etablerade industrivärlden än bruksarbetarna. De kunde reglerna bäst och visste säkrast var gränserna gick. På dem förlitade man sig därför att det var inom den etablerade industrivärlden som fackföreningen skulle verka och inte inom en av arbetare styrd industrivärld. Det är tydligt att fackföreningen inte längre sågs som ett medel att nå en politisk ändring i etablerade maktförhållanden. Valet av gruvarbetare som ordförande måste ses som en legitimering av en i stort sett oförändrad industriell organisation.

Det var också som fackförening av samma typ som murargesällernas som föreningen i fortsättningen kom att fungera.

Strejker och oroligheter från arbetarsidan har varit synnerligen ovanliga i Höganäs. Under den tid av arbetsoroligheter som rådde inom de skånska gruvdistrikten i början av 1900-talet deltog höganäsarbetarna, med undantag förorstrejken 1909, bara i strejk en gång, då man ställde upp efter påtryckningar från det övriga skånska gruvdistriktet 1925. Enligt protokoll från detta tillfälle uttryckte då de övriga platserna sin förvåning över och uppskattning av att så skett. "Han yttrade att vi här i Höganäs överträffat deras järvaste förväntningar." "Han" representerar här det övriga gruvdistriktet (Avd 66 arkiv, Sv Grov- och Fabr-arb-förb Avd 66, Protokoll, 5.3.1925).

Efter föreningsbildningen lägrade sig alltså i stort sett lugnet åter inom industrins värld i Höganäs. Med undantag för dem som avskedats under oroligheterna kunde var och en återgå till sina sysslor.

Hur integrerat hela samhället nu var i industrisamhällets kultur-mönster visar kvinnornas föreningsverksamhet.

År 1900 togs av bruksarbetarna upp frågan om det kanske kunde vara lämpligt om en kvinnoförening bildades. Frågan stöttes och blöttes länge. Gruvarbetarna tyckte att det var helt onödigt. Till sist beslöt bruksarbetarna att inbjuda kvinnorna för gemensam diskussion och ämnet för den diskussionen löd: "Hvilka fördelar kunna vinnas för arbetarne om deras kvinnor bildade en förening?"

Vid mötet beslöt männen att en kvinnoförening skulle få bildas och 35 kvinnor ställde genast upp och tecknade sig för medlemskap (Arb-r arkiv, Hgs Bruksarb F, Protokoll, 6.10.1900).

Så hade kvinnorna erhållit föreningsrätt av männen som i sin tur så småningom erhöll föreningsrätt av bolagsledningen.

Föreningsrätten har naturligtvis gett arbetare och alla anställda möjlighet att lägga större tyngd bakom de fackliga kraven men någon politisk omvälvning av maktbalansen inom vare sig företaget eller samhället i stort är det dock trots allt knappast tal om.

Inom arbetarnas egna led började också röster höjas för en självpåtagen träning i självdisciplin för att bättre passa in i av bolagsledningen etablerade beteendemönster. Så t ex uppmanades kamraterna i fackföreningen den 16.12.05 av en kamrat till nykterhet, språk utan svordomar och ett fint sätt. Anstränger man sig att uppfylla de kraven då kan man vinna respekt anser förslagsställaren (Avd 66 arkiv, Sv Grov- och Fabr-arb-förb Avd 66, Protokoll, 16.12.1905).

Nu behövdes ingen bruksförsamling mer och bolagsledningen kunde på allvar ta upp förhandlingar om dess avveckling.

1919 upplöstes brukssamhället och samhällsuppgifterna överläts åt den socialiserade arbetskraften att sköta på fritid.

MEKANISERINGEN

Sista skedet i industrins hittillsvarande historia gäller tiden efter vad äldre höganäsarbetare kallat mekaniseringen. Tidsmässigt kan den bakre gränsen placeras någon gång omkring 1930.

Då äldre gruvarbetare berättar om sitt arbete i gruvan beskriver man det i allmänhet som någonting fritt och trivsamt även om man naturligtvis inte kan komma ifrån nackdelarna med takras, väta och råttor. Men när man kommit så långt som till någonting i stil med att

det var det bästa arbete här var då kommer tillägget obönhörligen: Det var förstås före mekaniseringen.

En gruvarbetare, född 1900, som arbetat i gruvan sedan han var 14 år och var med om nedläggningen 1961, har i en liten skrift berättat om hur han upplevde mekaniseringen av gruvdriften 1927 och jag plockar några utdrag och uppgifter ur den skriften (Westerholm 1974).

”Man hade förstått att något var på gång. Det skulle produceras mer. Vår arbetstakt var för långsam. Det var något nytt som bröt fram även på vårt område. Vi förstod att den gamla gruvarbetare-epoken var på upphällningen som hade varit i så många år. Den frihet i arbetet som vi hade haft skulle snart försvinna. Det skulle komma något mer brutalt över oss gruvarbetare som vi inte var vanda vid. ... Men vi förstod att det var nödvändigt med en sådan omändring om gruvarbetet skulle bestå någon längre tid.”

I skriften beskrivs hur hela gruvan ändras om från gamsen och långt ner i orterna. Det är transportsystemet som ändras och i praktiken betyder det att det slitsamma och tunga dragarjobbet i fortsättningen sköts maskinellt.

För kolhuggarnas del bestod mekaniseringen i att hackorna böts mot förskrämnings- och kilmaskiner, att brytningen för hand byttes ut mot maskinell brytning, även det en lättnad i det tidigare fysiskt påfrestande arbetet.

Det är heller inte avsaknaden av hårt fysiskt slitjobb som i skriften beklagas utan att arbetstakten och hela arbetsorganisationen i fortsättningen måste anpassas till maskinerna. De gamla tvåmannalagen av kolhuggare försvinner för att ersättas av en uppspaltningslag i förskrämmare, den som sköter förskrämningsmaskinen, och utlässare, den som tog hand om det brutna och lastade det på vagnar. Utlässaren måste ha orten ren då förskrämmaren kom och förskrämmaren måste köra hårt för att den dyra maskinen skulle betala sig.

Skriftförfattaren hör till en av de äldsta gruvarbetarsläkterna. För honom är gruvarbetet det enda riktiga arbetet hur det än ändras. Men ändå:

”Det var ett fritt och bra arbete i många år. Blev kanske inte så på slutet då brådskan blev för stor. Då där ingen hade tid att prata.

...

Man såg inte mer några gruvarbetare som tog sig en dag. Där var inte ett lag som kom till ett annat lag för att sitta still en halv dag med att dra sina historier. Inte kunde man få höra sång när man kom in i

en ort. Som man kunde på den gamla tiden. Då kunde där två man sitta still. Där den ene satt och provade sin sångröst. Då den andre hade två hackeskraft som han trummade takten. När andra som var i närheten hörde detta drog de sig dit. Så till sist var där en hel sångkör. De dagarna var förbi och skulle bara bli ett minne från den tid då gruvarbetarna inte bara tänkte på pengar och åter pengar.”

I sina beklaganden över den hets och stress som mekaniseringen medförde återkommer skriftförfattaren flera gånger till att den försvunna friheten i gruvan berodde på att gruvarbetaren efter mekaniseringen bara tänker på pengar, jagar mer pengar. Inte ett ord nämns om att mekaniseringen tillkommit därför att bolagsledningen jagade pengar. Nej, mekaniseringen måste till för att gruvhanteringen över huvud taget skulle kunna fortsättas och den moraliska förkastelsedom, som besvikelsen över den minskade arbetstrivsel som mekaniseringen dock medförde, drabbar arbetarna själva, som i och för sig också fick bättre betalt sedan maskinerna tagits i bruk.

Allt fler tunga arbetsmoment har flyttats över till maskiner. Många trista, enformiga arbeten kan mekaniska hjälpmedel klara fortare och bättre utan att tröttna.

Mekaniseringen har vidareutvecklats till automatisering och robot-system och för att få en uppfattning om innebörden av denna process på det mänskliga planet har jag talat med representanter för produktionen inom ett par tillverkningsgrenar där automatiseringen drivits långt (LUF 19770).

Vid tegelfabrikerna formades teglen ursprungligen för hand. Ett första steg i mekaniseringsprocessen togs på 1930-talet då de mekaniska vridbordspressarna togs i drift. I dessa matades tegelämnena in för hand.

Pressarna slog för mindre tegel 42 slag/minut, för lite större tegel 36-38 slag/minut.

Vid varje press tog en man ämnena från elevators och sköt in dem i pressen. På andra sidan stod stopparen och hindrade med fingertopparna ämnet från att komma för långt ut. Stoppanget var mycket skadligt för fingrarna har nuvarande överingenjören påpekat.

En man som matat 42-slagspressen har berättat att han stoppade för arbetet i 5 år. Mellan kl 6–1/2 9, 9–12, 13–16 stod han där och flyttade 42 tegelämnena i minuten från elevators till tegelpressen. Efter 5 år var ryggen förstörd och är så fortfarande.

I tegelfabrikerna arbetade tidigare massor av människor. Massaberedningen krävde mycket folk och beredningen av tegel skedde i 6 olika etapper och på olika ställen. Bara förflyttningen av ämnena krävde en mycket stor arbetsstyrka.

Tegeltillverkning vid sekelskiftet med människor som oundgängliga maskiner inom produktionsapparaten. (Foto P. Lund)

I Höganäs fanns till slutet av 1950-talet flera tegelfabriker. De var vid den tiden i relativt dåligt skick och mycket folk krävdes för tillverkningen trots viss grad av mekanisering.

För lönsamhetens skull måste man rationalisera och det kunde man göra genom att dra ner från 5-6 fabriker till bara 1 stor. I denna tillverkas specialtegel. Från massaberedningen till den färdiga varan lastad på lastbil rörs nu inte varan av mänsklig hand. Arbetet klaras av robotar. Här finns sättningsrobot, avlastningsrobot osv.

Knappast några av de arbeten robotarna sköter dygnet runt utan att förtrötts är önskvärda jobb. Monotona, fysiskt påfrestande och ofta direkt hälsofarliga på grund av dammet. Några människor övervakar att allt går som det skall men vart tog resten vägen?

Mannen med den förstörda ryggen är numera anställd på järnsvampverket.

På järnsvampverket förädlas järnmalm till järnsvamp, dvs att syret i

Oumbärligt inom tegeltillverkningen idag är automatik och robotsystem. Här en transferautomat i arbete med det monotona och tidigare fysiskt påfrestande arbetet med transport och stapling av obränt tegel (Foto B. Blom)

malmen reduceras varvid malmen får en porös, svampliknande konsistens. Järnsvampen mals senare ned till järnpulver att användas för pressning av detaljer inom i första hand bilindustrin (Sieurin 1911 s 1).

Tillverkningen av järnsvamp startade 1911 som ett led i försöken att finna nya användningsområden för tillgångarna på kol och lera.

Kolet kom dels till användning som reduktionsmedel dels för framställning av gas för bränningen.

Av leran gjordes behållare eller kapslar i chamottetegel för järnsligen och kolet och dessa kapslar placerades i gropugnar. Gropugnarna bestod av 120 m långa gropar i marken och var klädda med tegel.

Framställningen av järnsvamp tog då tolv dygn. Idag tar den två.

Med den första järnsvampanläggningen med två parallella gropugnar framställdes 8 000 ton svamp per år. Ugnar och produktion byggdes efter hand ut och som mest framställdes på det här sättet 20 000 ton /år.

Efter hand ersattes gropugnarna med tunnelugnar och sedan 1967 är enbart tunnelugnar i drift. Tunnelugnarna är 267 m långa. Kapslarna med slig och reduktionsblandning staplas på vagnar som sakta passerar genom ugnarna. Tre tunnelugnar är i drift. Kapslarna tillverkas numera av norsk kiselkarbid, för bränningen används olja och som reduktionsmedel koksstybb köpt från Ryssland och olika delar av Europa.

Medan det 1911 krävdes 50 man för produktion av 8 000 ton svamp per år klarar idag 75 man en produktion av 110 000 ton/år. Tidigare arbetade man enbart dagskift. Nu arbetar man i treskift med 15 man i varje skift. Anläggningen är i det närmaste helautomatisk och arbetslagets huvudsakliga arbete består i övervakning.

Förutom av förmannen består varje skift av en kontrollrumsoperatör, en förberedare som övervakar blandning och transport av råvarorna, packare och tömmare, avsynare, kapselbytare, av- och påplockare samt brännare.

Automatiken betyder inte här att manuellt arbete är helt uteslutet. Så består exempelvis kapselbytarens arbete fortfarande av flera manuella ingripanden trots att lyftning osv sker maskinellt.

Mest iögonfallande blir automatiken i kontrollrummet där kontrollrumsoperatören har att via TV-skärmar, paneler osv följa och kontrollera att processen ute i fabriken går programenligt, att temperaturerna är riktiga och att ingenting hakar upp sig beträffande vagnarna. Vissa moment kan också manövreras från kontrollrummet som t ex sänkning respektive höjning av temperaturer.

Det är ett högt kvalificerat arbete och välbetalt. Kontrollrumsoperatören tycker också att det är ett bra arbete men händelsefattigt. Allt är ungefär detsamma var dag ansåg den operatör som tjänstgjorde då jag

besökte fabriken. Tita på skärmarna, beakta varningslampor osv. Ungefär 90 % av arbetstiden är han ensam inne i kontrollrummet. Att kaffebryggaren var placerad där hade den fördelen med sig att folk kom in och kokade kaffe emellanåt.

Det mest manuella men samtidigt också det mest monotona arbetet har pålockaren. Allteftersom vagnarna glider in på hans verksamhetsområde har han att placera två tunga keramikcylindrar som lock på de fyllda kapslarna. Han har ingen möjlighet att påverka takten. I ett fruktansvärt oväsen står han där och kånkar de tunga locken på plats. Han har lurar som skydd mot ljudet, vilket bidrar till att isolera honom från de andra.

Den pålockare jag talat med tyckte ändå att arbetet passade honom. Han ägnade sig åt religiösa grubblerier och planerade för ett liv efter detta.

I brännarnas speciella pausutrymme träffade jag de tre brännarna som berättade om sin uppfattning om arbetet. Liksom alla i skiftet, med undantag för förmannen, ansåg de treskiftet påfrestande. De ore-gelbundna tiderna gjorde att man fick sömnsvärigheter och att även fritiden på sätt och vis blev förstörd genom att man ofta var fri då andra arbetade och tvärtom.

Alla var tacksamma för arbetet men ansåg sig egentligen ganska obehövliga. Man läste temperaturer och kontrollerade att vagnarna gick som de skulle. Det sista var egentligen det enda som de ännu behövdes för.

Vagnarna ingår i det helautomatiska systemet och skulle egentligen röra sig utan manuella ingripanden. Nu var emellertid automatiken ännu inte felfri och minst en gång per skift inträffade det därför att vagnarna stannade och att manuella ingripanden krävdes. Skulle automatiken komma att fungera som avsikten egentligen var då skulle ingen av brännarna behövas här längre.

En av brännarna berättade att han varit anställd på svampverket redan före automatiseringen. Då var det noga med hur rören placerades. Det var ett tungt arbete men då kände man ansvar. Man var nöjd med sitt jobb när vagnen var klar att skjutas in i ugnen. Man visste att man kunde det här. Att man varit noggrann. Det var någonting man var stolt över att man klarat av.

Nu sker både lastning och körning helautomatiskt. Dessutom är det inte brännarna som lastar vagnarna. Eller övervakar lastningen. Man tittar bara på hur vagnarna går sakta framåt och skulle de haka upp sig någonstans så trycker man lite på olika knappar osv och får i allmänhet igång dem igen. Går inte det får reparatörer tillkallas.

Alla var överens om att fastän det här var ett helt meningslöst arbe-

te så var det bättre än att inte ha något arbete alls. Alla var medvetna om att automatiseringarna innebar minskade arbetstillfällen och att vad som helst var bättre än att vara utan arbete.

Man var uppriktigt glada åt det arbete man hade, väl medvetna om att "de lägger ner överallt". Vem vet hur länge det går här.

Samtalet kom in på vad man egentligen skulle göra om man stod utan arbete. "Ja, då fick de väl hitta på nåt annat åt mej" var det enda alternativ som sågs. Om man alltså ansett sig uppleva arbetet som meningslöst så var det tydligt att ett liv *utan* arbete verkligen var meningslöst.

6. Syntes

I den empiriska redovisningen har de olika kapitlen kommit att framhäva olika aspekter på relationen suntförnufttänkande och kulturmönster. Delvis är detta en avsiktlig vinkling och delvis har materialet lett dit.

Då jag i syntesen kopplar samman empiri och teori ämnar jag följa upp de här olika infallsvinklarna för att därmed ställa några av teorikomponenterna i fokus. De ursprungliga kapitelrubrikerna kommer därför att kompletteras med rubriker, som hänför sig till fokuseringen på det teoretiska planet.

HÖGANÄS I VÄSBY FÖRSAMLING I MALMÖHUS LÄN

KVALITATIV FÖRÄNDRING OCH DEN SKENBARA KONTINUITETEN

I inledningskaptitlet påpekades att byte av ett övergripande kulturmönster innebär en kvalitativ förändring av kulturen i sin helhet.

Det är tydligt att en kvalitativ förändring av det här slaget inträffade vid övergången från vad vi brukar kalla "det gamla bondesamhället" till "vårt moderna samhälle".

Vi är medvetna om den här kvalitativa förändringen då vi drar en skarp gräns mellan de båda samhällstyperna. Det rör sig om olika tider, säger vi i allmänhet, och menar olika kulturer.

Ser man till det historiska förloppet i stort ter sig övergången från den ena typen av samhälle till den andra snarast som en revolution, som en borgerskapets revolt mot det gamla ståndssamhället. I samband därmed rasade de i ståndssamhället fast förankrade insitutionerna samman. Representationsriksdag införs, skråväsendets privilegier upphör, kyrkan förlorar sin ställning som lärdomens högborg osv.

På det lokala planet har vi kanske lättast att se förändringen som en övergång från självhushållning till kapitalistisk marknadsekonomi och förändringen kan därför förefalla begränsad till att omfatta enbart den ekonomiska sfären. Men jämför man det jordbrukssamhälle som industrin i Höganäs utvecklades inom med exempelvis Hilding Pleijels beskrivning av "det gamla bondesamhället" — "hustavlans värld" som han kallat samhällstypen efter ett tillägg till katekesen i vilket treståndsläran med läroståndet, adeln och hushållsståndet presenteras — är det däremot lätt att se att kulturen i sin helhet förändrats.

I det gamla bondesamhället, dvs perioden för laga skiftesreformen, påpekar Pleijel, var byn en sluten krets inom vilken allt, både världsligt och andligt, utfördes och upplevdes gemensamt (Pleijel 1970 s 13).

Att byborna för laga skiftet av rent praktiska skäl kom att utgöra en sluten krets i både vardagliga och festliga sammanhang kan man förstå om man betänker i vilken utsträckning de dåvarande ägoförhållandena måste ha nödvändiggjort gemensamma arbetsrutiner, samlingsaktioner för gemensamma anläggningsarbeten osv (Åberg 1953 s 16-20; Svensson 1977 s 8, 42, 43; Tunander 1977 s 189).

Gemenskapens betydelse på vad Pleijel kallar det andliga planet, en gemenskap inom kyrkans ram, får man en uppfattning om då man studerar Anders Gustavssons beskrivning av kyrktagningsceremonin och dess bakgrund. En nyförlöst kvinna stod utanför kyrkans gemenskap och var därmed — utanför hemmets väggar — farligt utsatt för angrepp av fientliga, övernaturliga väsen av olika slag tills hon åter kunde tas upp i gemenskapen genom den s k kyrktagningsceremonin. Det är tydligt att den kyrkliga gemenskapen utgjorde en trygg sfär inom ett kaotiskt och farofyllt universum (Gustavsson 1972).

I Väsby-avsnittet träder ett helt annat samhälle fram, ett samhälle som passerat gränsen till att bli ett "modernt" samhälle.

Byn utgör här ingen produktionsenhet utan varje gård fungerar som en enhet för sig.

Produktionen är inte i första hand avsedd för självförsörjning utan för försäljning på öppna marknaden och för att ge en ekonomisk vinst till ägaren av produktionsmedlen.

Religionen, som tidigare ingått som en viktig komponent i den lokala gemenskapen, har övergått till att bli en personlig, privat angelägenhet.

Socialt har en uppsplätning skett mellan den privata ägarfamiljen och den anställda arbetskraften på gården. Oförsörjda barn, gamla och orkeslösa hör inte längre självklart till byn och kan försörjas genom kringgång utan auktioneras ut eller förflyttas till upptagningshem i en främmande socken.

Kanske framträder skillnaden i kulturmönster mellan det gamla bondesamhället och det moderna tydligast om man försöker dra en gräns mellan vad som sunt förnuftsmässigt betraktats som *vi* och *de andra*. I det gamla bondesamhället var gränsen i första hand en geografisk gräns — vi bybor. Utanför byn fanns de andra. I det moderna är gränsen snarast en ekonomisk gräns — vi ägare av i mantal satt jord och den arbetskraft som behövs för produktionen. De andra är alla som inte behövs för produktionen vare sig de bor i byn eller inte.

Att det moderna kulturmönstret legitimerades av alla vare sig man ägde jord eller inte visar attityderna till industrins folk och till småföretagarna. Inom det övergripande kulturmönstrets ram ser *vi* som arbetar inom jordbruket på samma sätt på omvärlden allihop.

Den djupgående kulturförändring som etableringen av "vårt moderna samhälle" inneburit sätts ofta i samband med industrialisering och urbanisering. Jag har emellertid med mitt omvärldskapitel velat visa att med den kvalitativa förändringen till "vårt moderna samhälle" var såväl jordbrukare som industrifolk införstådda. De nya tankarna låg så att säga i luften och genomsyrade hela det svenska samhället. Att sedan utvecklingen inom ramen för det nya övergripande mönstret genom industrialisering och urbanisering accelererat kraftigt är en annan sak.

Med den kvalitativa förändring som övergången till ett nytt övergripande kulturmönster innebär följer inte att allt gammalt genast suddas ut. Mycket finns kvar men med ny innebörd. Ord som exempelvis bonde, jordbruk osv finns kvar men ordens innehåll är nytt. Kyrkan står kvar men den betyder inte längre samma sak för byborna som den gjorde tidigare.

I ord som bonde och jordbruk finns emellertid någonting kvar av en tidigare epok. En rest, som inte kan utvecklas i den nya kulturen men som ger en illusion av kontinuitet i kulturens historia.

Den här illusionen gör också att vi har vissa svårigheter att se exempelvis bönder och jordbruk som delaktiga i övergången till det nya kulturmönstret och som aktivt medagerande inom dess ram både ifråga om det som vi ser som en positiv effekt av vår tids kultur — den ökade välfärden — och dess negativa effekt — naturförstöringen.

DEN OFFENTLIGA SEKTORN

DELKULTURERNAS RELATIVA AUTONOMI GENOM KULTUR- MÖNSTRENS CENTRERANDE OCH AVSKÄRMANDE EFFEKT

Går man tillbaka till startskedet i vad som här tagits med av offentliga sektorns historiska bakgrund och jämför de två kommunerna Väsby och Grufvan tycks olikheterna vid första påseende vara så stora att man skulle kunna tala om väsensskillnad.

Här är det återigen resterna från det förflutna som spökar. Föräldrade institutioner som ännu inte hunnit avvecklas men som är på avskrivning och inte har några som helst möjligheter att kvarstå och än mindre utvecklas inom ramen för det nya övergripande kulturmönstret finns för en tid kvar i jordbrukarsamhället. Inom industrisamhället finns naturligtvis inga sådana rester eftersom industrisamhället skapats från grunden inom ramen för det nya mönstret.

Men ser man till suntförnufttänkandet inom vardera gruppen är skillnaden inte så stor. Inom båda ser ledningen till att kommunen drivs på ekonomiskt mest lönsamma sätt. Även inom Väsby kommun satsar man djärvt på den nya tekniken och de möjligheter till framtida ekonomisk utdelning som den förväntas ge och i båda fallen är man medvetna om vikten av att hålla omkostnaderna nere.

Skillnaden kommunerna emellan är snarast en kvantitativ skillnad. Det fanns proportionellt fler bestämningar i Väsby än i Grufvan.

Inom det nya kulturmönstrets ram gällde det att satsa djärvt och målmedvetet på en ny utveckling av näringslivet i ett nytt samhälle. Det nya skulle skapas av fria människor, människor fria från ståndssamhällets tvångströja. Men fri kunde å andra sidan bara den vara som hade en viss ekonomisk grund att stå på. För det kommunala beslutsfattandet verkade det därför rationellt att dra en ekonomisk gräns mellan bestämmande och oansvariga, mellan myndiga och omyndiga. För sunt förnuft krävdes med andra ord inte bara det förnuft som alla människor var utrustade med utan också en god ekonomisk standard.

Det nya kulturmönstrets positiva effekt — den ökande välfärden — gjorde efter hand en sådan gränsdragning överflödig. Allt fler passerade gränsmarkeringen för god ekonomisk standard och tendensen visade att så småningom så gott som alla torde komma att ha en god ekonomisk standard.

Då den tanken väl vunnit gehör att alla, oavsett inkomst, borde myndigförklaras upptäcktes emellertid en grupp människor som man tidigare över huvud taget inte räknat med i sammanhanget. Det fanns kvinnor också. I det fallet var tveksamheten om förekomsten av sunt

förnuft större än när det gällde män i aldrig så små ekonomiska omständigheter.

Men, à la bonne heure, någon större skada kunde de väl heller inte göra. Och med en chevaleresk bugning och en humoristisk glimt i ögonvrån inviterades även damerna att ingå bland de myndigförklarade.

Med den allmänna myndighetsförklaringen 1918 borde alltså alla vuxna människor kunna delta i samhällsplaneringen. Strax efter sekelskiftet såg det också ett slag ut som om en kommunal demokrati i ordets egentliga bemärkelse var på väg att realiseras, dvs att alla kommuninnevånare skulle kunna göra sina röster hörda, kunna öppet lägga fram sina problem och få sina problemlösningar övervägda och eventuellt accepterade. Att alla på ett eller annat sätt skulle kunna ingå i den kommunala offentligheten (Habermas 1976).

Men hela samhället som beslutande myndighet var otympligt. Alltför flytande. Alltför fritt. Rent praktiskt kunde man ju t ex också se att lokalerna inte räckte till om alla skulle vara med på stämmorna. Som en rationell lösning sågs då att i stället låta alla representeras genom att bland alla välja en representant och låta de 30 personer som fått de flesta rösterna utgöra en fullmäktigegrupp.

Man skulle kunna tänka sig att fullmäktige på så sätt kom att utgöra en förminskad kopia av samhället, ett koncentrat av hela samhället. Men blev det så?

De förtroendevalda i fullmäktige, som valdes för flera år, ofta period efter period, blev de i samhällsfrågor initierade. De kunde stadgorna och visste hur kommunala ärenden skulle skötas. De visste av erfarenhet vad samhällsvård krävde och visste att skilja på väsentligheter och oväsentligheter. De kom att dela en kunskap om vad som var riktig politik, en kunskap som övriga kommuninnevånare inte ägde.

Inom fullmäktigegruppen utvecklades ett eget språk, ett rationellt språk som gjorde långa förklaringar till frågeställningarna obehövliga. När man väl lärt sig språket visste man innebörden i korta sammanfattande termer.

På så sätt kom fullmäktigeledamöterna att skapa sin egen värld som kom att utgöra en delkultur inom den större samhällskulturen. Fullmäktige var alltså ingen förminskad kopia av samhället i övrigt och som fullmäktigeledamot var man inte samma människa som i samhället utanför. Inom fullmäktige var man t ex inte arbetare även om man råkade få sin inkomst av att arbeta som arbetare och hade valts att representera ett parti som såg alla världens arbetare som sina bröder. Som fullmäktige kunde man inte vara bror med kommunalarbetare som kämpade för sin rättmätiga del av den arbetstrygghet som arbetarrörelsen kämpat sig fram till. Att vara en rationell fullmäktigeledamot innebar i första hand

att koncentrera sig på att få den kommunala budgeten att räcka till för "väsentligheter".

Att fullmäktigeledamöterna identifierade sig själva som skilda från allmänheten genom sitt medlemskap i fullmäktige visar det faktum att allt fler övergick till titeln fullmäktige som ersättning för den ordinarie yrkestiteln.

Arbetet inom fullmäktigegruppen och den gemensamma kunskap som vanns genom arbetet förde de förtroendevalda närmare varandra och ökade deras gemenskap. De var de för samhällsvård och samhällsutveckling ansvariga. Och ju mer gemenskapen inom fullmäktigegruppen ökade ju mer skärmades övriga samhällsmedlemmar av från den världen genom sin bristande kunskap.

Med stadshusbygget var gränsen mellan fullmäktige och samhället utanför också klart rumsligt markerad.

Trots klyftan mellan fullmäktige och övriga samhällsmedlemmar hade de förtroendevalda allmänhetens förtroende. De tycktes kunna lösa samhällsproblemen. Med stadsbildningen var alla nöjda.

Men samhällsproblemen ökade. Det räckte snart inte med att sätta av några timmar till dem efter det ordinarie arbetets slut och de förtroendevalda beslöt att anställa avlönade befattningshavare.

Så länge samhällsproblemen kunde lösas sunt förnuftmässigt legitimerades systemet med de förtroendevalda som planerare av kommunens angelägenheter. Planerandet var en offentlig angelägenhet och allmänheten utanför de förtroendevaldas grupp ansåg sig kunna manipulera verksamheten genom sitt röstande.

Men samhällsproblemen fortsatte att öka och blev allt mer svårlösta. Det räckte inte längre med sunt förnufttänkare som befattningshavare. Man måste tillkalla specialister och den ena specialutbildade specialisten efter den andra installerades på sin post som samhällsvårdare. Vägbyggnadsexperter, ekonomiska experter, socialvårdsexperter, barnavårdsexperter, åldringsvårdsexperter osv.

Specialisterna har mer än sunt förnuft. De har en högre utbildning än livets skola kan ge. Inför deras vetande blir sunt förnuft nästan lite barnsligt. Vad vet folk egentligen om vägbygge exempelvis. Har de ens det ringaste begrepp om mätteknik och hållfasthetsberäkningar t ex. Och barnuppfostran. Folk är ju inte specialutbildade med kunskaper i psykologi och allt som hör till ämnet.

Nej folk är numera faktiskt mest i vägen när det gäller de samhällsvårdande verksamheterna. Och till den allmänheten måste då naturligtvis nu också de förtroendevalda räknas.

De förtroendevalda är inte längre experterna på samhällsvård. Men de är experter på partipolitik och sedan samhällsproblemen växt sunda

fönuftet över huvudet kom politiken att artikuleras och accentueras tydligare.

De förtroendevaldas politiska debatter påverkar inte det egentliga beslutsfattandet. Tack vare ledarens vågmästarfunktion kan de politiska motsättningarna neutraliseras. Störande kan de däremot vara liksom tjat och nyfikna frågor från den stora allmänhetens sida.

Det egentliga planeringsarbetet är inte längre en offentlig angelägenhet. Det är en specialisternas privata angelägenhet. Och ju fler specialister inom offentliga sektorn blir desto maktlösare och mer oförstående står vi som är allmänhet inför de problem som vi själva skapat.

Offentligheten representeras av mellanledet mellan allmänheten och specialisterna, de förtroendevalda. Det är de som hörs och syns. Och det är dem vi har en liten möjlighet att manipulera genom att rösta på dem.

Eftersom det är offentlighetens representanter som hörs och syns drar allmänheten en gräns mellan oss kommuninnevånare, till oss hör då också den offentliga sektorn, och offentligheten, förkroppsligad i de förtroendevalda, som *de andra*.

Inom sina respektive specialområden arbetar emellertid de specialutbildade experterna energiskt vidare med sina problemlösningar. Staben av medarbetare växer. Det är viktiga områden. Hur viktiga kan bara specialisterna avgöra.

Inom specialområdena växer nya delkulturer med egna kulturmönster fram. Delmönstren förenar de människor som arbetar inom de olika områdena samtidigt som den centrerande effekten skärmar av de olika områdena från varandra.

Inom offentliga sektorn idag är *vi* vi som aktivt deltar i samhällsvården. *De andra* är allmänheten.

Att arbeta inom offentliga sektorn betyder naturligtvis inte att alla de aktiva är ständigt lyckliga. De kan ha personliga problem eller bli trötta och utslitna av arbetet. Men de vet att de utför ett meningsfullt arbete och det är det viktigaste. Var man än befinner sig på den byråkratiska stegen inom sitt vårdområde vet man att man arbetar för det allmännas bästa, att man fyller en viktig uppgift i samhället.

För offentliga sektorns del fyller kulturmönstret alltså sin viktiga funktion att ge mening åt tillvaron.

Och ute i det *verkliga* samhället ser den genom samhällsvårdarnas kulturmönster omyndigförklarade allmänheten till att de nya delmönstren ter sig meningsfulla. Om t ex allmänheten slutade att supa och droga ner sig skulle alkoholklinikens verksamhet inte längre kunna legitimeras. Hela nykterhetsexpertisens värld skulle rasa samman och bli meningslös.

SMÅFÖRETAGARNAS VÄRLD

INTERNALISERINGSMOMENTET, PARADIGMEFFEKT OCH STRUKTURALISM

Historiken över småföretagarnas värld visar hur industrialismen i hög grad förändrar verksamheten från egentillverkning till försäljning eller skötsel av industriprodukter. På senare tid har dessutom en kraftig nedgång i antalet småföretag kunnat förmärkas.

INTERNALISERINGSMOMENTET

Motivation för att starta ett eget företag tycks för de flesta småföretagare ha varit behov av självständighet. Man har trott på sin egen förmåga att klara sina arbetsuppgifter, på sina möjligheter att ta ödet i egna händer och ta ansvar för sitt liv. Målet har med andra ord varit att kunna behärska sin etnovärld, för att använda det ord med vilket Katriina Petrisalo betecknar individens fysiska och sociala verksamhetsfält (Petrisalo 1980).

Möjligheten att behärska sin etnovärld är viktig för alla människor. Såväl hantverkare som köpmän har emellertid slutit sig samman och bildat yrkesorganisationer och genom den specialisering som ses som förnuftig i "vårt moderna samhälle" har yrkesorganisationerna spaltats upp i specialorganisationer:

Det är bara vi inom manufakturbranschen som vet vad manufaktur är. Vi har t ex inget intresse för problem inom charkuteri och fruktförsäljning. Inom manufaktur är det andra saker som är väsentliga.

Inom yrkesorganisationen utvecklades delmönster och liksom inom alla kulturer växte klyftan till *de andra* ju mer sammanhållningen inom gruppen ökade.

För utvecklingen av dessa i småenheter uppspaltade delkulturer svarade i fortsättningen, trots ett visst motstånd från småföretagarnas sida, det övergripande kulturmönstrets ordnande princip med byråkrati och centralisering som rationella organisationsmodeller. I ledningen för dessa organisationer sitter experter med specialutbildning i marknadsföring, arbetsorganisation osv. Genom den information som experterna lämnar småföretagarna i form av broschyrer, föredrag m m får de enskilda småföretagarna klargjort för sig hur lite de egentligen vet om den verksamhet de gett sig in i och hur små deras möjligheter är att klara en sådan verksamhet utan hjälp av expertens specialkunskaper.

I experternas attityder ser småföretagaren sig själv som i en spegel

och ju tydligare den bilden blir desto självklarare förefaller honom hans egen otillräcklighet och hans behov av expertishjälp.

För de enskilda individerna innebär organisationsformen i de flesta fall numera att möjligheten att behärska sin etnovärld mer eller mindre försvunnit och att ansvaret för det egna ödet överlåtits till expertisen i den centrala organisationstoppen.

PARADIGMEFFEKT

För hantverkarnas vidkommande är annars diskrepansen mellan ideologi och praxis vad som är mest iögonfallande. Särskilt gäller detta medlemmarna i hantverksföreningen där föreningsmedlemmarnas officiella målsättning och det praktiska yrkesutövandet tycks gå helt skilda vägar.

Föreningens mål är att försvara hantverket mot industrins förödande inverkan på yrkeslivet. Med hantverk avses då ett yrke som man lärt från grunden. Den som lärt ett yrke från grunden har en given uppgift att fylla i livet. Genom sin yrkeskunskap behärskar han en bit av verkligheten och är därmed en fri människa. Hantverkaren utformar varje produkt individuellt. Produkten är ett uttryck för hans personlighet och han är nära knuten till den. I motsats till industriprodukter är hantverksprodukter kvalitetsvaror.

I den praktiska yrkesutövningen använder sig dessa hantverksföreningens medlemmar emellertid gärna av maskinell utrustning och av industriprodukter i form av kemiska preparat m m. Det faktum att inom föreningsramen de personer som i det praktiska livet organiserat sin rörelse som renodlade industriföretag med produktionen helt baserad på okvalificerad arbetskraft utmärks som särskilt hedervärda visar att man både i föreningen och ute i det praktiska livet betraktar det som sunt förnuft att motverka sin officiella målsättning.

Både utom och inom föreningsramen uppfattar man skråväsenets hantverksberoende samhälle som ett kvalitativt bättre samhälle än dagens men i praktiken medverkar man aktivt till att driva utvecklingen bort från hantverksberoende.

Här är det någonting som inte stämmer. Det är tydligt att det här rör sig om vad Joachim Israel kallar falskt medvetande (Israel 1971 s 113 ff).

Skillnaden mellan föreningsideologi och vardagspraxis är så stor att det för den utomstående skulle kunna uppfattas som medveten förklugenhet. Men här är det viktigt att komma ihåg Kuhns paradigmatteori där centrereringen kring vad som en gång varit en verklighetsorienterad verksamhet fortsätter att verka på egen hand så att säga inom den ram som

modellen föreskriver.

Skråtidens hantverksmästare var en mäktig man. Med skråprivilegierna bakom ryggen var han trygg och ägde en självskriven värdighet. Det var den hantverksmästaren som startade föreningsverksamheten då han såg sin värdighet hotad av näringsfriheten inom "vårt moderna samhälle". Det var han som skapade modellen.

Att de hantverkare som i Höganäs bildade sin egen dotterförening hade näringsfriheten att tacka för sina möjligheter att ägna sig åt den yrkesverksamhet som de utövade hindrade naturligtvis inte att de kunde se värdighet som ett värde i sig. Att man då träffas några stycken och bildar en förening där man sätter upp den modige, redbare och självständige hantverksmästaren som andlig anfader är i och för sig inte så underligt. Därmed har man skaffat sig en gruppidentitet. Den gamle hantverksmästaren erbjuder ett vördnadsbjudande släktporträtt att spegla sig i.

Något större engagemang förmärks emellertid inte förrän husbygget stod klart. Först då tog verksamheten inom föreningsramen fart på allvar. Huset är byggt, som modellen föreskriver, i värdig stil och den kultur som skapas i fortsättningen följer de regler modellen förestavat. En värdig inredning anskaffas, ritualer och språk utarbetas och finslipas. Att skapandet av denna kultur ägde rum i en affektladdad gemenskap visar avskrifterna av tal och sång vid sammankomsterna.

Kulturmönstrets effekt ökar då den skapade kulturen i sin tur objektiveras och återverkar på medlemmarna. Kulturen internaliseras och föreningens värld blir en *verklig* värld.

Språket, ritualerna, lokalen osv fick en integrerande verkan och byggde en barriär mot den yttre verkligheten. Kulturmönstret fick karaktären av ett paradigm och försåg medlemmarna med skygglappar som hindrade yttervärldens trivialiteter att tränga in.

Paradigmet föreskrev föreningens verksamhet. Vad den borde syssla med och vad den borde lämna därhän.

Inom paradigets ram finns förklaringen till kulturförändringen ute i samhället och värderingen av den förändringen. Modellen ser skråprivilegiernas tid som den enda tid av värde. Skråprivilegiernas tid låg inom ramen för "det gamla bondesamhället" – i gången tid. Den tiden var den goda tiden.

Försämringen till nutida kultur stod de icke yrkesutbildade för, de som tidigare kunde utestängas från hantverksvärlden genom skråförordningarna, och den okvalificerade arbetskraften är nu som förr orsaken till försämringen. För dem som verkar inom paradigets ram ter sig den förklaringen förnuftig och självklar.

Så länge paradigmodellen klarar problemlösningarna och kan ver-

ka stimulerande på verksamheten fungerar paradigmet. Så länge paradigmet problemorientering ter sig relevant och verksamhetsstimulerande fortsätter verksamheten inom föreningsramen att följa paradigmet anvisningar.

Men medan verkligheten inom paradigmet stått stilla har den yttre verkligheten undergått högst påtagliga förändringar — förändringar som föreningsmedlemmarna ute i det *verkliga* livet varit medagerande till. Den *verkliga* verkligheten tränger sig på med problem som varken bör eller kan lösas inom paradigmet ram.

Det verklighetsområde som paradigmet fokuserat uppmärksamheten till ter sig till sist alltför snävt. Problem i den *verkliga* verkligheten blir alltför påtagliga och pockar till sist på uppmärksamhet.

På senare tid har därför brister i paradigmet verksamhetsstimulerande funktion kunnat förmärkas och det finns tecken som tyder på att ett paradigmskifte är förestående. Så har exempelvis reklam för en framtidsorienterad verksamhet kommit allt mer in i blickpunkten.

Hantverksföreningens medlemmar är långt ifrån ensamma om att ha en orealistisk verklighetsuppfattning. Det är tvärtom vanligt att människor talar om den gamla goda tiden och tidsmässigt inte ens kan ge den en verklighetsförankring till en viss tidsepok, vilket trots allt hantverkarna kan. Med den gamla goda tiden kan man exempelvis mena någonting i stil med glada folkdräkter, käcka folkdanser och andra muntrationer. Att tycka om folkdanser och folkdräkter är naturligtvis inget tecken på falsk verklighetsuppfattning. Det är om man ser dem som representativa för gången tid som det betyder en falsk verklighetsuppfattning.

Representativt för gången tid, dvs tiden före "vårt moderna samhälle", är tungt och hårt arbete för de flesta människor, svält och umbäranden med hög spädbarnsdödlighet och låg medellivslängd som följd. Det är svårt att se det vettiga i att önska den tiden tillbaka.

Alla hantverkare har naturligtvis heller inte denna falska medvetenhet om verkligheten. Exempel E på hantverkare inom avsnittet Småföretagarnas värld kan stå för motsatsen. Det gäller en bagerska som är glad och stolt över sitt hantverk. I jämförelse med vad som idag anses vara normala arbetsprestationer är det ett hårt arbete och hon tror knappast att fler efter henne är villiga att slita så hårt. Med de nya teknikerna ges möjligheter till helt andra arbetsrutiner. Själv tycker hon arbetet är roligt och håller på så länge hon orkar. Om andra inte ser det på samma sätt förstår hon dem mer än väl. Hon tycker variationsmöjligheterna blir större med hantverksmässig tillverkning och att varan blir roligare på det sättet, att livet är roligare med hantverk, och lever efter det. Med Erich Fromms terminologi kan man säga att hon tycker det är viktigare att vara än att ha och det är väl den största skillnaden mellan

henne och de flesta av hantverksföreningens medlemmar (Fromm 1978 a).

DEN STRUKTURALA ASPEKTEN

”Jag har alltid drömt om att ha nåt eget”, sa ägarinnan av en nyöppnad tobaksaffär. Det är ett av uttrycken för det som tycks ha varit målsättningen för de flesta inom småföretagarnas värld. Drömmen om något eget har varit drömmen om frihet.

Man kan därför tycka då man går tillbaka i köpmännens historia att det är något av en ödets ironi att det tycks vara nästan omöjligt att klara verksamheten utan att göra sig ofri, vare sig det nu rör sig om bundenhet till gemensamt formulerade regler inom köpmannaföreningens ram eller den än hårdare uppbindingen inom de ekonomiska kedjorna. Det verkar som om man såg det som vettigt att satsa på ett djärvt och självständigt chanstagande samtidigt som man såg det som förståndigt att söka eliminera chanstagandet genom att förbinda sig att inte agera djärvt och självständigt.

Går man utanför höganäsköpmännens praktiska bekymmer kan man emellertid se att en motsvarande motstridighet gäller de teoretiska utgångspunkterna för vår tids ekonomiska system över huvud taget. Där står som normerande princip att låta marknadskrafterna verka i frihet. De fria marknadskrafterna kommer att lösa problemen vad såväl produktion som handel beträffar. Man talar om fri konkurrens, om en naturlig balans mellan tillgång och efterfrågan som led i den här överlåtelsen av ansvaret för affärsverksamheten på den fria marknaden. Men samtidigt är kalkyl det första man gör upp innan ett projekt sätts igång och för kalkylens skull måste de fria marknadskrafterna bindas. Med statistiska och matematiska beräkningar söker man finna regelbundenheter i konjunkturernas svängningar. Genom att söka komma underfund med vad marknadskrafterna *egentligen* är för någonting söker man hitta en metod att behärska dem. Att med andra ord göra dem icke-fria.

Det är svårt att förstå hur de här motsatserna kan existera samtidigt och ändå stå för logik utan att ge de ekonomiska tankeriktningarna en strukturalistisk förklaring som transformation av en grundmönstrets inre logik, en logik som vi kan se förankrad i kravet på frihet och trygghet.

Frihet och trygghet står då som medierande motsatspar till förnyelse och statiskhet. Ett fungerande växelspel mellan förnyelse och statiskhet utgör, enligt Lorenz, en förutsättning för existensen av både liv och kultur.

INDUSTRINS VÄRLD

SOCIALISATION OCH INSTITUTIONALISERING

Industrietableringen i Höganäs ägde rum i en tid då industri var ett så gott som okänt begrepp i Sverige. Ett möte mellan den från industrilandet England importerade industriledaren, Thomas Stawford, och svenskarna innebar därför ett möte mellan representanter för i- respektive u-land. För Thomas Stawford var "vårt moderna samhälles" kulturmönster med dess normer en självklarhet medan Sverige och svenskarna ännu befann sig i ett skede av nyorientering.

I industrikapitlet har socialisationsprocessen in i det nya mönstret följts upp.

Ur ett virrvarr av världsbildsfragment växte bland människorna vid industristarten efter hand en gemensam världsbild fram. Av splittrade individuella erfarenheter skapade man tillsammans en fond av kunskap om verkligheten, en kunskap som externaliserades, objektiverades och i objektiverat tillstånd internaliserades av de människor som stannade kvar. Tillsammans skapade man en egen bild av verkligheten, en industrins egen värld. Den världsbilden legitimerades av både kvinnor och män och ett industrins eget kulturmönster tog form med normer för vad som var förnuftigt och oförnuftigt.

Med en andra generation ökade integrationen i industrins värld och kulturmönstret institutionaliserades.

Den ena generationen avlöste den andra och både föräldrar och barn visste snart att pojkarna skulle bli industriarbetare och att flickorna skulle bli industriarbetarhustrur.

En integrerad industriarbetare såg sitt liv som meningsfullt. Gruvarbetaren visste t ex att hans arbetsuppgift var viktig, att han och de andra i gruvan utgjorde ett arbetsteam som i sin tur var en förutsättning för hela den industriella verksamheten.

Även utanför själva arbetsfären tedde sig livet meningsfullt. Gemensamt kunde industriarbetare påverka sina livsbetingelser genom konsumentägda affärer, politisk verksamhet, fackföreningar, folketshusbygge osv.

På det individuella planet ansåg man sig också i allt högre grad kunna behärska sin etnovärld genom egnahemsbyggen, trädgårdsskötsel o d.

Allt effektivare fyllde kulturmönstret alltså sin viktigaste funktion nämligen att människor såg en mening i sina liv och att man ingick i en gemenskap.

Integrationen inom industrins värld betydde integration inom hela det övergripande kulturmönstrets ram.

På 1930-talet tycks uppslutningen kring "vårt moderna samhälles" kulturmönster ha varit mycket stor. I Höganäs liksom i Sverige och västvärlden i övrigt inleddes årtiondet med en nästan förlamande ekonomisk kris vilken medförde stor arbetslöshet och svåra ekonomiska påfrestningar för de flesta människor. Det kunde därför ha förefallit naturligt om kulturmönstrets legitimering ifrågasatts. Men så tycks alls inte ha varit fallet. Tvärtom satsades det mer än någonsin på att leva upp till mönsternormerna. Man ville skapa en stad.

Den entusiasm och optimism för att modernisera samhället i enlighet med normerna för "vårt moderna samhälle" som rådde inom industrins värld var inte begränsad till denna sektor av samhällsenheten. Inom småföretagarnas värld var entusiasmen lika stor. "Det blåste", som man beskrev det i Vetlanda, "en stark vind för".

Sedan industrimönstret väl vunnit förtroende har det egentligen aldrig varit utsatt för risken att förlora sin legitimation. Som institution har industrins värld tett sig naturlig och självklar trots att dess problemlösande funktion i fortsättningen visat sig allt mindre tillförlitlig. Kanske är den senaste tidens utveckling det allra bästa beviset för det. Teknik, automation och allt mer rationell organisation betyder minskad efterfrågan på mänsklig arbetskraft. De som fortfarande är sysselsatta inom industrin är oroliga. Men som problemlösare ser man ändå industrin. Utanför den mönsterramen förefaller tillvaron otänkbar.

Arbetet var tidigare hårt och krävande. Av allt att döma tycks det hårda och krävande arbetet ändå ha verkat mer tillfredsställande psykiskt än det nuvarande lindrigare. Ett visst ansvar hade man ändå före automationen. Det fanns en mening med arbetet. Nu ser man sitt eget arbete som egentligen meingslöst.

Vetskapen om att ens eget arbete egentligen inte behövs eller att man i varje fall så småningom kommer att ersättas av en effektivare arbetskraft, maskinen, har fått dem som arbetar på fabriken att tappa tron på sig själva. *Vi* skall inte längre ordna någonting. *De* får ordna något.

Om människor inte längre ser sitt liv som meningsfullt och inte längre ser sig tillhöra en gemenskap då fyller det industriella kulturmönstret inte sin viktigaste funktion. Men så fast är institutionaliseringen av industrins värld att den trots allt fortfarande för de flesta står som det enda förnuftiga alternativet.

INFÖR ETT NYTT KULTURMÖNSTER

Inom ramen för det övergripande kulturmönstret har i enlighet med vad som gällt som sunt förnuft i vårt moderna samhälle, kulturutvecklingen gått i den riktning som det övergripande mönstret föreskriver. Metoderna har finslipats, rationaliserats och specialiserats i enlighet med vad som setts som vettigt och kokt.

Men genom vårt kollektiva generella handlande, vår praxis, har den verkliga verkligheten förändrats (Israel 1980 s 142).

I den verkliga världen, i helheten, har den ständiga förändringsprocessen, den verkliga kontinuiteten, nått ett stadium då det övergripande kulturmönstrets statiskhet blir märkbar, då dess ordnande principer ter sig hämmande, dess perspektiv snävt genom att de problem som är olösbara inom mönsterramen ökar och blir allt svårare att stänga ute ur synfältet. Av offentliga sektorns historia har framgått hur samhällsproblemen redan på 1940-talet växte sunda förnuftet över huvudet.

Beträffande individuella insatser tenderar antalet verksamma individer att minska inom såväl industrisektorn som småföretagarnas värld medan förhållandet är det rakt motsatta inom den offentliga sektorn.

Ekonomiskt är emellertid den offentliga sektorn numera helt beroende av inkomsterna från de båda privata sektorerna och i längden är en fortsatt utveckling efter samma linjer som hittills orealistisk. Det skulle, som Bo Gustafsson uttrycker det, innebära att den offentliga sektorn till sist måste klara konststycket att lyfta sig själv i håret (Huberman 1973 s 281).

Det är ett av tecknen på att det nuvarande kulturmönstret har allvarliga svårigheter med att fungera problemlösande länge till. Ett annat och viktigare är den förödande inverkan på naturen som utvecklingen lett till inom det nuvarande kulturmönstrets ram.

Att kultivera är att omforma natur för att täcka våra behov och kulturutvecklingen har gått fort det senaste århundradet. Så fort att vi ibland tappat respekten för naturen, både den som finns inom oss och den yttre. Så fort att natur tenderat att bli ett prestigelöst begrepp.

Vårt nuvarande kulturmönster hålls under armarna av drömmen om ökad välfärd. Men hur länge kan välfärden fortsätta att öka på det sätt som nu sker?

Mycket tyder på att vi nått gränsen. Att Raymond Williams har rätt när han säger:

"An insane over-confidence in the specialized powers of metropolitan industrialism has brought us to the point where however we precisely assess it the risk to human survival is becoming evident, or

if we survive, as I think we shall, there is the clear impossibility of continuing as we are." (Williams 1973 s 361)

Om ett kulturmönster inte längre fungerar problemlösande står det inför sin upplösning och ett nytt övergripande kulturmönster kommer att inta dess plats.

I skapandet av ett nytt övergripande kulturmönster är vi alla medagerande. I någon mån påverkar vi alla kulturmönstrets utformning.

Hur ett nytt övergripande kulturmönster kommer att se ut vet vi naturligtvis ingenting om men efter att ha betraktat egoism som naturlig inom den mönsterram vi nu har vore det kanske naturligt att tänka sig generositet som normerande princip inom nästa.

Det finns trots allt tecken som tyder på att sunt förnuft inom ramen för ett nytt kulturmönster skulle kunna se det som axiomatiskt att, som Erich Fromm uttrycker det, kärleken är ett allmänt socialt och inte som nu ett exceptionellt individuellt fenomen (Fromm 1978 b s 148).

NOTER

1. Översättningen till engelska är hämtad ur Bourdieu 1977 s 79 och citatet från Durkheim 1938 s 16.
2. Författarna använder inte ordet kulturmönster men understryker tydligt och klart då de i stället använder uttryck som social world e d att de ger uttrycken samma funktionalistiska innebörd som Benedict ger ordet kulturmönster och jag använder därför kulturmönster i sådana sammanhang.
3. Dagböckerna omfattar tiden 1795.08.17–1831.02.12 och är till största delen förda av Thomas Stawford, f 1766 d 1831. Sonen John har fört böckerna 1808.07.10–1814.10.28, 1817.01.01–1819.12.31 och i början av 1820.01.01–1822.05.03. Brorsonen Robert har fört sista delen av boken 1820–1822.
Citaten är hämtade ur Axel Martins översättning, avslutad i november 1946. Original och översättning i HBs centralarkiv (HBCA).
4. Kyrklig och kommunal administration:
Fiskeläget o HBs fabriker och bostadsområden hörde vid 1800-talets början till Väsby församling.
1854 bildades Höganäs bruksförsamling innefattande HB tillhörande områden. Församlingsbor i bruksförsamlingen var samtliga vid HB anställda, även om familjen var bosatt inom Väsby församling. Bruksförsamlingen upphörde 1919.
1890 blev fiskeläget municipalsamhälle. 1907 utvidgades municipalsamhället till att omfatta större delen av bruksförsamlingen.
1919 bildades Höganäs församling, som kom att bestå av f d bruksförsamlingen, municipalsamhället och mellanliggande jordbruksområden.
1936 blev Höganäs stad och efter kommunsammanslagningen av Kullahalvöns kommuner centralort i storkommunen, dvs Höganäs kommun.
5. Emil Jönsson föddes 1861 i Väsby. Fadern lantbrukare. Yrke: lantbrukare och vagnmakare. Flyttade 1898 till Hamneda i Småland. Avled där 1946.
6. Anteckningar och skisser ang kullaslakten, daterade Stockholm 1871, ingår i Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.
7. Källhänvisningar till protokoll från stämmor, fullmäktige och nämnder i Höganäs kommun, Centralarkivet (HCA) har förkortats till:
VKS, VKN – Väsby kommuns stämma, nämnd
HKS, HKF, HKN – Höganäs kommuns stämma, fullmäktige, nämnd
MS, MF, MN, Mst – Municipalsamhällets stämma, fullmäktige, nämnd, styrelse
SF – Stadsfullmäktige.
8. VKS 11.12.1876, 21.1.1878; Div skrivelser i kartong märkt VKN, Kommunala handlingar 1843–1919, F b:16.
9. VKS 13.12.1888, 20.6.1889, 11.2.1890; Div skrivelser i kartong märkt VKN, Kommunala handlingar 1843–1919, F b:16.
10. Bl a HKS 12.1.1906, 17.11.1909; Div handlingar i kartong märkt VKN, Församlingsfrågan 1852–1918, F b:18.
11. Byggnadsnämnden i Höganäs Municipalsamhälle, Protokoll 1908–1921, A:3, 21.3.1910, 4.5.1910, 19.5.1910 m fl; MS 6.6.1911.
12. HKF, Kommittéer, Kommittén för utr ang kommunens ombildning till stad, Protokoll m bil 1923–1926, 22.9.1925 Bil I.
13. HKF, Kommittéer, Kommittén för utr ang kommunens ombildning till stad, Protokoll m bil 1923–1926 och Stadsberedningkommittén, Protokoll 1934–

1935.

14. Ex: SF 27.8.1936, 26.10.1953, 23.6.1956, 21.12.1956, 22.3.1961, 27.9.1961.
15. HCA, Höganäs stad, Korrespondens 1937, fr Sv Komm-arb-förb Avd nr 250, Hgs, 9.3.1937; Drätselkammaren i Hgs, Protokoll m bil 1937, A I:2, 1.4.1937 § 61; Hgs, Sv Komm-arb-förb, Avd 20, Protokoll.
16. Organisationsplanerna enl uppgifter fr Hgs kommuns gatukontor 6.10.1978 (Kontaktman I. Göransson).
17. Inom de områden av Väsby socken som senare kom att höra till Höganäs stad fanns enligt husförhörlängden 1860 (LLA, Vä KyA, A I:16, 1857—1860):

1 handlande (E.T. Killman, grosshandlare i foder, gödningsämnen och spannmål, skeppsredare)

5 snickare

2 sadelmakare med 2 lärlingar

1 vagnmakare

1 skräddare

2 smeder med 1 lärling och 1 dräng

1 kvarnägare

1 gästgivare med 3 drängar

1 lumpsamlare

1 målare

1 repslagare

Enligt husförhörlängden för Höganäs Bruksförsamling 1854—1861 fanns 1861 som åboar å Grufvans grund (LLA, Hgs KyA, A I:1, 1854—1861):

5 skomakare med 2 gesäller och 2 lärlingar

1 värdshusvärd

1 repslagare med 1 gesäll och 1 dräng

2 bagare med 2 gesäller, 1 lärling och 1 dräng

1 snickare med 1 gesäll

1 färgare med 1 gesäll och 1 lärling

1 skräddare med gesäll. Dessutom en skräddargesäll som tydligen agerade som självständig skräddare

Bland lösdrivare finns också upptagen en skräddare från Säby

1 handlare

1 glasmästare

Anställda på Höganäsbolaget och numrerade som arbetare fanns dessutom: 12 smeder, 3 snickare, 2 timmermän, 3 korgmakare, 3 drejare, 1 trädgårdsmästare, 1 sotare.

18. Utdrag ur Adress- och Handelskalender för Helsingborgs stad och Luggude härad samt Ästorp och Äby—Klippan år 1901

Höganäs Öfre:

Ahrnbergs skrädderi, manufktr- & klädeshandel

Charl. Andersson, handelsidk

A.W. Carlsson, diversehandl.

Daniel Emborg, smed

Frans Fredriksson, skomak.

Friis C., kolonial & diversehandl.
 Hotell "Höganäs", inneh. Bengta Jönsson, frk
 Janne Jönsson, matv- & div.-handl.
 Sv. Kristensson, jernkramhandl.
 Ad. Kristoffersson, smed
 Jöns Netzler, smed
 Nils Olsson, smed
 J.P. Persson, snick.
 Gust. Petersson, provisor
 And. Rosengren, smed
 Joh:s Rydström, kolonial- & div.handl.
 P. Sjölin bagaremäst.
 C.F. Stickler, färgare
 Sigrid Stickler, fröken, manuf.-handel
 Pet. Svensson, trädgårdsn.
 Tynelius, J.F. Juvelerarefirma i Hbg, Filial i Hgs Ö.

Höganäs (mellanliggande områden):

Carl E. Ekberg, åkare, Hgs
 Carl J. Holst, snicka., Hgs
 Alb. Johansson, murare, Hgs
 Joh. O. Nyman, Målare, Hgs
 Lauritz Refffstrup, barber. & frisör, Hgs
 Janne Svensson, toffelmak., Hgs
 N.A. Ahlin, skomak., Tjörred, Hgs
 Per Andersson, garfvare, Tjörred, Hgs
 Rud. Aqvelin, fotograf, Hgs
 Carl Bengtsson, målare, Hultabo, Hgs
 Gust. Bengtsson, smedmäst., Tjörred, Hgs
 Leonard Bengtsson, åkare, Tjörred, Hgs
 Mart. Bengtsson, murare, Hgs
 N.N. Berg, skräddaremäst., Hgs
 Per Bergstrand, bagare, Tjörred, Hgs
 Joh:s Brandin, skomak.mäst, Hgs
 C.A. Bulow, mur., Tjörred, Hgs
 Carl Carlberg, skomak., Tjörred 4, Hgs
 Carl Carlsson, slagt., Tjörred, Hgs
 Frans Johan Carlsson, handl., matv. o. div., Hultabo, Hgs
 Gust. Carlsson, snickare, Hgs
 Nils Ekenberg, smed, Hgs
 Joh:s Eliasson, gårdfarihandl., Hgs
 Joh:s Frank, målare, Tjörred 4, Hgs
 Åke Hansson, skräddare, Tjörred, Hgs
 Joh. W. Hedborg, diversehandel, Hultabo, Hgs
 Th. Hernström, skom., Tjörred, 4, Hgs
 Höganäs beklädnads magasin
 B. Högfeldt, murare, Tjörred 4, Hgs
 Gust. Högfeldt, murare, Tjörred, Hgs
 Alfr. Johnsen, skrädd., Hgs
 H.E. Johnsson, handl., Hgs

Chr. Jönsson, sömmerska, Hultabo, Hgs
 Magn. Jönsson, hökeri- o. div.handel, Tjörred, Hgs
 Mathilda Jönsson, handelsidk., Tjörred, Hgs
 Per Jönsson, mjölnare, Hgs
 L.P. Kellerman, slag, Tjörred, Hgs
 E.T. Killman, v.konsul, grosshandl., foder, gödningsämnen o. spannmål, skeppsred., skeppsklarering samt befraktn.agent. Hgs
 Kullens Trävaru Aktb. timmerhandel, Tjörred 4, Hgs
 Wilh. Köhler, skrädd., Tjörred, Hgs
 Carl Lantz, skrädd., Hgs
 Karin Larsson, matv. o. div.-handel, Hgs
 F.A. Lembke, sadelmak., Hgs
 L. Lindqvist, vagnmakare, Hgs
 Nils Ljungberg, kopparsl., Hultabo, Hgs
 Nils Löfström, skrädd., Tjörred, Hgs
 C. Möller, skomak. mäst. Hgs
 Aug. Nilsson, mjöl- o. grynhandel, Tjörred, Hgs
 Carl Nilsson, handl. Tjörred, Hgs
 Carl Nilsson, kalkbrukseg, skjutsentreprenör, Hgs
 Olof Nordstrand, bokhandl. Tjörred 5, Hgs
 Otto Norén, sadelmak., Tjörred, Hgs
 Aug. Olsson, byggmäst., Hgs
 Joh:s Alfr. Olsson, åkare, Hgs
 Joh:s P. Olsson, bryggare o. vattenfabrikör, Tjörred, Hgs
 Nils Olsson, skjutsare, Hgs
 Osc. Th. Olsson, målare, Hgs
 And. Persson, byggmäst. Tjörred, Hgs
 Carl Persson, skrädd., Hultabo, Hgs
 Olof Persson, bagare, Tjörred, Hgs
 Sam. Rundquist, skrädd., Hultabo, Hgs
 S. Sjölin, bagaremäst., Hgs
 And. Sonesson, slagtaremäst., Hgs
 Carl Ståhl, bagare, Hultabo, Hgs
 Bengt Svensson, spannmål uppköp., Hgs
 Pet. Svensson, handl., Hgs
 Sam. Svensson, skrädd.mäst., Tjörred 5, Hgs
 Gust. Tankmar, skomak., Hgs
 Joh. Thelander, urfabrikör, Tjörred, Hgs
 Janne Troedsson, byggmäst., Hgs
 L. Troedsson, snickare o. möbelhandl., Hgs
 Jöns Welander, sadelm., Hultabo, Hgs
 Fru Åberg, bokbinderi, Hultabo, Hgs
 Charl. Åkerberg, fru, div.handel, Hgs

Höganäs Nedre:

Aug. Bogren, diversehandl.
 Braun, snick.
 Hj. Dahlström, smed
 Aug. Ebbesson, slag.
 A.P. Nyman, kolonial- & div.-handel.

- Fritz Olsson, ur & optiska art
 Nils Palmqvist, skomak.
 Nils Svensson, skomak.
 Nils Wihlborg, Brygg.
 Fru Wittström, accidenstryckeri
 Jöns Björkholtz, trädg.m.
 Charl. Bothen, fru, delikatess- o. div.handel
 Olof Böös, bokbind.
 Nils Dahlström, målare
 H.A. Ekdahl, Höganäs skohandel.
 Theodora Eriksson, handelsiddk.
 Fredr. Holms. i Hbg, juvelerare, Filial
 A.N. Hult, bleck o. plåtsl.
 Höganäs modehandel
 A. Jönsson, slagteri o. hökerihandel
 Leonida Jönsson, väfn. hdl.
 Louise Killman, fru modehandel
 P.P. Lundh, hof-fotograf
 O. Nordgård, klädeshandel o. skrädderi
 Nya Blomsterhandeln (P.P. Lundh)
 Nya Väfnadshandeln (frk Thilda Föjer och Frk Eriksson)
 Axel Olsson, handl., mfrt o. kappaffär
 N.P. Olsson, barberare o. frisör
 F.J. Paulsson, herrekip.
 P. Paulsson, inneh. af Höganäs accidenstryckeri
 Perssons & Cronsells aktb. filial, viner & spirituosa
 Rud. Pettersson, fotograf
 Osc. Qvistberg, snick. o. möbelhand., Tjörred, Hgs n.
 H.W. Schweitz, hotellegare
 J.A. Svensson, fjeder, spec. o. delikatessaffär
 Emelie Wallentin, fröken, modeaffär
 E.B. Wallentius, mode o. kortv.-handel
 S.P. Walter, skepps-, matv. - o. div. handel
 A. Wendel, symaskin- o. velocipedrep., elektriker.
19. 1976 års företagsräkning: Summering av förvärvsarb och besökande (Skyddsrumspanering), utförd av Ulf Petersson, Hgs, Stadshusets kansli.
 Som butiker har medräknats bensinmackar, kiosker och konditorier.
 20. 1931 års företagsräkning verkställd av Kommerskollegium (exkl uppgifter rörande bankväsen och sjöfart), Statistiska meddelanden Ser A, Band IV:10 s 294 ff.
 21. 1951 års företagsräkning verkställd av Kommerskollegium (exkl uppgifter rörande bankväsen och sjöfart), SOS, 1951 års ..., Tab 8.
 22. Där enbart datum anges är uppgifterna för avsnittet om hantverkare hämtade ur Höganäs Fabriks- och Hantverksförenings protokoll. Föreningens arkiv.
 23. Smed, garfware, modellör, målare, bleckslagare, mjölnare.
 24. Bankdirektör, skeppsredare och redaktör.
 25. Mästartitlarna: Plåtslagaremästare, snickaremästare, tegelmästare, stenhuggaremästare, smedsmästare, byggmästare, glasmästare, konditorimästare, målaremästare, frisörmästare, tapetseraremästare, bokbindaremästare, trädgårdsmästare, urnmakaremästare, källaremästare, bagaremästare, sadelmakaremästare, brygg-

mästare, tvättmästare, slaktaremästare, skräddaremästare, korgmakaremästare, skorstensfejaremästare, skomakaremästare, charkuterimästare.

26. Fotograf, radiotekniker, mekaniker, keramiker, cykelreparatör, bilmekaniker, elinstallatör, boktryckare, blomsterbinderska, blomsterdekoratör, rörentreprenör, elentreprenör.
27. Lärare, bankman, redaktör, elverkmästare, gatuförman, konstruktör, åkeriägare, f d polisman, f d landstingsman, försäljningschef, f d föreståndare, avdelningschef, brukstjänsteman, kamrer, bilinstruktör, lantbrukare, skeppsredare.
28. Rörl-entreprenör, rörinstallatör, el-entreprenör, elinstallatör, schaktningsentreprenör, fotograf, charkuterist, boktryckare, guldsmed, optiker, radiotekniker, keramiker, krukmakare, ugnsbbyggare, blomsterbinderska, konditor, skulptör.
29. Verkmästare, gatuförman, försäljningschef, konstruktör, ekonom, distriktschef, kamrer, tapetserareförman, byggnadschef, bensinstationsföreståndare, revisor, inredningsarkitekt, föreståndare, f d polisman, åkeriägare, konsul, bilskolechef, bankdirektör, banktjänsteman, redaktör, rektor.
30. Hgs Kullaskolan, Kort redogörelse för Höganäs Yrkesskola 1900—1971, föredragen vid skolavslutningen den 11 juni 1971.
31. Hgs, Hgs Fabr- och Hantv-förenings arkiv, Instruktion för ceremonin vid utdelande av gesällbrev till målare.
32. Jämförelse mellan debiterings- och uppbördslängden å kommunalutskylder 1935 (HCA) och 1966 års mantalsuppgifter (numera makulerade).
33. Datumbeteckningarna för detta avsnitt gäller protokollen från Höganäs och Kullabygdens Köpmannaförening (förvaras hos föreningens ordförande).
34. Hänvisningar till HBs bolagstämmoprotokoll, HBCA, förkortas BS.
35. Om arbetet med prospektering, schaktöppning, brytningsplatser osv ger Thomas Stawfords dagböcker (SD), HBCA den utförligaste informationen. Dessutom BS 25.9.1802 samt Stenkol ... 1973 passim.
36. Genomskärning av kolfyndighet:

	Meter
(taksandstenen)	
kol nr 3 (takflis)	0,05
kol nr 1	0,20
kol nr 3 (undre flis)	0,10
svart, kolhaltig skiffer (kilberg)	0,40
kol nr 2 (mellankol)	0,05
svart, kolhaltig skiffer (mellanberg).....	0,15
kol nr 2 (förskrämningskol)	0,08
svart, kolhaltig skiffer (övre bottenberg)	0,07
kol nr 2 (övre bottenkol)	0,08
svart, kolhaltig skiffer (nedre bottenberg)	0,20
kol nr 2 (nedre bottenkol)	0,10
eldfast lera (bottenlera)	1,48

Erdmann 1911-15 s 19

37. HBCA, SD 10.1.1803, 8.1.1826; Stawfords Copy Book, kopia av brev fr T. Stawford till styresmannen Major Gram, Sthlm, 12.1.1821.
38. HBCA, RF:p-U1, Förteckning över de speciella villkor som gällde pionärer.
39. 6.7.1818 företogs av bergsråden Lindersköld och Broling å Bergs Collegiums vägnar en noggrann genomgång av Höganäs gruvor, dess framtidsutsikter och hittillsvarande skötsel. I redogörelsen ingår personalförteckningen för 1818, HBCA, Gruvhandlingar RH-U1, U2, U3, U4.
40. HBCA, t ex SD 19.5.1797, 1.8.1800, 29.6.1815, 23.7.1815; Order Book passim; Kartong RB-U3, Skrivelser till Direktionen 1822–1829, brev fr T Stawford 20.11.1825.
41. HBCA, Order Book, tal till arbetarna 1.6.1818, 25.11.1819; Stawfords Copy Book 1820–1822, brev till Greve Jacob P de la Gardie 15.3.1821.
42. HBCA, Sjöcronas anteckn och brev, brev från Jacob Qviding till Höganäs Bruksförsamlings H.E. Styrelse och Råd 26.7.1862.
43. HBCA, kartong innehållande Gustaf Clemenssons arbetsmaterial för Stenkol och lera, kopia av brev daterat 15.7.1805.
44. HBCA. Uppgiften hämtad ur en förteckning över "Stenkols Werkets Personal i December Månad 1827" bifogad BS 23.2.1828.
45. HBCA, BS 17.7.1874 bil: Berättelse om sjukdomsförhållandet inom Höganäs Bruksförsamling från den 1 juli 1873 till samma dag 1874;
Kartong märkt RF/P U4, U16, Diverse, 1850–1959, brev från Joh C Boring ställt till Öfverstelöjtnant Toll, daterat 28.2.1874;
Kartong märkt Koleran, Förteckning öfver de barn hvars föräldrar äro döde i Koleran 1873.
46. HBCA, Sjöcronas anteckn och brev, Berättelse ingifven till Juri speciel vid den allmänna Industriutställningen i Paris år 1867;
BS 5.7.1854;
Eriksson 1952 s 293.
47. HBCA, Sjöcronas anteckn och brev, Berättelse ingifven till Juri speciel vid den allmänna Industriutställningen i Paris år 1867.
48. HBCA, BS 15.9.1807, 27.7.1800; Kartong RF:p - U1, Oscar II:s brev med tillstyrkan om apotek.
49. Ståhlberg Persson 1981 s 64; HBCA, Kartong RF/P U3, U4, U7, U16, Kontrakt 1825–1881.
50. HBCA, Korg med osorterade och oregistrerade handlingar. Brev daterat 14.7. 1845, undertecknat av 53 arbetare.
51. HBCA, BS 17.7.1874 bil: Berättelse om sjukdomsförhållandet inom Höganäs Bruksförsamling från 1 juli 1873 till samma dag 1874.
52. HBCA, BS 20.7.1865, Verksamhetsberättelse; BS 17.7.1874 bil: Berättelse om sjukdomsförhållandet inom Höganäs Bruksförsamling från den 1 juli 1873 till samma dag 1874.
53. HBCA, Sjöcronas anteckn och brev, kapten Nordenfelts brev till greve Arvid Posse 23.9.1899 s VII.
54. HBCA, Kartong RF/Fa - U3, U4, Fastighetsärenden 1827–1902, div köpehandlingar samt protokoll fr handelsaktiebolagens sammanträden.
55. Köpehandlingar rörande fastigheten på Ryd 1878 i privat ägo. Betr Brukets bod saknas dokument.
56. Uppgifterna erhållna från prof Steve Koblik, Department of History, Pomona College, Claremont, California 91711. Leder forskningsprojektet Research projekt on modernization of Höganäs. Projektet avser att jämföra utvecklingen i

det ursprungliga Höganäs med utvandringssamhället i USA.

57. För avsnittet om olika grad av integration har uppgifterna i första hand hämtats från Gruvmisar och brukarknölar, Hardenby 1974 b.
58. HBCA, pärm RF/P U3, U4, U7, U16, Kontrakt 1825–1881,

"Kungörelse Då det kommit till Styrelsens vetskap att inom orten bildats en socialistisk klubb och att flera af Stenkolsverkets arbetare äro medlemmar af densamma, vill Styrelsen härmed låta komma till samtelige dess arbetares kännedom att Styrelsen under inga vilkor kommer att i sin tjänst bibehålla de arbetare som genom att ansluta sig till socialisterna eller fackföreningar visat sig omfatta samhällsupplösande läror, och kommer Styrelsen för den händelse denna varning icke hörsammas att taga de mått och steg som af omständigheterna påkallas.

Höganäs den 29 Mars 1889

Styrelsen"

59. Arbetarrörelsens utveckling i Höganäs kan följas genom att arkivmaterial i form av protokoll, medlemsmatriklar osv bevarats från den första socialistiska föreningen 1888 och från arbetarföreningar, fackföreningar, arbetarkommun m m. I Stockholm, Arbetarrörelsens arkiv, finns protokollen från Höganäs Bruksarbeters Förening 1898–1905. I övrigt finns arkivmaterialet samlat i Höganäs, Svenska Grov- o Fabriksarbetarförbundets Avd 66, arkivet. I källhänvisningarna har källorten utelämnats.

Summary

ONE TOWN – THREE WORLDS

A STUDY OF COMMON SENSE AND PATTERNS OF CULTURE

INTRODUCTION

Sweden belongs to the sphere of western culture. But Sweden has a history of her own and a culture of her own within this western sphere. In an analogous way, sub-cultures exist within Sweden and new ones are constantly developing. Each has its own special rules for what is to be felt as common sense or not. And yet we in Sweden know that we and our country belong to the western sphere of culture, since we feel more at home in this culture than we would in an oriental culture or in what are called "primitive societies".

I have sought to gain a better understanding of the development of culture, mainly Swedish culture, by studying the rise of a small Swedish town and some of the local patterns of culture that have developed there. I did this by following up the way common sense has been formulated year after year in minutes of meetings, interviews etc.

Common Sense

What we call "common sense" in everyday speech is something we usually regard as self-evident. What "common sense" is, is to be understood by common sense, we feel. We feel that common sense is based upon what we know is right, but we know as well that we keep on learning as long as we live. This implies common sense is something that changes. Furthermore, we know that within each of the political parties one feels that the own views are based on common sense. Consequently, common sense can give rise to highly divergent views. In other words, it is clear that the meaning of "common sense" is not self-evident, but depends on cultural factors.

According to Konrad Lorenz there are two things that separate human reason from that of other animals. One is the power of abstraction, or thinking in concepts, which is related to syntactic language (Chomsky 1973, 1978). The other is the ability to accumulate tradition. These unique possibilities enable human reason to work out a concept of the world.

The concept of the world is based on the accumulated body of knowledge that is passed on from generation to generation. However, since we are unaware of most of this knowledge, we experience it as "second nature" (Lorenz 1974 p. 212 ff).

Konrad Lorenz is an evolutionist. He regards cultural development as analogous to development in nature. Among plants and animals, a multitude of species

has developed. And in the human world a multitude of cultures has developed. Common to species and to cultures is that they each strive to conserve their special characteristics.

Despite this effort to conserve the species, development has proceeded from simple systems towards more and more complex ones. However, the process is not continuous. It takes place through what Lorenz calls fulguration — a creative process which, by bringing together existing sub-systems, creates in an organic entity new qualities that did not exist previously. What used to be separate components have now become subcomponents of something that did not exist before.

Fulguration gave rise to human beings. Through fulguration the discontinuous development of culture takes place.

Patterns of culture, paradigms and structuralism

The patterns of culture are responsible of the static effect that strives to conserve the species. I have used the term patterns of culture to emphasize the functionalistic principle of the concept, in accordance with Ruth Benedict's definition of the term (Benedict 1949). Patterns of culture explain how different cultures can exist contemporaneously. On the other hand, patterns of culture give no explanation of the change. If the pattern of culture could cope with its task as preserver of a static condition, all change would be impossible.

In reality, the pattern of culture suffers from several weaknesses. One of them was pointed out by Pierre Bourdieu. When Benedict studied cultures, she regarded them as harmonious organisms. But Bourdieu placed the organisms under a magnifying glass. At the micro-level, he studied the individuals that comprised the organism. He found they absolutely did *not* behave according to the customs that obeyed the standards of the pattern of culture. On the contrary, a highly heterogeneous pattern of behavior had developed in actual practice (Bourdieu 1977).

The connection with reality is another type of weakness of the pattern of culture. Thomas Kuhn explains this in his paradigm theories. The paradigm (which I prefer to call the pattern of culture), is a standard model for solving problems. It is also a standard model for what is to be regarded as suitable activities on the whole within the framework of a concept of the world which is regarded as self-evident and natural. When the concept of the world was created it was reality-oriented. But, while the paradigm's concept of the world is static, the reality around us is continually being modified by the human activities (Israel 1980 p. 142)

The paradigm works as long as it can solve problems and engage people. Until the distance from actual reality becomes too striking and the paradigm has to be replaced. The change of paradigms results in a qualitative change *in toto* and explains the discontinuity in the development of culture.

Patterns of culture, paradigms or whatever you choose to name them, operate as unconscious systems of guidance. So do the structures of the structuralism. Both patterns of culture and paradigms are cultural phenomena. On the other hand, the highest level of the structure is firmly attached at a point beyond culture and man is a mediator between nature and culture (Hastrup 1975, p. 80). Consequently, the structure is to be referred to as internal logic of the process of development (Piaget 1972).

Dialectics and the Human Creators of Culture

All the above theories of guiding mechanisms are open to one objection. They may be regarded as being self-regulating to so great an extent that they completely eliminate human initiative and responsibility in the development process. It is therefore important to see the guiding mechanisms in dialectic relation to the human creators of culture. Here, I base my work on the theories of Peter L. Berger and Thomas Luckmann (Berger 1974; Berger & Luckmann 1976).

Culture is products of people. Some products are material, some are not. Society forms an example of the non-material type of culture.

Both the material and the non-material types of culture have to be externalized. This means that culture cannot be understood by man unless it is regarded as something outside the individual. In this connection, culture is objectified and in turn influences human beings. This is done by the reverse process — the objectified culture is internalized in people's consciousness and becomes subjective consciousness. In other words, a dialectic relationship exists between people (the producers) and culture (their product).

In their social activities, people cooperate in creating worlds of their own, i.e. cultures of their own. By speaking with our fellow human beings, we *know* how *reality* is and how it ought to be, and we *know* why.

This *knowledge* is objectified and in turn influences people. People thus become a product of *knowledge*. However, *our reality* is never identical for each and every one of us. Each human being is physically unique. Two life-histories are never completely identical.

A complex objectified concept of reality provides the rules and framework for a pattern of culture. Within any one pattern of culture, sub-patterns are constantly emerging. They constitute a threat until they are integrated. An overall pattern has assimilated competing patterns.

The pattern of culture becomes institutionalized and becomes independent of the human life-span. Through contact with significant others, people become part of a pattern of culture and integrated into the community. In other words, they become socialized.

A working pattern of culture creates a community spirit within the framework. But it also creates a rift between itself and other worlds. Within the framework of a working pattern of culture life seems to have significance. The individual does not feel isolated, and feels life has a meaning.

We cannot live without a pattern of culture, since reality would be experienced as chaos. The pattern of culture creates order in our concept of the world. It prescribes what is to be regarded as common sense and what is not.

However, the pattern of culture is a human construction. In order for it to function, its legitimation must constantly be socially renewed. Its standards have to be regarded as being self-evident and correct.

The pattern of culture is static. But the reality around us is continually being modified by the human activities. When the distance between the pattern of culture and actual reality becomes too striking, the pattern cannot solve the problems any more and it is not socially legitimated. It must then be replaced by a new pattern of culture.

Aim and source material

In my investigation I follow the development of an industrial community in the south of Sweden, Höganäs. My aim is not to write a monography of the town. Instead, I try to see developments in Höganäs as an integrated part of the development of our modern Swedish society in its entirety.

I set off from the fact that working life has been of great significance. Within the micro-perspective offered in a small Swedish town, I study people working in three sectors. These are the public sector, the sector of small entrepreneurs and the industrial sector. Today, most of the gainfully employed inhabitants of Höganäs work in one of these sectors.

Each sector has been studied and presented as a world of its own. Each sector covers a period of its own according to approximate year of origin. The thesis as a whole covers the 19th and 20th centuries up till today.

First, I present empirical data. In the synthesis, I then try to trace the dialectical relationship between individuals, sub-cultures and the overall pattern.

Three types of sources have proved especially valuable:

1. Minutes of meetings.
2. Interviews and conversations.
3. Diaries of the English industrialist Thomas Stawford for the years 1795–1831.

History

Almost 200 years ago, coal mining began in a farming district in the south of Sweden. This initiated the development of the industrial town of Höganäs. As time went on, the coal mines were supplemented by local industries making bricks and earthen-ware.

Gradually, craftsmen and traders were attracted to the town and established workshops and shops.

Coal mining has ceased nowadays, and the factories of the Höganäs Company are making completely different products. Right from the beginning however, the Company has been the dominant enterprise at Höganäs.

As to local administration, Höganäs originally formed part of the surrounding agricultural community. But step by step it became separate. In 1936 it became a town. In the 60's several communities merged and Höganäs became the administrative centre of the municipal district.

THE SURROUNDING AGRICULTURAL SOCIETY

Qualitative Change and Apparent Continuity

The culture of today is usually called "our modern society". By that, we mean an industrialized capitalist society of Western type.

In contrast, we speak of "the old peasant society" as a world completely different from the one in which we live today.

We perceive industry and urbanization as being characteristic of "our modern society". Agriculture is still with us. Agriculture thus gives the impression of having remained fairly intact during the development of our modern society.

However, my investigation of the agricultural society where the industry of Höganäs developed shows that it had crossed the boundary between "the old peasant society" and "our modern society". And this change was not confined to economic aspects. It concerned production units, social interaction, religion etc. as well. It was a qualitative change *in toto*. What we regard as common sense in "our modern society" corresponds closely to what was regarded as common sense in the rural areas. It is evident that what we call the new ways of thinking that characterize "our modern society" were "in the air" in the old days. It is also evident that they permeated Swedish culture in its entirety at that time.

THE PUBLIC SECTOR

Relative autonomies of sub-cultures in consequence of the centering and excluding effect of the pattern of culture

The year 1862 saw the passing of the Royal Ordinance on municipal government in rural areas. This Ordinance is regarded as the foundation of our present Swedish system of municipal government. Therefore, I started to follow up developments since 1862.

In those days, it appeared wise to divide the inhabitants into two categories by fixing an economic threshold between those who had come of age and those who had not. A human being who did not live in solid economic circumstances was regarded as incapable of representing common sense. However, the positive effect of the basic pattern of culture — the rising standard of living — gradually made such an attitude meaningless. More and more people climbed over the income threshold. Consequently, in 1918 every adult Swedish man and woman was declared "come of age" as citizen, with the right to participate in municipal decision-making.

In the minutes of municipal ratepayers' meetings, one may trace the growing interest in the development of the community as the number of ratepayers increases. One can see a trend towards real democracy.

However, certain problems arose in connection with the General Declaration on Coming of Age. In one way or another, the number of decision-makers in the municipality had to be reduced. The ratepayers' meetings had to be replaced by a local council where 30 councillors were supposed to represent the municipality.

But the local council did not become a miniature replica of the entire municipality. Instead, the councillors established a world of their own, and a culture of their own. They know the statutes. They became experienced in solving problems and learned how to separate essentials from non-essentials.

The councillors created a language of their own and the longer they worked together, the more their fund of common knowledge increased. The more the members became integrated into their own culture, the more that culture became separated from the community outside the council. A rift arose between the elected representatives on one hand and the world outside on the other. They no longer spoke the same language.

Nevertheless, the local council remained securely supported by the inhabitants of the municipality. "The councillors are doing a good job" was the public verdict. In 1936, the council even succeeded in converting the municipality into a town.

Life in the new town went on and society changed. The municipal problems became more numerous and more difficult to solve. Finally the council had to summon specialists. One specialist after another was employed. In this way the public

sector arose.

A specialist has a more advanced education than is offered by the school of life. Compared to the knowledge of specialists, common sense almost becomes a little childish.

Each specialist is an expert in his own little domain of society. Each of these domains becomes a world of its own, separate from the other domains. Within each domain the employees work together on the same types of problem. They know that their special domain of society needs attending to. Whatever their rank, each of them knows that their work is important. To each of them, the cultural pattern of our modern society fulfils the requirement that a functioning pattern of culture must fulfil, namely: the individual is not alone and he sees that his life has a meaning.

The public neither sees nor hears the specialists. Their activity is a vocational activity which means that it belongs to the private sphere. On the other hand, the elected representatives of the public are both seen and heard. And as the problems of society continue to grow, despite the work of the specialists, it is the elected representatives that get blamed by the public for the growing problems of society.

Through the activities of their daily life it is the members of the public that unintentionally ensure that the public sector is needed and that the work in the various domains is legitimate.

THE WORLD OF THE SMALL ENTREPRENEURS

The Paradigm Effect

In the beginning of the 20th century, artisans and craftsmen were in the majority among small entrepreneurs. They manufactured and sold their own products. Gradually, more and more people went over to selling industrially manufactured products or repairing them.

Early in the 20th century, some artisans formed an Association of Craftsmen with the aim of fighting industry and trying to reinstate handicraft to its earlier importance. This type of association is common in Sweden. Both the aim and the means are a heritage of the associations of craftsmen that arose when the guild system was abolished in 1846.

At first, the activities of the Association were groping and uncertain. However, a House of Craftsmen was erected – an impressive building – and operations really got under way. Rituals and language were adapted from the guild system. The praise of craftsmanship was sung in unison. Exhibitions were run in order to rouse public interest for products made by craftsmen. The Association also looked after the long-term survival of craftsmanship by issuing certificates to master craftsmen who had served their term of apprenticeship.

However, in practical, everyday professional life outside the activities of the Association, no efforts to support craftsmanship could be noticed. So many of the skills of craftsmen disappeared because semi-finished industrial products were being used instead. The most appreciated members of the Association had created their own industrial enterprises, in which craftsmanship was regarded as being old-fashioned and unprofitable forms of production. So in practice, the members of the Association of Craftsmen evidently contributed to changing reality outside the life of the Association in a direction quite contrary to the ideals of the Association.

The more reality changes and becomes distant from the reality where the para-

digm originated, the more difficult it becomes to ignore the growing anomalies. However, the original explanation of the decline of crafts still appears obvious and correct. According to this explanation, it is the unskilled worker that is the villain of the play.

The Structural Aspect

Interviews with small entrepreneurs in Höganäs have made one thing clear. In getting an enterprise of their own, they desired to become free to realize their own aspirations and to become responsible for their own destiny.

As to businessmen, the following seems an irony of fate. Already at an early stage in their history, they had got together in merchants' associations which enchaind their freedom by setting up rules that hampered competition. Today most of them have still less liberty since they are now members of multiple chains of various kinds, where freedom is almost non-existent.

The practical worries of the businessmen have an analogue in the financial theories that constitute the model for the financial thinking of our modern society. According to this model, it is important to let the market forces free. At the same time it is important to control these market forces, and restrict their liberty. This involves trying to discover their nature and to predict cyclic business fluctuations.

The logic of this reasoning is difficult to understand. However, a structural aspect may give the explanation as an example of transformation of internal logic, guided by a natural law of interaction between static conditions and dynamic change. According to Lorenz, this law is a precondition for the existence of both life and culture.

THE WORLD OF INDUSTRY

Socialization and institutionalization

Industrialism made its actual break-through in Sweden after 1860 (Montgomery 1970, p. 30). The local industry was set up in Höganäs in 1797, when industry was still a relatively unknown concept in Sweden.

Industrial activity demanded capital and manpower. Both capitalists and workers had to be socialized into the industrial pattern of culture.

Getting manpower was a serious problem. In those days, industry demanded large numbers of people, since manpower was still the foremost source of energy. At the start, labour could not be procured except by compulsory transfer of military troops, civilian prisoners, prisoners of war etc. But such kinds of labour meant short-term solutions only. Besides, they were unwilling to work. In one way or another, industry had to get access to a continuous supply of labour that was willing to work.

The coal-mining at Höganäs was led by an experienced industrialist from near Newcastle in north-east England. His attempts to inaugurate the industrial pattern by violence and rules of various kinds were meaningless. But under his guidance some workers obtained a common fund of professional skills. Their common experience of life in industry reinforced their feeling of belonging to it. They formed a nucleus of workers well integrated with the local industry.

A bonus was granted to workers who got married. This system enticed women

into the industrial society. The aim was for them to produce sons and to take care of the men who were already workers and the boys who would become workers. Workers' dwellings were built near the industry to encourage the formation of families. A continuous supply of reliable labour was thereby ensured, and the industrial pattern of culture became institutionalized.

The municipality was supplemented with schools and a place of entertainment in order to focus the inhabitants on their own community and separate them from the outer world. With a church and a parish of its own, the industrial society became complete. The management of the industry had round-the-clock control of the entire workforce.

Around the turn of the century, the strength of the industrial pattern of culture was put to the test when a competing pattern of culture arose inside the Labour Movement. However, the industrial pattern not only survived the challenge but was able to incorporate the competing pattern. The socialization of the workers was finished and industry could withdraw from society into its own sphere.

In the 30's, production was rationalized in accordance with the standard principles of the industrial pattern of culture. More and more mechanization was introduced into the process of production, followed by increasing automation. The need for human labour was gradually reduced. Nowadays most workers are aware that they can be made redundant by rationalization. They no longer regard their work as a necessary component in production. They are worried by the fact that they may not be needed any more. However, the institutionalization of the industrial world is very strongly established. So much so that most people feel it meaningless to exist without having a job, in the meaning given to the word by the industrial pattern.

FACING A NEW PATTERN OF CULTURE

In Sweden culture has developed in accordance with what our modern society regards as common sense.

However, our actions have changed the reality around us so much that the static tendency of our pattern of culture has become apparent. Its principles of regulation seem restrictive and its perspective narrow as problems proliferate and become more difficult to ignore.

If an overall pattern of culture cannot cope with its function of solving problems, it is facing its own disintegration and has to be replaced. In the creation of a new overall pattern, we are all participants in one way or another.

Of course, the content of a new overall pattern of culture is unknown to us. Nevertheless, I hope Erich Fromm is right when he says there are indications of a new pattern where common sense could regard love as a general social phenomenon (Fromm 1978, p. 148).

KÄLLOR OCH LITTERATUR

OTRYCKTA KÄLLOR

Bjuv

Biblioteket

Protokoll fr skånska gruv- o bruksarb samorganisation m m

Bjuvsverken, Gruvkontoret

Kartmaterial

Helsingborg

Kronofogdemyndigheten

Mantalsuppgifter

Höganäs

Höganäs Aktiebolag (HB),

Centralarkivet (HBCA)

Bolagsstämmoprotokoll (BS)

Huvudböcker

Kontrakt

Korrespondens

Stadgar och reglementen

Thomas Stawfords dagböcker (SD)

Diverse handlingar

Avlöningskontoret

Avtal och prislistor

Avtalsprotokoll

Statistik

Personalavdelningen

Mantalsböcker

Höganäs kommun,

Centralarkivet (HCA)

Debiterings- och uppbördslängder

Mantalslängder

Protokoll

Korrespondens

Diverse handlingar rörande Höganäs o Väsby kommuner

Kanslit

Statistik

Kullaskolan

Historik

Stadsingenjörskontoret

Kartmaterial

Höganäs Museum

Foton

Pastorexpeditionen

Flyttningslängder

Fyrktalslängder

Höganäs Fabriks- och Hantverksförening

Medlemsmatrikel

Protokoll

Svenska Grov- och Fabriksarb- förb Avd 66

- Kassaböcker
- Medlemsmatriklar
- Protokoll
- Skrivelser
- Svenska kommunalarb- förb Avd nr 250
 - Protokoll
- Väsby Missionsförening
 - Medlemsmatrikel
 - Minnesskrift till föreningens 100-årsjubileum 1974
 - Protokoll
- Lund*
 - Landsarkivet (LLA)
 - Husförhörslängder, Höganäs o Väsby kyrkoarkiv
 - Mantalslängder
 - Sockenstämmoprotokoll
 - Folklivsarkivet (LUF)
 - Mandelgrenska samlingen
 - Uppteckningar
 - Kyrkohistoriska arkivet (LUKA)
 - Uppteckningar
- Stockholm*
 - Arbetrarrörelsens arkiv
 - Protokoll
 - Stadgar

LITTERATUR

Adress- och Handelskalender för Helsingborgs stad och Luggude härad samt Åstorp och Åby-Klippan. Helsingborg 1901

Alsmark, G. 1979: Herdar på Korsika. Lund

Arnbergs fabriks. Från snörlif till Grace under 75 år. Höganäs 1968

Arvastson, G. 1980: I produktionens landskap. (Meddelanden nr 85, Etnologiska Institutionen med Folklivsarkivet vid Lunds Universtiet)

Asplund, J. 1971: Om undran inför samhället. Stockholm

Benedict, R. 1949: Kulturmönster. Livsstilar och sedvänjor. Stockholm

Berg, G. & Svensson, S. 1969: Svensk bondekultur. Stockholm

Berger, P.L. 1974: Religion, samfund og virkelighed. Elementer til en sociologisk religionsteori. Köpenhamn

Berger, P.L. & Luckmann, T. 1976: A treatise in the sociology of knowledge. Whitstable, Kent

Björning, L. 1948: Skånes jord och stenindustri. Stockholm

Bjurling, O. 1950: Hornborg, E., Bjurling, O. & Börjeson, H., Studier över skånska sjöfartens historia från den tid Skåne blev svenskt intill första världskriget. Malmö

Bourdieu, P. 1977: Outline of a theory of practice. Cambridge

- Bringéus, N.-A. 1958: Klockringningsseden i Sverige, Lund
- Bringéus, N.-A. 1968: Det etnologiska perspektivet. (Rig)
- Brodin, R. 1941: Kullabygdens vattendrag. (Kullabygd)
- Börjeson, H. 1950: Hornborg E., Bjurling, O. & Börjeson, H., Studier över skånska sjöfartens historia från den tid Skåne blev svenskt intill första världskriget. Malmö
- Campbell, Å. 1945: Den svenska arbetarklassens historia. Arbetaren i helg och söcken. 1. Hus och hem. 2. Vardag och fest. Stockholm
- Chomsky, N. 1973: Syntaktiska strukturer. Lund
- Chomsky, N. 1978: Om språket. Problem och perspektiv. Stockholm
- Cobb, J. 1977: Sennett, R. & Cobb, J. The hidden injuries of class. Cambridge
- Dahrendorf, R. 1972: Class and class conflict in industrial society. London
- Daun, Å. 1969: Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse. Stockholm
- Daun, Å. 1974: Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring. Stockholm
- Dobb, M. 1972: Studies in the development of capitalism. London
- Durkheim, E. 1938: L'évolution pédagogique en France. Paris
- Egardt, B. 1954: Svenskarna och svampmaten. (Rig)
- Egardt, B. 1962: Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar. Lund
- Egardt, B. 1978: Söndagsmiddag. (Gastronomisk Kalender)
- Ehn, B. 1974: Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle. Stockholm
- Ek, S.B. 1967: Stadens födelse. Eslöv
- Ek, S.B. 1971: Nöden i Lund. Landskrona
- Ek, S.B. 1974: 14 augusti 1894. En bok om arbetarna i bokbinderi och emballageindustri i Lund. Lund
- Erdmann, E. 1911-15: De skånska stenkolfälten och deras tillgodogörande. Geologisk och teknisk beskrivning. Stockholm
- Eriksson, O.S. 1936: Staden Höganäs. Till minnet av stadsrättigheternas åtnjutande den 1 januari år 1936. Hgs
- Eriksson, O.S. 1947: Lerbergets fiskeläge genom tiderna. (Kullabygd)
- Eriksson, O.S. 1952: Skolor och bildningssträvanden i Höganäs. Ingår i Svenska stadsmonografier. Helsingborg, Landskrona, Eslöv, Höganäs, Lund. Stockholm
- Erixon, S. 1949: Stockholms hamnarbetare före fackföreningsrörelsens genombrott. Stockholm
- Erixon, S. 1972: Skultuna bruks historia. Stockholm
- Evangeliska Fosterlandsstiftelsen genom 75 år. Jubileumsskrift 1856–1931. Stockholm 1931.
- Foucault, M. 1972: Vetandets arkeologi. Lund
- Foucault, M. 1973: Vansinnets historia under den klassiska epoken. Stockholm
- Foucault, M. 1977: Overvågning og straf. Det moderne faengselsvaesens historie, Oslo
- Foucault, M. 1980: Sexualitetens historia. Del 1: Viljan att veta. Stockholm
- Fredelius, E. 1978: Amerikanska Hell's Angels-filmer och svenska motorcyklister. (Rig)
- Fromm, E. 1978a: Att ha eller att vara. Stockholm
- Fromm, E. 1978b: Kärlekens konst. Falkenberg
- Frykman, J. 1977: Horan i bondesamhället. Lund
- Frykman, J. & Löfgren, O. 1979: Den kultiverade människan. Lund

- Granberg, G. 1935: Skogsrådet i yngre nordisk folktradition. Uppsala.
- Grundström, H. 1951: 1940-talet — ett genombrott för SHSO. Ingår i 5-15 juli 1951 Jubileumsutställningen Höganäs. Broschyr. Hgs
- Gustafsson, B. 1971: Svensk kyrkogeografi. Lund
- Gustafsson, B. 1973: Vilken väg ...? Ingår som tillägg i L. Hubermans Människans rikedomar. Ystad
- Gustavsson, A. 1972: Den nyblivna modern. En etnologisk beteendestudie. (Vetenskapssocieteten i Lunds årsbok)
- Habermas, J. 1976: Borgerlig offentlighet - dens framvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn. Köpenhamn
- Hanssen, B. 1976: Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år (Rig) Hantverkarna i brytningstid 1820—1870. Utgör del 3 av Sveriges hantverk. Malmö 1955
- Hardenby, B. 1972: Gruvarbete i Höganäs. Stencil. Folklivsarkivet. Lund
- Hardenby, B. 1974a: Arbetskraftsrekrytering till Höganäs gruvor 1797—1830. En källkritisk studie. Stencil. Ekonomisk-historiska institutionen. Lund
- Hardenby, B. 1974 b: Gruvmisar och brukarknölar. Stencil. Folklivsarkivet. Lund
- Hastrup, K. 1975: Fransk strukturalisme. Ingår i Den ny antropologi av K. Hastrup m fl. Köpenhamn
- Hellspång, M. & Löfgren, O. 1972: Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid. Lund
- Hellspång, M. 1973: Borlänge. En studie av ett brukssamhälle. Falun
- Hornborg, E., Bjurling, O. & Börjeson, H. 1950: Studier över skånska sjöfartens historia från den tid Skåne blev svenskt intill första världskriget. Malmö
- Huberman, L. 1973: Människans rikedomar. Ystad
- Hur skall yrkesutbildningen inom våra branscher organiseras? Rapport från utbildningskommittén. SHIO-Familjeföretagen. Broschyr. Stockholm 1979
- Höganäs Museum 1924—1929. En minnesskrift vid Museifesten den 6-7 juli 1929. Helsingborg 1929
- Höganäs och Kullabygdens Köpmannaförening. Lokalavdelning av Skånes Köpmannaförbund. 1910—1935. Kort historik. 1935
- Höganäs Tidning. 1887—1937 (ingår efter 1938 i Nordvästra Skånes Tidningar)
- Inhelder, B. 1971: Piaget, J. & Inhelder, B. Mental imagery in the child. London
- Israel, J. 1971: Alienation. Från Marx till modern sociologi. Stockholm
- Israel, J. 1980: Språkets dialektik och dialektikens språk. Arlöv
- Jacobs, J.H. 1963: Arnbergs Fabriks A.B. Höganäs. Stencil. Breukelen. (Hgs stadsbibliotek)
- Johansson, G. 1968: Missionshusen i Kullabygden. (Kullabygd)
- Jubileumsutställningen 1951. Höganäs Fabriks- och Hantverksförening. Broschyr. Hgs 1951
- Keynes, J.M. 1919: Economic consequences of peace. London
- Kjellberg, S.T. 1960. Samtal med krukmakare i Höganäs. Lund
- Kjellman, G. 1979: Bröllopsgåvan. En etnologisk studie av gåvoekonomi. Lund
- Krause-Jensen, E. 1973: Den franske strukturalisme. På sporet af en teori for de humane videnskaber. Köpenhamn
- Kuhn, T.S. 1979: De vetenskapliga revolutionernas struktur. Lund
- Kullens murarefackförenings jubileumsskrift: De fyrtio åren. Författad av Bror Johansson. Hgs 1934
- Landshövdingarnas femårsberättelser = Kongl. Maj:ts befallningshafvandes uti Malmöhus län till Kongl. Maj:t afgifne femårsberättelse. Stockholm 1827—

- 1905 (Ihf). Ingår efter 1861 i Sveriges officiella statistik
- Levi-Strauss, C. 1971: *Det vilda tänkandet*. Stockholm
- Lindholm, S. 1979: *Vetenskap, verklighet och paradigm. Om dialektik, hermeneutik, positivism m m inom samhällsforskning*. Stockholm
- Lorenz, K. 1974: *Spegelns baksida*. Stockholm
- Luckmann, T. 1974: Berger P.L. & Luckmann T.A., *Treatise in the sociology of knowledge*. New York
- Lundahl, C. 1936: *Ett helt liv förflutet i Höganäs gruvor. Särtryck ur Blad för bergshandlingens vänner*, nr 5, 1935. Stockholm
- Löfgren, O. 1972: *Hellspong, M. & Löfgren O., Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*. Lund
- Löfgren, O. 1977: *Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800–1970*. Lund
- Löfgren, O. 1979: *Frykman, J. & Löfgren, O., Den kultiverade människan*. Lund
- Martling, C.H. 1961: *Kyrkosed och sekularisering*, Stockholm
- Marx, K. 1943: *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Stockholm
- Mead, G.H. 1934: *Mind, self and society*. Chicago
- Mer än 35.000 företag i samverkan. Fakta om SHIO-Familjeföretagen. Vad vi gör och hur vi arbetar. Broschyr. Stockholm 1979
- Mills, C.W. 1968: *White collar, The American middle classes*. New York
- Mills, C.W. 1971: *Den sociologiska visionen*. Lund
- Montgomery, A. 1970: *Industrialismens genombrott i Sverige*. Göteborg
- Mueller, H.A. 1897: *Minnesblad till Höganäs 100-års-jubileum. 1797–1897*. Helsingborg
- Mölleryd, A.W. 1948: *Fiskeläget Höjanäs som blev industristaden Höganäs*. (Kullabygd)
- Newman, E. 1925: *Nordskånska väckelserörelser under 1800-talet*, del 1. Lund
- Nilsson, E. 1972a: *Eric Ruuths-statyns avtäckning 1861*. (Kullabygd)
- Nilsson, E. 1972b: *Ur Nils Nymans samlade skrifter*. (Kullabygd)
- Nilsson, O. 1976: *Stackars arma människor*. Stockholm
- Den NY antropologi. Av K. Hastrup m fl. Köpenhamn 1975
- Nyman, N.C. 1882: */Ur/ Samlade skrifter*. Malmö
- Några minnen ur riksdagsmannen Anders Olssons lefnad. Helsingborg 1909
- Odén, B. 1975: *Det moderna historisk-kritiska genombrottet i Svensk historisk forskning*. (SCANDIA)
- Paulsson, A. 1975: *Brorsbacke. Lite historik och minnesbilder*. (Kullabygd)
- Paulsson, G. 1925: *Höganäs. Särtryck ur Svenska Slöjdföreningens tidskrift 1924:6*. Stockholm
- Paulsson, G. 1950–1953: *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-talet. Del I-II 1950, del III 1953*. Stockholm
- Pentikäinen, J. 1968: *The nordic dead-child tradition. Nordic dead-child beings. A study in comparative religion*. Helsinki
- Persson, A. 1974: *Minnen från Rönnebergatrakten omfattande tiden mellan 1860–1960*. Stencil. Folklivsarkivet. Lund
- Persson, J.W. 1933–1934: *Från gamla Höganäs. Separattyck ur Blad för bergshandlingens vänner*.
- Persson, J.W. 1958: *Arbetet i Höganäs stenkolsgruvor vid slutet av 1800-talet*. (Kullabygd)
- Persson, J.W. 1961: *Från Höganäs gruvsamhälle*. (Kullabygd)
- Petersson, S. 1925: *Höganäs folkskola 1825–1925. Kort historik*. Helsingborg

- Petrisalo, K. 1980: Etnovärlden — en problemdiskussion. Stencil. Etnologiska institutionen, Uppsala
- Pfannenstill, B. 1954. Begreppet arbetstrivsel. En sociologisk fältundersökning av gruvarbetare i Nordvästra Skåne. Lund
- Piaget, J. & Inhelder, B. 1971: Mental imagery in the child. London
- Piaget, J. 1972: Strukturalismen. Stockholm
- Pleijel, H. 1925: Herrnhutismen i Sydsverige. Lund
- Pleijel, H. 1970: Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige. Stockholm
- Rehnberg, M. 1947: Statarminnen. Stockholm
- Rehnberg, M. 1953: Verkstadsminnen. Stockholm
- Rehnberg, M. 1960: Gruvminnen. Stockholm
- Rosenius, C.O. 1958: Rosenius. Uppsala
- Roslund, K. 1958: Planritningar öfver arbetarbostäder vid Höganäs Stenkolsverk 1860. Strandbaden, Hgs (Hgs Stadsbibliotek)
- Ruuth, E. 1814: Tal om Skånska Stenkolsverket, dess upkomst, fortgång och närvarande tillstånd; hållit inför Kongl. Vetenskaps-Academien vid Praesidii nedläggande den 11 Aug. 1813. Stockholm
- Samhället och distributionen. Statens offentliga utredningar 1975:69. Handelsdepartementet. Betänkande av distributionsutredningen. Stockholm 1975
- Sammandrag av näringspolitiskt program. Antaget vid kongressen i Sundsvall, sept 1978. SHIO-Familjeföretagen. Broschyr. Stockholm 1978
- Sennett, R. & Cobb, J. 1977: The hidden injuries of class. Cambridge
- Sieurin, E. 1911: Höganäs järnsvamp. Föredrag vid Jernkontorets tekniska diskussionsmöte den 31 maj 1911. Stockholm
- Sjölin, W. 1943: Jord och kol. Bidrag till den skånska bondeklassens och kolbrytningens historia. Stockholm
- Skånes Hantverks- och Industridistrikt 50 år. Ystad 1978.
- Stadgar med regler för medlemskap. SHIO-Familjeföretagen. Broschyr. Stockholm 1979.
- Statistiska meddelanden. Serie A. Band IV:10. 1931 års företagsräkning verkställd av Kommerskollegium. Stockholm 1935
- Stefanson, S. 1978: Hantverkaren i dagens samhälle. Skånes Hantverks- och Industridistrikt 50 år. Ystad
- Stenkol och lera. Skildringar kring Höganäsbolagets och dess föregångares verksamhet utgivna av Höganäs-Billesholms Aktiebolag. Redaktion. G. Clemensson. Del 1. Inledande översikter. Stenkolsbrytningen i Skåne intill 1658. Uppsala 1953
- Del 2. Kolbrytning och kolfältsundersökningar i Skåne från 1658 till 1737. Uppsala 1958
- Del 3. Skånska Stenkolsverket 1737—1786. Uppsala 1963
- Del 4. Erik Ruuths Stenkolsverk och det första Höganäsbolaget 1786—1812. Uppsala 1973
- Ståhlberg Persson, Y. 1981: Höganäs. Arbete, bostad och facklig organisering. En studie av arbetarnas miljö vid Höganäsbolaget 1889—1925. Stencil. Ekonomisk-historiska institutionen. Lund
- Sundberg, H. 1956: Kommunalrätt. Allmänna delen Stockholm
- Swahn, J.Ö. 1964: Häxor, tomtar, jättar och huldor. Återberättade svenska folksågner. Stockholm
- Svenska stadsmonografier, Helsingborg, Landskrona, Eslöv, Höganäs, Lund. Stockholm 1952

- Svenska trossamfund. Hässleholm 1962
- Svensson, E. 1955: Från Nordenfelt till Gummeson. Ett stycke Höganäshistoria sammanställt till Fabriks avd 66:s 50-årsjubileum. Helsingborg
- Svensson, G. 1934: Vad "hantverksmässan" åsyftar. (Hantverkaren)
- Svensson, N. 1934: Höganäs genom tiderna. Jämte en historik över arbetarrörelsen 1889–1934. Helsingborg
- Svensson, S. 1969a: Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition. Lund
- Svensson, S. 1969b: Introduktion till folklivsforskningen. Stockholm
- Svensson, S. 1969c: Berg, G. & Svensson, S., Svensk bondekultur. Stockholm
- Svensson, S. 1977: Från gammalt till nytt på 1800-talets svenska landsbygd. Södertälje
- Sveriges Hantverk. Del 1 och 2. Malmö 1956
- Sveriges officiella statistik:
- H. Kongl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser, M län 1861–1905 (lhf)
- 1951 års företagsräkning. Kommerskollegium. Stockholm 1955
- Therborn, G. 1973: Det svenska klassamhället 1930–70. Särtryck ur Zenit
- Tunander, I. 1977: Skånska bilder. Stockholm
- Törnebohm, H. 1975: Undersökande system, paradigm och tematiska diskussioner. Göteborg
- Weber, M. 1970: The protestant ethic and the spirit of capitalism. London
- Westerholm, G. 1974: När maskindriften kom till Gustav Adolfs Schakt i Höganäs. Maskinskr. Författarens ägo
- Vestra Skånes Missionsförening 1856–1906. Helsingborg 1906
- Williams, R. 1975: The country and the city. St Albans
- Villrådlig i yrkeslabyrinten? – lär Dig ett hantverk ... Sveriges Hantverks- och Industriorganisation, SHIO. Broschyr. Stockholm 1980
- Västra Skånes Missionsförening 1856–1931. Helsingborg 1931
- Åberg, G. 1935: N.M. Mandelgren och hans samlingar i Lund (Kullabygd)
- Örtenholm, W. 1948: Höganäsbolagets arbetarutfärder. (Kullabygd)

FÖRKORTNINGAR

BS	Höganäs Aktiebolags bolagsstämma
BV	Bibeltrogna Vänner
EFS	Evangeliska Fosterlandsstiftelsen
HB	Höganäs Aktiebolag
HBCA	Höganäs Aktiebolag, Centralarkivet
HCA	Höganäs kommun, Centralarkivet
Hgs	Höganäs
HKF	Höganäs kommunfullmäktige
HKN	Höganäs kommunalnämnd
HKS	Höganäs kommunalstämma
KB	Kongl. Maj:ts befallningshafvande
KF	kunglig förordning
KyA	kyrkoarkiv
lhb	Landshövdingarnas femårsberättelser
LLA	Landsarkivet i Lund
LUF	Folklivsarkivet, Lund
LUKA	Kyrkohistoriska arkivet, Lund
MF	Municipalfullmäktige
MN	Municipalnämnden
MS	Municipalstämma
Mst	Municipalstyrelse
SD	Stawfords dagböcker
SF	Stadsfullmäktige
SH	Sveriges Hantverk
SHO	Sveriges Hantverksorganisation
SHSO	Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation
SHIO	Sveriges Hantverks- och Industriorganisation
VKN	Väsby kommunalnämnd
VKS	Väsby kommunalstämma
Vä	Väsby

I den här boken analyseras förhållandet mellan individ, delkultur och det övergripande kulturmönstret i en liten svensk industristad – Höganäs – som får representera hela den industrikapitalistiska epoken. Inom stadens ram har delkulturer utvecklats inom industrin, den offentliga sektorn och bland småföretagarna. De olika områdena kan förefalla som fristående "världar", men de bidrar alla till att skapa stadens kulturmönster. Jämsides med analysen av denna process ger boken en levande och konkret skildring av människorna som byggt upp staden och präglats av den.

